

ANUARUL INSTITUTULUI
DE STUDII ITALO-ROMÂN

INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO
DI STUDI ITALO-ROMENO

XI

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

ANUARUL INSTITUTULUI DE STUDII ITALO-ROMÂN

INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

XI

CLUJ-NAPOCA ◊ ROMA

2014

**Editat cu sprijinul Facultății de Istorie-Filosofie
a Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca**

ISSN: 1841-012X

© 2015 Autorii. Aceste texte nu pot fi reproduse parțial sau integral
fără acordul autorilor / *Gli autori: questi testi non possono essere
riprodotti parzialmente o integralmente senza l'accordo degli autori.*

Institutul de Studii Italo-Român
Strada Mihail Kogălniceanu, nr. 1
Tel.: (0040) 264-405.300 / interior 5457
E-mail: isir.cluj@gmail.com

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./Fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN
ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

CONSILIUL ȘTIINȚIIFIC / *CONSIGLIO SCIENTIFICO*

Prof. Antonello Biagini (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Nicolae Bocșan (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Conf. Ioan-Marius Bucur (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Lect. Andrea Carteny (Universitatea de Studii din Teramo)
Prof. George Cipăianu (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Fulvio D'Amoja (Universitatea de Studii Perugia)
Prof. Francesco Dante (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Pasquale Fornaro (Universitatea de Studii Messina)
Conf. Ovidiu Ghitta (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Lect. Francesca Romana Lenzi (Universitatea Europeană din Roma)
Prof. Dumitru Mățiș (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Conf. Gheorghe Mândrescu (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Toader Nicoară (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Giovanna Motta (Sapienza Universitatea din Roma)
Lect. Giuseppe Motta (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Gaetano Platania (Universitatea „La Tuscia” Viterbo)
Lect. Francesco Randazzo (Universitatea de Studii Perugia)
Prof. Nicolae Sabău (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Cornel Sigmirean (Universitatea „Petru Maior” Târgu-Mureș)
Prof. Liviu Petru Zăpârțan (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)

A îngrijit ediția / *Ha curato l'edizione:* ***Gheorghe Mândrescu***

A colaborat / *Ha collaborato:*

Ioana Mândrescu (redactor, traducător / *redattore, traduttore*)

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN ÎN ANUL 2014

Volumul actual deschide o panoramă a raporturilor româno-italiene, a realităților specifice fiecărui teritoriu dar și a unor evoluții proprii lumii europene ce pleacă din secolul XVI și ajung în actualitatea cea mai apropiată. Se subliniază valorile unui univers comun și se evidențiază încă o dată importanța exercițiului schimburilor reciproce de informații, fără îngrădirile care ne-au marcat relațiile până acum un sfert de veac. Azi deopotrivă, italieni și români suntem supuși presiunii unei realități care se mișcă între jaloanele globalizării și tocmai din acest motiv nu putem renunța la tezaurul care ne-a dat nota personală. Aceasta cu atât mai mult cu cât unii, în România de azi, dar nu numai aici, vor să știrbească din importanța studiului istoriei în școală și mai ales pentru nespecialiști.

Referirile la istoria raporturilor Creștinism-Islam revenite atât de dramatic în actualitate, impun cunoașterea istorică căci se confirmă din nou cât este de dificil să te orientezi în lumea de graniță dintre ortodocși, islamici, catolici și alții. Era dificil de pus în practică acum cinci sute de ani, dar este dificil și astăzi când lumea europeană și nu numai, vine după un secol dominat de dictaturi sângeroase care au adăugat noi dezechilibre, noi tensiuni, susținute azi de o mass-medie atotputernică în ale manipulărilor bazate pe date false, slujindu-se de bagatelizarea corectei recurgeri la forța documentului.

La terminarea lucrărilor impuse de conferințele Institutului, reunirea materialelor, traduceri, tehnoredactarea pentru apariția amplului volum X al Anuarului, știrea lansată în mass-media care anunța că la 28 mai 2014 România a aderat la Declarația Comună din 2005 pentru a înființa „ Rețeaua Europeană pentru Memorie și Solidaritate” fondată de Polonia, Germania, Slovacia și Ungaria, cu scopul „ cercetării științifice a comunismului și totalitarismului pentru a stabili adevărul istoric și a-l face cunoscut generațiilor născute după 1989”, ne-a amintit despre inițiativa noastră din anul 2004 și care a dus la organizarea sesiunii de comunicări româno-italiene ce a avut loc în zilele de 3-4 mai la Messina. Ea a avut titlul *Comunismo e comunismi. Il modello rumeno*, ce apare și pe volumul tipărit sub îngrijirea lui Gheorghe Mândrescu și Giordano Altarozzi, la editura Accent, Cluj-Napoca 2005. I-am propus prietenului, cofondator al Institutului nostru, profesorul Antonello Biagini să încercăm publicarea unui al doilea volum al cărții și cu care să participăm la Simpozionul pe care România s-a angajat să-l organizeze în anul 2016, concentrând rezultatele cercetărilor despre comunism. Antonello Biagini s-a declarat entuziasmat și astfel am început demersurile pentru a forma echipa cu vechi și noi colaboratori, activitate ce s-a desfășurat în a doua jumătate a anului.

La propunerea și susținerea prietenului și colegului nostru, membru în Consiliul Științific al Institutului, profesorul Pasquale Fornaro, am fost invitat ca Visiting Professor la Universitatea din Messina pentru a preda cursul intitulat „ Museologia e aspetti della museografia” în intervalul 21septembrie - 20 decembrie 2014. Lunile petrecute la Messina într-o atmosferă deosebită mi-au permis cunoașterea unui alt univers academic și universitar, raporturi directe cu lumea studentă, cu cei interesați de cunoașterea lumii Europei Centrale și Orientale, atât de necesară modelării raporturilor realității europene aflată într-un moment deosebit. Aceste contacte au oferit șansa conturării unor noi direcții de colaborare între care și cele vizând complexa lume a protejării patrimoniului, cu o legislație și evoluții demne de luat în considerare în bogatul exemplu al moștenirii italiene, în comparație cu dramatica prăbușire în lumea dominată de dictatură și care a afectat profund prioritățile, sub imperiul ideologiei care a impus lupta de clasă, eliminând premeditat majoritatea produselor firești ale unor națiuni și slăbind zona central și estic europeană supusă pe decenii acestei utopice barbarii. Lumea generațiilor noi, ieșite de sub teroarea dictaturilor și în plin proces de asimilare a lecției democrației are tot mai mult nevoie de cunoaștere și informație corectă, bazată pe documente de arhivă dar și pe analiza obiectivă, diversificată a fenomenelor petrecute în deceniile ce s-au scurs de la al Doilea Război Mondial.

Conferențiar dr. Gheorghe Mândrescu
Directorul Institutului de Studii Italo-Român

L'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO NEL 2014

Il presente volume apre una prospettiva sui rapporti romeno-italiani, sulle realtà specifiche di ciascun territorio ma anche di alcune evoluzioni proprie del mondo europeo che prendono le mosse dal Cinquecento e giungono alla realtà attuale. Vengono qui sottolineati i valori di un universo comune e viene nuovamente evidenziata l'importanza dei reciproci scambi di informazioni, senza gli impedimenti che hanno contrassegnato i rapporti tra i due Paesi fino a venticinque anni fa. Oggi tanto gli italiani quanto i romeni sono sottoposti alla pressione di una realtà che si muove all'interno dei limiti imposti dalla globalizzazione, e proprio per questo non possono rinunciare al tesoro che ha conferito loro una nota individuale. Tutto ciò diventa ancor più importante se si tiene conto del fatto che alcuni, nella Romania di oggi, ma non solo qui, vogliono svuotare di importanza lo studio della storia nei programmi scolastici e soprattutto per gli appassionati.

I riferimenti alla storia dei rapporti tra Cristianesimo e Islam, ritornate tanto drammaticamente di attualità, richiedono una conoscenza storica approfondita, visto che si conferma di nuovo quanto sia difficile orientarsi lungo le linee di frontiera tra ortodossi, mussulmani, cattolici e altri. Tale conoscenza era difficile da realizzare cinquecento anni fa, ed è ugualmente difficile oggi, quando il mondo europeo e non solo esce da un secolo dominato da dittature sanguinose che hanno aggiunto nuovi disequilibri, nuove tensioni, alimentate oggi da un sistema mediatico onnipotente e capace di ogni manipolazione basata su dati falsi e fondando la propria azione sulla diminuzione di importanza del corretto riferimento alla forza del documento.

Alla fine dei lavori imposti dalle conferenze dell'Istituto, dalla raccolta dei materiali, dalle traduzioni e dalla messa in pagina del decimo volume dell'Annuario, la notizia riportata dai mass-media secondo la quale il 28 maggio 2014 la Romania aveva aderito alla Dichiarazione Comune del 2005 che aveva creato una "Rete Europea per la Memoria e la Solidarietà" fondata da Polonia, Germania, Slovacchia e Ungheria allo scopo di favorire "la ricerca scientifica su comunismo e totalitarismo per stabilire la verità storica e renderla nota alle generazioni nate dopo il 1989", ci è tornata in mente la nostra iniziativa del 2004 che aveva portato all'organizzazione del convegno romeno-italiano svoltosi il 3-4 maggio a Messina. Il titolo del convegno era *Comunismo e comunismi. Il modello rumeno*, ed esso appare identico sulla copertina del volume curato da Gheorghe Mândrescu e Giordano Altarozzi e pubblicato presso la Casa editrice Accent di Cluj-Napoca nel 2005. Ho dunque proposto all'amico e co-fondatore dell'Istituto, prof. Antonello Biagini, di provare a pubblicare un secondo volume con cui partecipare al Simposio che la Romania

si è impegnata a organizzare nel 2016, tentando di concentrare al suo interno i risultati delle ricerche inerenti il comunismo. Antonello Biagini si è dichiarato entusiasta e quindi abbiamo iniziato i preparativi per la formazione di un gruppo composto da collaboratori vecchi e nuovi, attività che si è svolta nella seconda metà dell'anno.

Su proposta e con il sostegno dell'amico e collega, membro del Consiglio Scientifico dell'Istituto, professor Pasquale Fornaro, sono stato invitato in qualità di Visiting Professor presso l'Università di Messina, dove tra il 21 settembre e il 20 dicembre 2014 ho tenuto un corso intitolato "Museologia e aspetti della museografia". I mesi trascorsi a Messina, in un'atmosfera straordinaria, mi hanno consentito di conoscere un altro universo accademico e universitario e di stringere rapporti diretti con il mondo studentesco, con quanti sono interessati del mondo dell'Europa centro-orientale, la cui conoscenza è tanto necessaria per modellare i rapporti di una realtà europea che si trova oggi a vivere un momento particolare. Tali contatti hanno permesso di tracciare nuove direzioni di collaborazione, tra cui quelle relative al complesso mondo della protezione del patrimonio, con una legislazione ed evoluzioni di cui vale la pena tenere conto nel ricco esempio dell'eredità italiana, comparata con la drammatica decadenza nel contesto di un mondo dominato dalla dittatura e che ha modificato profondamente le priorità, sotto il dominio di un'ideologia che ha imposto la lotta di classe, eliminando in modo premeditato la maggior parte dei prodotti naturali di alcune nazioni e ha indebolito l'area dell'Europa centro-orientale sottoposta per decenni a una simile barbarie utopista. Il mondo delle nuove generazioni, libere dal terrore delle dittature e in pieno processo di assimilazione della lezione democratica ha sempre più bisogno di conoscenze e informazioni corrette, basate su documenti d'archivio nonché su un'analisi obiettiva, diversificata dei fenomeni che si sono svolti nei decenni che sono seguiti alla fine della Seconda Guerra Mondiale.

Conferențiar dr. Gheorghe Mândrescu
Direttore dell'Istituto di Studi Italo-Romeno

STUDII / STUDI

Tra spirito di crociata e visione geopolitica: Valacchia, Moldavia e Transilvania nel carteggio di Minuccio Minucci

M. Marcella Ferraccioli,
Gianfranco Giraudo*

Rezumat. Între spirit de cruciadă și viziune geopolitică: Țara Românească, Moldova și Transilvania în corespondența lui Minuccio Minucci. Diplomat, episcop și umanist, născut în 1551 la Seravalle del Friuli, Minuccio Minucci și-a desăvârșit studiile universitare în drept la Padova, după care s-a pus în slujba contelui Bartolomeo di Porcia, nunțiu apostolic în Germania. La moartea superiorului său, și-a oferit serviciile cardinalului de Trento, Ludovico Madruzzo, în orașul de reședință al acestuia aprofundând și cunoștințele referitoare la Germania. Între anii 1584 și 1586 a fost consilier al ducelui de Bavaria, devenind apoi reprezentant al acestuia pe lângă Sf. Scaun. La Vatican a îndeplinit funcția de secretar al papilor Inocențiu al IX-lea și Clement al VIII-lea. În timpul șederii în Germania și apoi la Roma, Minucci a dobândit multiple cunoștințe referitoare la situația țărilor din estul continentului, jucând un rol foarte important în atragerea în alianța antiotomană a Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești. Minuccio ne-a lăsat o ereditate literară impresionantă, atât din punct de vedere cantitativ, cât și al diversității temelor abordate, opera sa manuscrisă, așa-numita *Minucciana*, cuprinzând 40 de volume *in quarto*, datate la începutul secolului al XVII-lea. Transilvania a fost vizată, atât din punct de vedere politic (de rivalitățile nobilimii care se reflectă în opțiunile lui Sigismund Báthory), cât și religios (de prezența și influența „ereticeilor” reformați). Secretarul nu credea în intenția principelui de a renunța la tron, considerând o asemenea acțiune neverosimilă din partea lui Sigismund Báthory. Ca reprezentant de seamă al catolicismului, Minucci a luat atitudine împotriva „ereticeilor” și mai ales a lui Giorgio Blandrata, căruia i-a dedicat un pamflet. În acesta este relatată moartea lui Blandrata, personaj de seamă dar controversat din perioada Reformei, mai ales datorită opțiunilor sale religioase, alternând între catolicism și calvinism, care cu greu pot fi considerate sincere.

Cuvinte-cheie: Transilvania, Reforma, Minuccio Minucci, Sigismund Báthory, Giorgio Blandrata, Francisc David.

---

* Università “Ca’ Foscari” di Venezia. email: giangir@unive.it.

“[...] mons^{or} Minutio esperto delli humori e delli interessi di principi di Alemagna, et perciò stimato et amato universalmente da tutti et lodata quella Santa Sede che adopra su li affari d’Alemagna un tal ministro [...]”¹.

Così, il 26 novembre 1592, scrive Ottavio Mirto Frangipani, Nunzio a Colonia, al Cardinal Cinzio Aldobrandini. Ma poco, in realtà, può esser lodata la Santa Sede in quanto ad aver saputo “adoprare” al meglio, in merito agli affari non solo tedeschi, i talenti di Minuccio Minucci², un uomo che con zelo, lucidità e lealtà ha interpretato lo spirito e gestito alcuni momenti molto delicati della Controriforma. Se questa a noi oggi – particolarmente oggi, minacciati come siamo da opposti fondamentalismi – sembra uno dei momenti più bui nella storia del Cattolicesimo, tra i vari modi di interpretare quel momento, quello scelto da Minuccio ci pare il meno minaccioso e, forse, il più apprezzabile.

---

¹ Per un biografia di Minuccio Minucci (Serravalle [oggi Vittorio Veneto] 1551-Monaco di Baviera 1604) si veda: ILLYRICI/ SACRI/ TOMUS QUINTUS/ ECCLESIA ADERTINA/ CUM SUFFRAGANEIS/ ET ECCLESIA ZAGRABIENSIS/ AUCTORE/ DANIELE FARLATO/ PRESBITERO SOCIETATIS JESU/ VENETIIS MDCLXXV/ APUD SEBASTIANUM COLETI, pp. 144–154; MEMORIE/ INTORNO ALLA VITA/ DI MONSIGNOR/ MINUCCIO MINUCCI/ ARCIVESCOVO DI ZARA ECC/ DESCRITTE DAL CONTE/ FEDERICO ALTAN/ DE’ CONTI DI SALVAROLO/ IN VENEZIA MDCLVII/ PRESSO GIO. BATTISTA PASQUALI/ CON LICENZA DE’ SUPERIORI; NOTIZIE/ DELLE VITE ED OPERE/ SCRITTE/ DA’ LETTERATI DEL FRIULI/ RACCOLTE DA/ GIAN-GIUSEPPE LIRUTI/ TOMO IV/ VENEZIA MDCCCXXX/ TIPOGRAFIA ALVISOPOLI, pp. 435–440; *Atti pastorali di Minuccio Minucci, Arcivescovo di Zara (1596–1604)* (a cura di A. Marani), Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1970, pp. IX–XXVIII; P. Schmidt, ‘*Riordinare il Collegio Germanico*’, *Eine unbekannte Denkschrift des Minuccio Minucci aus dem Jahr 1592*, in “*Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*”, 60, 1980, pp. 374–394; V. Ruzza, *Minuccio Minucci di Serravalle e la sua famiglia*, in “*I Minucci, Arcivescovi, letterati e Cavalieri di Malta*”, De Bastiani, Vittorio Veneto 2000, pp. 25–59; A. Baldini, *Primi attacchi romani alla République di Bodin: gli scritti di Minuccio Minucci e di Filippo Sega*, in “*Il Pensiero Politico*”, 34, 2001, pp. 3–40. Qualche cenno su di lui in: ITALIA SACRA/ SIVE/ DE EPISCOPIS ITALLÆ/ SET INSULAM ADJACENTIUM/ TOMUS QUINTUS/ AUCTORE/ FERDINANDO UGHELLO/.../EDITIO SECUNDA, AUCTA & EMENDATA/.../ VENETIIS/ APUD SEBASTIANUM COLETI/ MDCCXX: 1498; BIOGRAFIA/ UNIVERSALE/ ANTICA E MODERNA/.../ OPERA AFFATTO NUOVA/ COMPILATA IN FRANCIA DA UNA SOCIETÀ DI DOTTI/ ED ORA PER LA PRIMA VOLTA/ RECATA IN ITALIANO CON AGGIUNTE E CORREZIONI/ VOLUME XXXVIII/ VENEZIA/ PRESSO GIO. BATTISTA MISSIAGLIA/ MDCCCXXVII, p. 88; S. Gliubich, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Rod. Lechner Libraio, Vienna 1856, pp. 213–214; *Nouvelle Biographie Générale*, vol. XXXV, Firmin Didot, Parigi 1861, p. 604; P. Donazzolo, *I viaggiatori veneti minori*, Società Geografica Italiana, Roma 1927, pp. 168–169

² L’eredità manoscritta di Minuccio è ora dispersa tra l’Istituto Storico Germanico di Roma, la Biblioteca del Museo Correr di Venezia e gli Archivi Segreti Vaticani. Il fondo più rilevante è il primo, la cosiddetta Minucciana (MM), che comprende 40 volumi in 4°, rilegati in pergamena, di più mani, tutti in elegante grafia del primo ‘600. Il testo che qui proponiamo si trova nel ms. VIII, c. 173–173^v.

Se egli era intransigente verso se stesso, i propri familiari ed i membri del Clero, era invece disponibile ad ascoltare le persone comuni ed i diseredati e ad aiutarli a “ritrovare” quella che per lui era l’unica e salvifica fede. Se il suo zelo di Cattolico pare per noi rassentire il fanatismo, la sua opera di apostolato è sempre stata ispirata dal principio che questo debba essere portato avanti con la parola e con l’esempio, mai con la coercizione e la violenza, ma piuttosto con l’aiuto materiale³.

Rampollo di una ricca famiglia di antica nobiltà, nonché titolare di numerose prebende, Minuccio è sempre vissuto, se non poveramente, comunque senza ostentazione e con il minimo di agio che gli spettava per diritto di nascita; per testamento destina una parte minore dei propri beni ai familiari e la maggiore ad opere di carità⁴. Quando, stanco e malato, lascia Zara per la terra avita, rifiuta di stabilirsi nel palazzo che egli stesso si era fatto costruire nella piazza di Serravalle e si ritira su un erto colle, nell’eremo di S. Augusta, verso la quale nutriva una profonda venerazione. Vi sono, altresì, fondati motivi di credere, che Minuccio abbia profondamente sentito la lacerazione tra la lealtà verso la Repubblica, della quale era nato suddito⁵, e la fedeltà, mai messa in discussione, alla Chiesa. Invidie di personaggi mediocri, quali il Cardinal nipote Cinzio Aldobrandini ed altri, ostacolano la sua carriera, sì che il galero cardinalizio, più volte promessogli, non gli viene concesso con il pretesto, alimentato da una cultura del sospetto nei confronti delle personalità eccellenti, che egli sarebbe troppo attaccato alla ribelle Venezia, ricettacolo di infedeli.

Dopo essere stato Segretario di diversi Nunzi in Germania (ed esserne stato con discrezione l’eminenza grigia), approda a Roma alla Segreteria di Stato e, in luogo del galero cardinalizio⁶ – che ne sarebbe stata la più ovvia conseguenza – gli viene offerta – *promoveatur ut amoveatur* – la cattedra arcivescovile di Zara⁷, città tradizionalmente riot-

---

³ *Atti pastorali, op. cit.*, p. XVII.

⁴ V. Ruzza, *Minuccio Minucci... op. cit.*, p. 53: “Sappiano [i suoi familiari] almeno questo ch’io attribuisco la prosperità della nostra Casa alla Religione nella quale siamo stati educati da mio padre, et all’elemosine con che egli ha continuamente di sovvenire i Poveri di Cristo, et queste sono quelle che hanno fatto ricca la Casa”.

⁵ Nel suo testamento dispone che sulla sua tomba venga posta “una semplice pietra con epitaffio in lingua Italiana così = Minuccio Arcivescovo di Zara Amator della Patria si raccomanda alle orazioni de fedeli Cristiani [...]”, Cfr. Ruzza, *op. cit.*, p. 51.

⁶ Liruti, *op. cit.*, p. 437: “Posciacché avendo questo Pontefice [Innocenzo IX] divisa la Segreteria di Stato in tre parti [...], assegnò la terza più difficile, e più imbrogliata della Germania al nostro Prelato [...]; perloché era grande speranza, che ciò fosse per riconoscere il merito di lui col Cappello Cardinalizio; ma queste speranze andarono in fumo con la morte di Innocenzo dopo due mesi circa di Pontificato”.

⁷ *Atti pastorali, op. cit.*, pp. XI–XII.

tosa ad accettare la dominazione della Serenissima, nonché, quel che è per lui più umiliante, diocesi periferica rispetto a Venezia ed all'Italia e tra le meno ambite per le condizioni di vita ch'essa offre, anche se occorre dire che nelle sue lamentazioni vi è qualcosa che richiama un *cliché* letterario (ripreso, del resto, da molti prelati e funzionari veneziani colà destinati per due secoli a venire) ed un certo orgoglio di casta⁸. Ma, se la delusione è evidente, egli non pronunzia neppure una parola di protesta, anzi si sforza di svolgere il proprio ruolo nel più irreprensibile dei modi: rispetta rigorosamente il canone tridentino – ancora inosservato da molti suoi pari – che obbliga il vescovo a risiedere nella propria diocesi e a effettuare almeno una volta l'anno la visita pastorale; rinuncia, viceversa, alla visita *ad limina*, preferendo far recapitare a Roma un'accurata relazione sullo stato della Diocesi da un collaboratore. Cerca di organizzare, pur nella povertà dei mezzi e tra una diffusa indifferenza nel clero locale e nei fedeli, attività di catechesi e carità; mostra un'eccessiva – così ci pare – soddisfazione quando riesce a convertire alla “vera Fede” un qualche *Turco*⁹.

Minuccio ci ha lasciato un'eredità letteraria imponente per quantità e notevole per vastità di interessi, anche se non ha potuto godere in vita della gratificazione – spesso l'unica per chi scrive – di vedere le proprie opere stampate. Lui vivo venne pubblicata la *Diuae Augustae Virginis, et martyris vita*¹⁰, mentre il trattato sugli Uscocchi ha visto la luce poco dopo la sua morte, in seguito con il suo nome accostato a quello di Paolo Sarpi, che l'aveva continuata e curata per la stampa. L'opera ha avuto diverse riedizioni nel corso

---

⁸ Farlati, *op. cit.*, vol. V, p. 144: “Il Paese è aspro, pieno di incomodi e pericoloso”.

⁹ *Atti pastorali, op. cit.*, pp. XIII–XVII.

¹⁰ Venne pubblicata nel 1582 da L. Surio nell'ottavo volume della raccolta *De probatis Sanctorum historiis*. Nel XVIII secolo viene ristampata anonima, con lettera dedicatoria di Andrea Minucci (Vescovo di Feltre, 1757, Vescovo di Rimini, 1777, Arcivescovo di Fermo, 1777–1803, Cfr. EUBEL, vol. IV, p. 88): VITA/DI/SANTA AUGUSTA/VERGINE E MARTIRE/PROTETTRICE DI SERRAVALLE/.../IN VENEZIA 1754 ED IN BELLUNO 1788/PRESSO SIMONE TISSI. In una successiva riedizione viene indicato come autore lo zio di Minuccio, Andrea, che era egualmente stato Vescovo di Zara dal 1567 al 1572 (Cfr. Eubel, vol. III, p. 215): VITA/DI/SANTA AUGUSTA/VERGINE E MARTIRE/CONCITTADINA E PROTETTRICE DI SERRAVALLE/COMPILATA/DA/MONSIGNOR ANDREA/DEI CONTI MINUCCI SERRAVALLES/ARCIVESCOVO E PRINCIPE DI FERMO/SECONDA EDIZIONE/CENEDA 1830/DOMENICO CAGNANI TIP. EDIT.

tra Sei e Ottocento¹¹. Spesso citati sono il suo trattato *De Tartaris*¹², opera piuttosto di compilazione, e la *Istoria delle Guerre tra' Tartari e Turchi*, preceduta in alcuni codici da una lettera di accompagnamento a Federico Contarini¹³, composta sulla base di notizie di prima mano. Se in queste trattazioni Minuccio vede i Tartari di Crimea come possibili alleati di una vagheggiata *Lega Santa* contro il *Turco*, in altre opere egli riesce a coniugare spirito di crociata – che, comunque, privilegia l'azione della parola a quella delle armi – e una lucida visione geopolitica. A titolo di esempio del suo atteggiamento citiamo quanto egli scrive nel 1593 al Papa:

“A. V. B^{ne} [...] premono grandem^{te} questi negotj, se bene sono [...] tanti altri, et così importanti trauagli, che è necessario dividere i pensieri a molte parti per l'offitio dell'universal cura [...]”¹⁴,

ed al Patriarca di Aquileia:

“Tosto che Nr^o Sig^{re} sentì queste ultime incursioni de' Turchi ne' stati della Ser^{ma} Casa d'Austria uicina al Friuli, pensò, che la giusta ira de Dio si seruisse di questo flagello per

---

¹¹ L'edizione più antica a noi nota è quella conservata nella Biblioteca del Civico Museo Correr: H 5406, 3 voll. rilegati insieme: HISTORIA/ DEGLI/ USCOCCHI/ SCRITTA/ DA MINVCIO MINVCI/ ARCIVESCOVO DI ZARA/ CO' I PROGRESSI DI QUELLA GENTE/ SINO ALL'ANNO/ MDCII/ PRIMO [s. l., s. d.]; SVPPLIMENTO/ DELL' HISTORIA/ DEGLI/ VSCOCCHI/ DI/ MINVCCIO MINVCCI/ ARCIVESCOVO DI ZARA/ TERZO [s. l., s. d.]; AGGIUNTA ALL' HISTORIA/ DEGLI/ USCOCCHI/ DI/ MINVCCIO MINVCCI/ CONTINUATA SINO ALL'ANNO/ MDCXIII [s. l., s. d.]. Altre edizioni: HISTORIA/ DEGLI/ USCOCHI/ SCRITTA DA/ MINVCIO MINVCI/ ARCIVESCOVO DI ZARA/ CO' I PROGRESSI DI QUELLA GENTE/ SINO ALL'ANNO/ MDCII/ E CONTINUATA DAL P. M. PAOLO/ DELL'ORDINE DE' SERVI/.../ SINO ALL'ANNO MDCXVI/ IN VENEZIA/ APRESSO ROBERTO MEIETTI/ MDCLXXXIII; OPERE VARIE/ DEL MOLTO REVERENDO PADRE/ F. PAOLO SARPI/.../ DIVISE IN DUE TOMI/ TOMO SECONDO/ HELMSTAT/ PER JACOPO MULLERI/ MDCCXXXX, pp. 137–271; STORIA/ DEGLI/ USCOCCHI/ SCRITTA/ DA MINUCIO MINUCCI/ CONTINUATA/ DA FRA PAOLO SARPI/.../ MILANO/ PER NICOLÒ BETTONI E COMP./ MDCCCXXXI, 2 voll.

¹² Pubblicata da A. Marani, *Annali del Liceo Statale Terenzio Mamiani I*, 1966, pp. 172–209. I criteri ecdotici del Marani paiono alquanto discutibili; Cfr. *Ibidem*, p. 190, nota 2: “Il testo è tratto dal V volume, ff. 274r-307v, dei XL dell'archivio Minucci [...]. C'è un'altra versione dello stesso trattato a ff. 1–38 del Volume VI, ma è assai meno pregevole di quella seguita, perché mutila in parecchi punti; tuttavia, qua e là, si è tenuto conto anche di questa”.

¹³ Abbiamo trovato quattro esemplari dell'opera in quattro codici, due nella Biblioteca del Civico Museo Correr a Venezia (Ms. Donà dalle Rose 474, fasc. 107, copia coeva, autografa di Leonardo Donà; Cod. Cic. 2715, fasc. 39, copia settecentesca) e due nella Biblioteca dell'Istituto Storico Germanico a Roma (MM V, cc. 274–307v; MM VI, cc. 1–39).

¹⁴ MM I, c. 376v.

castigare i peccati di quei popoli deuiati dalla uera Religione o dalla debita pietà, per questo si risolve per quanto fosse possibile di mettere il ferro alla radice del male, et deliberò di mandarmi un Nuntio Ap^{co} per riconoscere le necessità del paese [...]”¹⁵.

La preoccupazione della *propaganda fides* è presente anche in opere in cui si tratta di terre semi-mitiche (*De Æthiopia, siue Abissinorum Imperio*¹⁶) o di recente scoperta (*De Nouo Orbe*¹⁷ http://www.oocities.org/marin_serban/girauda2003.html — _ftn17), questa in uno spirito che è ben lontano da quello dei *Conquistadores*. Ad ulteriore testimonianza dell’ampiezza della sua visione geopolitica citiamo sue relazioni sulla Spagna, conservata nella Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia¹⁸, sulla Moscovia¹⁹ e sulla Tunisia²⁰.

Ma, soprattutto, l’illusione che l’unità nella Fede – ritrovata grazie alla forza della persuasione e rifuggendo da misure coercitive e, soprattutto, dall’uso della violenza – possa essere garante di un nuovo ordine mondiale trova la propria più fervorosa espressione nel *Discorso sopra il modo di restituire la Religione cattolica in Alemagna*²¹. Egli scrive anche opere di devozione, quali la *Istoria del Martirio della legione Tebea, e delle undici mila Vergini* e la già citata *Diuae Augustae Virginis, et martyris vita*, nonché trattatelli su virtù cristiane: non ci pare casuale che tra queste abbia scelto *l’Umiltà e la Prudenza*²².

L’eredità manoscritta di Minuccio – “un Letterato distinto”²³, secondo la definizione del Liruti – è ora dispersa tra l’Istituto Storico Germanico di Roma, la Biblioteca del Civico Museo Correr di Venezia e gli Archivi Segreti Vaticani. Il fondo più rilevante è il primo, che comprende 40 volumi in 4°, rilegati in pergamena, di più mani, tutti in elegante grafia del primo ‘600. Secondo la testimonianza di J. Hansen, l’Istituto, all’epoca Prussiano, aveva acquistato (“käuflich erworben”) nel 1892 circa 50 volumi, mentre il

---

¹⁵ *Ibidem*, c. 387^v.

¹⁶ Pubblicata da A. Marani, *Annali del Liceo Statale Terenzio Mamiani*, 3, 1968, pp. 188–207.

¹⁷ Pubblicata da A. Marani, *Annali del Liceo Statale Terenzio Mamiani*, 2, 1967, pp. 190–217; Cfr. anche Idem, *L’agricoltura degli Incas in un manoscritto di Minuccio Minucci*, in “Rivista di Storia dell’Agricoltura”, 8, 1968, pp. 64–67.

¹⁸ It. VI. 363 [=5754]: codice cartaceo di 28 carte numerate, mm. 210x160: Relazione Spagna/ Discorso di Monsig/ Minucci Arcivescouo/ di Zara; a c. 28: 1599, 18 Settembre/ Di Giovanni Thiepolo/ costò Lir. 7.

¹⁹ MM XXVII, pp. 192–272.

²⁰ *Ibidem*, VII, pp. 330–354.

²¹ Abbiamo trovato nella Biblioteca del Civico Museo Correr due codici contenenti questo testo: Cod. Cic. 2475: 43–58 (autografa di Giovanni Tiepolo, firmata e datata dicembre 1599) e Cod. Cic. 304: fasc. 1.

²² Liruti, *op. cit.*, p. 440.

²³ *Ibidem*, p. 39.

“resto” dell’archivio Minucci si trovava a Conegliano²⁴ presso la Famiglia Gera che, per matrimonio, aveva acquisito tutte le proprietà dei Minucci²⁵. Lo stesso Hansen aveva senza successo chiesto il permesso di visionare quel “resto”²⁶. Alcuni pezzi sparsi si trovano nel Museo Correr, in parte copie d’epoca, di mano di personaggi illustri (di Leonardo Donà, la lettera a Federico Contarini e l’allegata *Istoria delle Guerre tra’ Tartari e Turchi*; di Giovanni Tiepolo, il *Discorso sopra il modo di restituire la Religione cattolica in Alemagna*), in parte settecentesche, che testimoniano di un ritrovato interesse per l’opera di Minuccio, anche se temiamo che questo serva piuttosto ad attizzare un nascente integralismo cattolico in quella che era stata la laica Repubblica cristiana di Venezia e che all’epoca si era chiusa in se stessa e non era più in grado di alimentare progetti ispirati alla minucciana visione di un mondo globale.

A parte le edizioni d’epoca *dell’Istoria degli Uscocchi* e della *Diuae Augustae Virginis, et martyris vita*, solo una piccola parte dell’eredità letteraria di Minuccio ha avuto la ventura di vedere la luce della stampa in età contemporanea: oltre ai già citati testi editi dal Marani, segnaliamo che chi scrive ha preparato l’edizione della lettera a Federico Contarini e dell’annesso trattatello sui Tartari. Le sue lettere, in piccola parte già pubblicate dal Pastor, sono in misura molto maggiore presenti nelle *Nuntiaturberichte aus Deutschland*,

---

²⁴ *NBD*, vol. III/1 (a cura di J. Hansen), A. Bath, Berlino 1892, p. 742. Un catalogo delle opere, edite ed inedite, conosciute alla metà del XVIII secolo, è fornito da: Altan, *op. cit.*

Opere pubblicate:

- I. Storia degli Uscocchi.
- II. Vita di Santa Augusta.

Opere inedite:

- III. De Tartaris.
- IV. Storia delle guerre tra Tartari e Turchi dall’anno 1595 all’anno 1599.
- V. De Æthiopia, sive de Abyssinorum Imperio.
- VI. De novo Orbe.
- VII. Storia del Martirio della Legione Tebea, e delle undici mille Vergini.
- VIII. Trattato sopra la Umiltà.
- IX. Trattato contro la Detrazione.
- X. Dialogo I. sopra la Prudenza.
- XI. Dialogo II. sopra la Prudenza.
- XII. Sinodo Diocesano.
- XIII. Molte Istruzioni, Prediche, e Scritture.
- XIV. Due grossi volumi di Lettere.

Per il secolo successivo, cfr. Liruti, *op. cit.*, p. 439.

²⁵ Cfr. A. Valente, *La Famiglia Gera Minucci di Conegliano dal 1300 ai nostri giorni*, Emiliana, Venezia 1941, p. XIX.

²⁶ *NBD*, vol. III/2 (a cura di Hansen), A. Bath, Berlino 1894, p. 604.

opera monumentale iniziata alla fine del XIX secolo e continuata nel corso di tutto il successivo.

Durante i lunghi soggiorni in Germania e a Roma, prima come legato del Duca di Baviera, poi alla Segreteria di Stato – con la responsabilità di una sezione “la terza più difficile, e più imbrogliata della Germania”²⁷ – Minuccio aveva goduto di un osservatorio privilegiato delle vicende dell’Europa Orientale. Nel corso degli anni ‘90 uno dei punti caldi di questa era rappresentato dalla Transilvania per l’intrecciarsi di un doppio ordine di motivi, politicamente rilevanti per la Santa Sede e particolarmente legati tra di loro nella visione di Minuccio: le rivalità interne alla nobiltà che si riflettono sulle scelte di Sigismondo Báthory – un Re Tentenna balcanico – tra orientamento filo-ottomano e filo-imperiale, nonché la presenza e la forte influenza di eretici²⁸ in un momento storico in cui l’intolleranza è reciproca tra Riformati e Controriformisti, e la Transilvania rimane, ancora per poco, terra d’asilo²⁹. Già nel 1589, nella *Breuis Historia Societatis Jesu ex Transilvania* Minuccio scrive:

“Sepe quidem Transilvani tam dictis, quam factis ostenderunt quam inuiti Societatem ad se admisissent uiuente tamen Rege Stephano [...]. Verum post Regis mortem, sublato illo metu omnibus Comitibus contenderunt ministri Ariani, et Caluiniani, quam nobiles ab eis incitati, ut Idolatria (sic enim illis cultum Xpi, e Sanctor et Sanctar. Imaginum appellari solet) eiusq. Administri Jesuite e regno pellerentur. Perfecissentq Fortasse illi [...] quod uoluerunt, nisi Gubernat[or] cum Consiliariis Principis totum hoc religionis negocium in aliud tempus nempe ad Generalia Comitibus detulisset. Verebantu enim ne si quid tale statim consessisset, multum incomodaret rationibus Principis, qui tunc inter caeteros ad Regnum Poloniae ad electionem miserat, At ubi se viderunt ea spe directos, minus iam de retinenda Societate in Transilvania fuerunt soleciti [...]”³⁰.

In quella regione le alleanze mutano ad ogni spirar di vento; i diversi appetiti si scontrano in forme sempre nuove per l’avvicinarsi degli equilibri interni di ogni singola entità; il conflitto tra Cristianesimo e Islam non sempre è chiaramente delineato, perché da ciascun campo volta a volta qualcuno cerca un alleato nel campo opposto: i *Tartari Precopensi* ora punzecchiano la Moscovia – non ancora Impero russo – per conto della Porta, ma sono disposti a farsene alleati per affrancarsi dalla Porta stessa; i Cosacchi, riottosi sudditi della *Koruna Polska*, nutrono ambizioni di espansioni verso Moldavia e

---

²⁷ Liruti, *op. cit.*, p. 437.

²⁸ M. M. Ferraccioli, G. Girardo, *Il Codice Cicogna 2738 del Museo Correr di Venezia*, in “Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, 1, 1999, pp. 51–66.

²⁹ D. Caccamo, *Eretici italiani in Moldavia, Polonia e Transilvania*, Sansoni, Firenze 1970; L. Binder, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, Böhlau, Köln-Vienna 1976; M. Firpo, *Antitrinitari nell’Europa Orientale*, La Nuova Italia, Firenze 1977.

³⁰ MM, VIII, c. 179.

Valacchia concorrenti ed uguali a quelle del loro Signore; la Moldavia oscilla tra vassallaggio dell'Impero Ottomano ed antico orientamento polacco; la Valacchia, orfana del protettore ungherese, teme i Cosacchi ed i Tartari, guarda alla Transilvania e si offre come partecipe della Lega Santa accanto ad alcuni di quelli che la minacciano; tutti gli Ortodossi di confine sono nel mirino della Curia Romana in un disegno che è di una palingenesi religiosa, che ammicca alle mire espansionistiche di *Rzecz Pospolita* ed Impero³¹. Orientarsi in questo pasticcio balcanico non è facile, e Minuccio sembra non perdere lucidità, annota fatti e suggerisce scelte tattiche, anche di scontro, che adombrano un complesso piano strategico di pacificazione globale. Nel febbraio del 1593 nota Minuccio come i Cosacchi:

“temessero, di qualche incursione de' Turchi, de Moldaui, et de Tartari, ma perché quella gente aspettaua hauer ord^e dalla Porta, a noi pare uerisimile che il Turco non uorrà farsi tanti nemici in una uolta. S'è fatto quanto di qua si poteua per distornare il Conuento di Radomia, perche almeno non ui si conchiuda cosa pregiudiziale al seru^odi Dio et del Re; sopra che si spedirno [...] tutti quelli che pensauano poter con l'autorità loro auuiare i nostri buoni disegni, staremo a uedere ciò che ne seguirà. Scrisi a V. S. con le precedenti le cause, per le quali Nr^o Sig^{te} haueua fatto passare il Sig^r Car^{le} Battori in Trans^a affinché ella sgombrasse ogn'ombra di sospetto, che costi potesse esserui generata, perché ueram^{te} desiderata la sua persona in Transiluania per cose pertinenti al ben pubblico, come V. S. intenderà poi più a pieno”³².

Al Legato papale in Transilvania scrive Minuccio nel 1592:

“Nr^o Sig^{te} intesè uolentieri, che ella si fosse condotta con salute sin a quel luoco che per la uicinanza si può riputare il termine del suo uiaggio, approuò la cagione, per la quale haueua definito d'entrare in Alba Giulia, et delle dimostrazioni c'haueua fra tanto dimostrate il Pnp^e di Transiluania di riuerenza uerso questa S.ta Sede et d'Honore uerso i mn^{ri} suoi [...], in più ferm^a opinione che l'andata di V. S. (com'ella dice:) non potesse essere inutile, ancorche non fosse arriuata a tempo [...], et che debole speranza apparisce del negotio a lei principalm^{te} commesso. Si aspetteranno altre lettere sia dopo l'abboccamento co 'l Pnp^e et con gli altri Ss^{ri} di Casa Battori, dalle quali si potrà fare più certo giuditio del rimanente”³³.

---

³¹ G. Giraudò, *Acculturazione, spirito missionario e Propaganda nell'Ucraina del Seicento*, in *L'Ucraina del XVII secolo tra Occidente ed Oriente d'Europa*, Kyiv-Venezia, 1996, pp. 54–84; Idem, *Uniati di Romania*, in *Italia e Romania. Due popoli e due storie a confronto (secc. XIV–XVIII)* (a cura di S. Graziotti), Leo S. Olschki, Firenze 1998, pp. 263–289.

³² MM I, c. 374.

³³ *Ibidem*, c. 295.

Anche sull'intreccio delle vicende di Moldavia e Transilvania Minuccio sembra avere una lucida visione:

“[...] et le dico che quanto al rumore disseminato costì del Transilvano [Sigismondo Báthory] come pensasse di abbandonare il Regno, non ui trouamo dentro fondamento di uerità, o di uerisimilitud^{ne}, se bene può essere che mentre si uedeua sottoposto a pericoli della domestica seditione hauesse qualche simile pensiero, et si preparasse in ogni euento alcuno presidio di fuori; Il che si comprende anco dalla ira scritta da lui al Sig^r Card^{le} Batori della quale V. S. ci mandò copia; ma non può essere ragione di hauer di presente simile disegno dopo quelli funesti auenimenti, con li quali si è fatto nemico a quelli, da chi si uede, che sperano fauorire nell'essilio uolontario, anzi pare ch'egli nella presente riuolta aspiri a cose grandi, et sperì di accrescere lo stato suo, scrivendo di là che se gl'era resa parte della Valacchia, e se gl'offrivano Bulgari, et Rasciani di seguirlo ad imprese magg^{ri} onde già haueua mandato gl'Amb^{ri} suoi uerso Corte Ces^a per concludere l'Unione già concertata. È uero che dopo l'auuiso de tumulti della Moldauià, et della fuga d'Aaron scriue risentitament^e, et mostra di temere, che ella sia farina del G. Canc^{re} di Polonia, dicendo che per patti reciprochi non poteua abbandonare il Moldaui, et che era per soccorrerlo con ogni suo potere [...]; quanti intrichi germogliano da una radice; se li Cosacchi dopo le male fattioni della Moldauià si saranno uoltati come si diceua sopra Moncastro [Belgorod, Akkerman, Cetatea Albă], è da sperare che niuno darà loro fastidio perché né il Trans^o potrà tanto allontanarsi dal suo paese, et al Moldaui basterà per hora rimettersi nel suo stato, se pure potrà farlo, poiché quelli ch'una uolta l'hanno abbandonato, difficilmente uorrano riconoscerlo un'altra uolta [...]”³⁴.

Consiglia quindi di:

“accomodarsi poi a quello, che porterà 'l tempo, il quale minaccia qualche gran mut^{ne} all'Imp^{ro} turchesco; a che conuienne che li pn^{ri} Confinanti stieno attentiss^{imi}. Ma tornando alle cose di Moldauià et al pensiero che si haueua in Corte Ces^a noi hauemo risposto che non haueuamo di ciò sentore alcuno; né ci pareua uerisimile solendo V. S. osseruare sin' a gl'intimi affetti di cotesta gente, ma che con tutto ciò si spedirà Cor^{ri} espresso (come S^a Mª Ces^a mostraua di desiderare) affine d'auertirne V. S. acciò non lasciasse succedere cosa in dano di Sig^r ben affetto alla p^{n^{te}} causa o in pregiuditio del ben pubb^{co}”³⁵.

In un periodo in cui è particolarmente acuto lo scontro tra una Riforma ormai consolidatasi territorialmente e l'onda lunga della Controriforma; in cui all'interno della Chiesa Cattolica, ancora incontra resistenze l'applicazione dei canoni tridentini, mentre esplodono i conflitti tra Riformati ortodossi e radicali. Prelato di uno zelo pastorale assolutamente inconsueto all'epoca, e più severo con se stesso che verso gli altri; diplomatico

---

³⁴ *Ibidem*, II, cc. 214v-215v.

³⁵ *Ibidem*, cc. 216v-217.

consumato, anche se all'ombra di Nunzi e Papi, e portato a suggerire piuttosto composizioni pacifiche delle vertenze che scontri frontali o, peggio, violente repressioni.

Appare quindi dissonante rispetto al suo abituale registro stilistico la violenza del breve *pamphlet*, del quale proponiamo la trascrizione. Questo tratta della morte "non pretiosa, sed uilis, et infamis in aeternum" di Giorgio Biandrata³⁶, figura di spicco.

Reiselustig lo definisce il Tögel³⁷, ma non tutte le sue peregrinazioni sono frutto di un'incoercibile *Wanderlust*. Anche un suo fratello³⁸ compie frequenti viaggi, spesso per lucrosi commerci, talvolta per evitare, grazie anche ad inconfessabili rapporti con le autorità, persecuzioni per la propria adesione alla Riforma. L'adesione dei due fratelli pare sia stata più o meno contemporanea, anche se nel caso di Giorgio molto resta avvolto nella nebbia: le sue diverse professioni di fede, ora cattolica, ora calvinista, difficilmente potrebbero essere prese per sincere. A sua giustificazione si può proporre quanto il Pioli scrive a proposito di Fausto Socino:

"[...] Fausto, abituato a lasciarsi interamente giudicare nella sua condotta da consigli e incitamenti dello zio Lelio, venendogli questi improvvisamente a mancare nel momento più difficile della sua agitata gioventù, fosse rimasto come «nave in gran tempesta»; e in queste condizioni d'imbarazzo, l'attrattiva della Patria e l'esempio di tanti eretici che li

---

³⁶ Su Giorgio Biandrata (o, latinamente, *Blandrata*, 1513–1588) si veda: M. Burian, *Dissertatio historico-critica de duplici ingressu in Transsilvaniam Georgii Blandratae*, [Csikomlyö] 1804; V. Malacarne, *Commentario delle Opere e delle Vicende di Giorgio Blandrata*, Padova 1815; W. Heberle, *Aus dem Leben von G. Blandrata*, in „Tübinger Zeitschrift für Theologie“, 1840–1844, pp. 116–185; Domenico Cantimori, *Profilo di Giorgio Biandrata saluzzese*, in „Archivio Storico Bibliografico Subalpino“, XXXVIII, 1936, pp. 352–402; À. Raffy, *Il medico italiano Giorgio Biandrata e la sanità pubblica nel '500 in Transilvania*, in *Atti del Primo Congresso Europeo di Storia Ospitaliera* (Centro Italiano di Storia Ospitaliera), Reggio Emilia 1962; A. Pirnát, *Per una nuova interpretazione dell'attività di Giorgio Biandrata*, in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, a cura di Tibor Klaniczay, Budapest 1975, pp. 361–371; G. Carletto, G. Lingua, *La Trinità e l'Anticristo, Giorgio Blandrata tra eresia e diplomazia*, Dronero 2001; per ulteriori informazioni si veda l'eccellente saggio di A. Rondà in *Dizionario Biografico degli Italiani* [più oltre cit.: *DBI*, vol. X, pp. 256–264. Tra i siti Internet segnaliamo:

<http://www.eresie.it/id561.htm>

<http://www.1911encyclopedia.org/B/BLANDRATAGIORGIO.htm>

http://www.bbkl.de/blandrata_g.shtml

http://encyclopedia.jrank.org/de/bib_boc/blandrata_oder_blandrata_giorgio.htm

³⁷ M. Tögel, *Eine unitarische Begebenheit aus dem 16. Jahrhundert*, nel sito della *Unitarische Freie Religionsgemeinde* di Francoforte sul Meno: <http://unitarier.net/aktuell/2005/artikel16.htm>.

³⁸ Su Alfonso Biandrata (?-ante 1590), primogenito di Bernardino, Castellano di San Fronte, v. *DBI*, X, p. 256.

vivevano nascosti — «nicodemiti»³⁹, come li aveva stigmatizzati Calvino — abbiano prevalso [...]. Si può anche pensare, che l'esempio dello zio Lelio e di tanti eretici italiani emigrati all'estero, d'idee più avanzate e indipendenti, sempre sospettati e inquisiti, che nella stessa Svizzera avevano potuto vivere solo grazie a continui compromessi, equivoci, infingimenti, occultamenti, di fronte all'ortodossia dei Riformatori ormai imperante, gli facessero giudicare illusoria la libertà elvetica e vano il sacrificio"⁴⁰.

Addottoratosi giovanissimo in Medicina a Montpellier e ottenuta la conferma della laurea agli Studi di Pavia e Bologna, iniziò una brillante carriera di medico in una disciplina poco praticata e forse non facilmente praticabile all'epoca, la ginecologia. Del resto, l'esercizio assiduo della professione medica gli serviva da via di scampo nei momenti in cui si sentiva più minacciato per le sue idee. Lo aiutavano anche un acuto spirito diplomatico e le doti di una personalità affascinante. Antal Verencz scrive nel 1547 a Gáspár Békés che Biandrata é

“[...] uomo di grande signorilità, nato all'amicizia [...], altamente apprezzato a Venezia per la sua dottrina e pratica del mondo, nome pronunciato in Italia non solo con onore ma anche con orgoglio”⁴¹.

Si può sospettare che tale elogio sia dettato, almeno in parte, dall'appartenenza alla stessa comunità perennemente minacciata: Gáspár Békés, Antitrinitario, era stato candidato, con il sostegno di Biandrata, alla successione di Giovanni Sigismondo al trono di Ungheria e Transilvania, ma la Dieta gli aveva preferito il Cattolico Stefano (*István*) Báthory. L'appoggio dei potenti non era mai mancato al Biandrata: nel 1540 venne chiamato da Sigismondo I (Zygmund Stary) come medico personale della Regina Bona Sforza; nel 1544 passò ad Alba Iulia (*Gyulafehérvár, Bălgrad, Karlsburg*) alla Corte di Isabella Jagellone, vedova di Ján Zápolya, e del figlio Giovanni Sigismondo (*Ján Zsigmund*)⁴², ufficialmente in qualità di medico, ma soprattutto come consigliere in delicati affari diplomatici. Tra il 1552 ed il 1556 peregrinò fra Milano, Mestre, Vienna e Pavia; nel 1556 passò da Pavia a Ginevra, non è noto se per sfuggire ad una qualche minaccia o per libera scelta. A Ginevra visse per un certo periodo tranquillo come stimato medico e Calvinista osservante, ma prese poi a porre domande inquietanti sul dogma della Trinità. Erano gli

---

³⁹ Io 3, 1-2; si narra di un Ebreo di nome Nicodemo, il quale, non osando consultare Gesù quando poteva essere visto da altri Ebrei, si recava da lui nottetempo.

⁴⁰ G. Pioli, *Fausto Socino. Vita — Opere — Fortuna*, Modena 1952, p. 29.

⁴¹ Si cita da *DBI*, vol. X, p. 257.

⁴² Le peregrinazioni del Biandrata tra Polonia e Transilvania erano in qualche modo legate agli stretti rapporti dinastici tra i due Paesi: la sorella di Giovanni Sigismondo, Barbara (1495-1515), era la prima moglie di Sigismondo I; suo padre aveva sposato Isabella Jagellone; Stefano Báthory, Voivoda di Transilvania, venne eletto al trono di Polonia.

anni della condanna di Serveto e dei sospetti su vari Riformati italiani lì rifugiati, nonché della ormai consolidata intransigenza di Calvino. Dopo peregrinazioni per varie città dei cantoni svizzeri, decise di abbandonare definitivamente la Svizzera, alla fine del 1558, per la Polonia, dove godette della protezione del Re e del Principe Mykołaj Radziwiłł, nonostante i sempre più violenti attacchi di Calvino. Nel 1563 venne invitato da Giovanni Sigismondo in Transilvania, dove ebbe la nomina a consigliere privato del Sovrano; in qualità di suo rappresentante prende parte al Sinodo di Aiud (*Nagy Enyed*), convocato per porre fine alle controversie tra Luterani e Calvinisti ed assicurare la pace religiosa, già auspicata da Isabella:

“[...] le credenziali regie lo raccomandavano come uomo dotto e di non comune familiarità con le Scritture, atto a dirimere i contrasti e a riportare la pace e l'armonia tra le confessioni divise”⁴³.

In Transilvania

“[...] più sottile diplomatico che teologo [...], nonostante l'intervento e l'acre aperta e violenta opposizione di Calvino, egli [il Biandrata] acquistava tale influenza da poter liberamente, seppur cautamente, diffondere i suoi dubbi sulla concezione ortodossa della Trinità”⁴⁴.

Una valutazione positiva delle capacità del Biandrata come diplomatico e mediatore, è data dal musicista bresciano, attivo alla Corte di Sigismondo Bathory, Pietro Busto, che pure condanna le posizioni dottrinali del medico saluzzese:

“[...] dopo la morte del Re Giovanni prese q^{to} Principato il Ser^{mo} Steffano Battori nel qual tempo habitaua un dotor Blandrata Italiano il qual per la sua elloquenza fatto di consolazione Conseglie seppe si ben persuadere gli ongheri di nascosto che se li tirro alla setta Ariana et hora ui sono puochi Cattolici anci ui sonno ancora molti Caluini Anabatisti Moniche⁴⁵ et ancho epicureij tal sette stettero un tempo quiete poiché questo dottore fu orratore a Polachi et ottenne la elettione del Ser^{mo} Prencipe, e Re Steffano in luogo del Re Henrico di Francia [...]”⁴⁶.

Gli anni del purtroppo breve regno di Giovanni II Sigismondo sono l'età dell'oro della libertà religiosa, nonché quelli di più intensa attività del Biandrata, che può finalmente

---

⁴³ *DBI*, vol. X, p. 259.

⁴⁴ G. Pioli, *op. cit.*, p. 24.

⁴⁵ Verosimilmente per *Manichei*, termine evidentemente sconosciuto al copista, che si dimostra particolarmente sciatto ed incolto.

⁴⁶ Biblioteca del Civico Museo Correr, *Cod. Cic. 2378*, fasc. 4, c. 216; su Pietro Busto si veda: M. M. Ferraccioli, G. Giraudò, *Il Codice Cicogna 2378 del Museo Correr di Venezia*, in „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, I, no. 1, 1999, pp. 51–65.

elaborare e diffondere in pubblico le teorie dell'Antitrinitarismo, al quale tendeva già all'epoca delle domande inopportune e sospette che andava rivolgendo ai Riformati italiani ed allo stesso Calvino:

“Gli anni che seguirono furono l'età aurea dell'Unitarismo in Transilvania. Ad esso aderivano generali, magistrati, i più alti funzionari e specie la popolazione dei Szekler (Siculi), il cui capoluogo Kolozsvár, con il suo Istituto Superiore Unitariano⁴⁷ fondato dal re, divenne il centro dell'Unitarismo [...]. Finalmente, alla Dieta di Maros Vasarhely, all'inizio del 1571, il re, per suggerimento di David, proclamò la perfetta uguaglianza legale delle quattro principali confessioni; cattolica, luterana, riformata, unitariana, le quali, oltre a godere della tolleranza concessa a tutte le religioni, erano legalmente riconosciute e protette con perfetta uguaglianza di diritti. Tutti i sovrani della Transilvania dovevano, nel giorno dell'incoronazione, prestare giuramento di rispettare tale uguaglianza delle quattro confessioni riconosciute”⁴⁸.

Già al Sinodo di Aiud il Biandrata aveva stretto amicizia con il Dávid⁴⁹, all'epoca Sopraintendente della Chiesa Calvinista, ed era nata una intensa collaborazione tra due personalità agli antipodi. Quanto il Biandrata era prudente, sottile e tortuoso nella manifestazione delle proprie opinioni, tanto il Dávid era.

“[...] mente aperta e coscienza retta, anima fervida e pronta ad ogni sacrificio per la verità [...]”⁵⁰.

---

⁴⁷ Il termine non appare nei documenti prima del 1609, diviene denominazione ufficiale nel 1639; cf. G. Pioli, *op. cit.*, p. 37, n. 1.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 37.

⁴⁹ Su Dávid Ferenc (1510–1579) si veda: E. Jakab, *Dávid Ferenc emléke, Eliteltetése és halála háromszázados évfordulájáta*, Budapest 1879; E. Kiss, *Dávid Ferenc, Születésének négyszázadok emlékünnepe*, Kolozsvár 1910; Gy. Tóth, *Dávid Ferencz, Az unitárius vallás megalapítójának emlékezete*, Budapest 1930; Idem, *Az Unitárius Egyház Alakotmányának jogtörténeti kifejlődése*, Cluj 1933; B. Varga, *Dávid Ferenc és az unitárius vallás*, Budapest 1979; Idem, *What has Endured of His Life and Work?*, traduzione inglese di V. Szantho Harrington, Budapest 1981; R. Dán, *Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc*, Budapest 1981; J. Szász, *Dávid Ferenc*, Budapest 1982; M. Balázs, *Dávid Ferenc válaszol Fausto Sozzininak*, Budapest 1983; T. Török, *Unitáriusok, Vallomások, emlékezéseké*, Budapest 1992; M. Kedei, *Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története*, Kolozsvár 2002. Notizie possono essere trovate nei siti:

<http://www.cograf.hu/erma/erma51/davidferenc.htm>

<http://www.unitarius.hu/misszio/dfdeva.htm>

<http://www.eresie.it/id503.htm>

<http://www.fortunecity.com/victorian/rodin/727/petrosani/13m.htm>

http://www.west.net/~antipas/books/brethren_in_christ/binc_insets/david_inset.html

⁵⁰ G. Pioli, *op. cit.*, p. 35.

Salito al trono transilvano il Bàthory, la Transilvania inizia un processo in cui vengono posti limiti alla tolleranza e la pace religiosa registra le prime incrinature; i tempi d'oro della Dieta di Torda erano ormai alle spalle, erano ormai divenuti oggetto struggente di ricordo per i contemporanei e per le generazioni future:

“Era la dottrina di Lelio Socino e degli altri riformatori italiani che trionfava in questa «Magna Charta» della libertà religiosa in Transilvania; e questo negli anni della «strage di San Bartolomeo» in Francia, delle sanguinose repressioni dei calvinisti olandesi fatte dal Duca d'Alba, delle persecuzioni degli eretici da parte dell'Inquisizione in Italia e in Spagna e degli ortodossi protestanti o scismatici in Svizzera e in Inghilterra”.

Dávid Ferenc

Il Bàthory aveva *obtorto collo* accettato di rispettare la libertà religiosa, ma era riuscito a far digerire alle confessioni non-cattoliche il divieto di introdurre innovazioni. Mentre il Biandrata si era assicurato le spalle trattando con i potenti amici che ancora conservava in Polonia per l'elezione del Bàthory al trono di quel Paese, il Dávid

“spirito progressivo, anima ardente e sprezzante delle conseguenze che potevano derivare dalla sua condotta coerente, sia a sé che ai suoi seguaci, continuava a trarre le conclusioni pratiche dal suo atteggiamento dottrinale, facendo propaganda contro l'adorazione di Cristo; egli minacciava così di rovinare tutto il delicato lavoro del Biandrata, fornendo anche ai Gesuiti una potente arma di offesa contro l'«unitarismo»”⁵¹.

---

⁵¹ *Ibidem*, p. 206.

Nel 1578 seguì la rottura definitiva, nonostante un tentativo di riconciliazione operato da Fausto Socino, tra il Biandrata ed il Dávid, che sviluppava le proprie tesi antiadorantiste. Oltre alla propria incolumità il Biandrata sentiva probabilmente una doppia preoccupazione, tanto che, fallito il tentativo di far rinunciare il Dávid alle pericolose “innovazioni”, lo denunciò al Reggente, il Cattolico intransigente Cristoforo Bâthory, l’antico sodale, che venne rinchiuso nella fortezza di Deva, dove di lì a poco morì di stenti. La denuncia, che gli avrebbe fatto perdere gran parte del suo prestigio e che ancor oggi pesa negativamente su di lui, era in qualche modo, secondo il suo modo di pensare — cinico e razionale insieme — un atto dovuto; data la precarietà della pur inusitata libertà religiosa, che era comunque dovuta ad un atto di tolleranza sovrana, revocabile in qualsiasi momento dallo stesso Sovrano, il Biandrata riteneva che le posizioni oltranziste del Dávid potessero offrire il pretesto, da un lato, ad un giro di vite, del resto già da tempo sollecitato dalla gerarchia cattolica; dall’altro, ad una definitiva condanna, anche da parte riformata, delle posizioni antitritinarie, secondo l’opinione già più volte espressa da Calvino. In altre parole, sacrificarne uno per preservare le libertà faticosamente conquistate.

La vicenda del Dávid non fu pregiudizievole soltanto per il Biandrata, ma anche per Fausto Socino, che, a distanza di anni, sentì la necessità di giustificare la propria condotta:

“Già nel gennaio del 1586, in una lettera a Matteo Radecki, F. S. deplorava di non esser ancora riuscito a pubblicare i risultati di quella sua controversia [...]. Quando nel luglio 1595 le circostanze permisero di pubblicare un riassunto delle sue discussioni col David, composto sin dal 1579, già i seguaci di costui, defunto, avevano sparso sulla condotta di F. S. in tutta questa faccenda accuse e insinuazioni alla sua fama, che egli in una lunga *Epistola Dedicatoria* «a tutti i Ministri della parola di Dio, i quali nella Transilvania insegnano e professano un solo Dio, padre del Signor Nostro Gesù Cristo», confuta facendo la storia della controversia e della parte da lui in essa avuta [...]. Nell’apologia della sua condotta verso David, F. S. insiste specialmente nel rilevare che egli non aveva mancato di avvertire l’avversario del pericolo a cui si esponeva, specie dopo che questi, nel sinodo di Torda, si era adoperato per far trionfare la sua dottrina contraria al culto di Cristo [...]. L’unico atto che F. S. riconosca di aver esercitato, fuori della sua opera persuasiva, per impedire l’attività pericolosa di David, era stato di «approvare» che il Biandrata si adoperasse presso il Principe per far sospendere per un breve periodo di tempo il David dall’ufficio di predicatore, fino a che un Sinodo generale — come già era stato deciso — ponesse fine a questa controversia dell’invocazione di Cristo”⁵².

Dopo la morte del Dávid

---

⁵² *Ibidem*, p. 207.

“[...] gli ultimi anni della vita del B[iandrata] trascorsero nell’isolamento, guardato con diffidenza da quanti avevano seguito il Dávid, fra voci contraddittorie sui suoi ultimi orientamenti religiosi”⁵³.

Si era favoleggiato di suoi oscuri rapporti con i Gesuiti, chiamati in Transilvania da Cristoforo Báthory, e di un suo ritorno al Cattolicesimo — peraltro smentito da fonti gesuitiche che gli avrebbe definitivamente alienato le simpatie dei Riformati; da parte cattolica si è provveduto ad una sistematica diffamazione della sua persona. La voce più diffusa è quella secondo la quale sarebbe stato assassinato da un nipote, ansioso di impadronirsi della sua cospicua eredità. Secondo un’altra voce, asseverata — a quanto ci risulta — solo da Minuccio, egli si sarebbe procurato un’ingente fortuna praticando l’usura con mezzi anche violenti.

L’attribuire agli avversari condotta riprovevole, vizi segreti ed una morte orribile e vergognosa è un mezzo polemico di antica e collaudata efficacia, la cui intensità e commisurata alla gravità del supposto pericolo da essi rappresentato, soprattutto in torbide circostanze quali quelle dello scorcio del XVI secolo. Il tono di Minuccio ricorda il *De mortibus persecutorum* di Lattanzio⁵⁴, anche quello un *pamphlet* determinato da precise contingenze politiche e tendente a screditare l’avversario presente, i suoi precursori ed i suoi continuatori. Quanto alle sue fosche previsioni sui destini degli *haeresum disseminatores*, esse si sono avverate solo in parte: se è vero che sembrano rimossi dalla nostra memoria storica alcuni dei filoni più radicali della Riforma, è anche vero che questi comunque sopravvivono⁵⁵ e che ci hanno dato, proprio per la loro marginalità e per le persecuzioni subite — e indipendentemente dalle idee professate una preziosa lezione nella

---

⁵³ *DBI*, vol. X, p. 262.

⁵⁴ Si tratta qui soltanto di sottolineare la persistenza di uno stereotipo, che Minuccio non poteva aver letto il *De mortibus persecutorum*, il cui unico codice sarebbe stato ritrovato soltanto nel 1678.

⁵⁵ Sulla storia e sullo stato attuale degli Antitrinitari (Unitariani, Ariani) si veda: S. Lubieniecki, *Historia Reformationis Polonicae, in qua tum reformatorum, tum antitrinitatorum origo & progressus in Polonia & finitimis Provinciis narrantur*, Amsterdam 1685 [traduzione inglese di G. H. Williams, Minneapolis 1995]; R. Wallace, *Antitrinitarian Biography*, Londra 1850, 3 voll.; F. Kanyaró, *Unitariussok Magyarországon, tekintettel az unitarizmus általános történetére*, Kolozsvár 1891; G. Fekete, *Az unitarius vallás szabadságának alkotmányos biztosítai*, Kolozsvár 1910; I. Borbély, *A magyar unitarizmus egyház hitelvei a XVI. században. Forrásstanulmány*, Kolozsvár 1914; J. McCaffrey, S. J., *History of the Catholic Church. From the Renaissance to the French Revolution*, vol. I, Dublin 1915 (in particolare il Cap. VIII: *Rationalism and its Effects*); F. C. Church, *The Italian Reformers, 1534–1564*, New York 1932 [trad. it. di D. Cantimori, Firenze 1935]; *Per la storia degli eretici italiani del secolo 16. in Europa*, testi raccolti da D. Cantimori e E. Feist, Roma 1937; E. M. Wilbur, *History of Unitarianism, vol. II, In Transylvania, England and America*, Cambridge (Massachusetts) 1952; J. Horváth, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni felszázad irodalomtörténete*, Budapest 1953; D. Cantimori, *Eretici italiani del Cinquecento: ricerche storiche*, Firenze 1959; G. H. Williams, *The Radical Reformation*,

loro richiesta di libertà religiosa e di eguaglianza di tutti i culti, nonché nell'appello costante all'uso della ragione in luogo della forza:

“The Reformation [...] inspired the most advanced legislature in Europe of this time as regards to freedom of conscience and equality of all religious denominations [...]. Though they [gli Antitrinitari] retained the Scriptures as something *supra rationem*, they analyzed it rationally and believed that nothing should be accepted *contra rationem*”⁵⁶.

Philadelphia 1962; A Pirnát, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier*, übersetzung von E. Roth, Budapest 1961; D. Caccamo, *Eretici italiani in Moravia, Polonia e Transilvania*, Firenze 1970; A. Pirnát, *Aristotélianusok es antitrinitáriusok*, Budapest 1971; Idem, *L'Italia e gli antitrinitari transilvani*, in *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, a cura di Vittore Branca, Firenze 1973, pp. 429–447; L. Binder, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte der 17. Jahrhunderts*, Köln–Wien 1976; M. Firpo, *Antitrinitari nell'Europa Orientale*, Firenze 1977; *Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century*, a cura di R. Dán, A. Pirnát, Budapest–Leiden 1982; M. Balász, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest 1988; D. Cantimori, *Eretici italiani del Cinquecento e prospettive di storia ereticale italiana*, a cura di A. Prosperi, Torino 2002; B. Mester, *The Connections Between the Unitarian Thought and Early Modern Political Philosophy*, in „Journal for the Study of Religions and Ideologies”, no. 3, 2002, pp. 142–157; E. Rezi, *Szervét Mihály és az erdélyi Unitarizmus*, in „Keresztény Magvető”, CVIII, no. 3–4, 2003, pp. 167–175. Numerosi sono anche i siti Internet, soprattutto ungheresi, ma anche tedeschi ed americani:

<http://www.hitvallas.hu/hitv.030424/hitvallas030424.htm>

<http://www.absolutelyastronomy.com/reference/antitrinitarism>

<http://www.medibit.hu/historiaadattarbody.html><http://mek.oszk.hu/02200/htm1/01/311.html>

<http://mek.ninu/03400/03407/htm1/109.html>

<http://www.ro/osveni/egyhaztot.htm>

<http://www.islamopass.com/bok/jeesus/luku7.htm>

http://www.cryingvoice.com/Christianity/Revesz_Elref2_mag.html

<http://www.uupcc.org/plantingseeds/html/janossermon/pdf>

<http://www.unitarius.lap.hu>

<http://hiphi.ubbcluj.ro/JSRI>

<http://mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexicon/eletrajz/html/ABCO3014/03119.htm>

⁵⁶ M. Hillar, *From the Polish Socinians to the American Constitution*, in “A Journal from the Radical Reformation. A Testimony to Biblical Unitarianism”, IV, no. 3, 1994, p. 22. Da parte cattolica continua, anche se con mezzi più sofisticati, la sistematica diffamazione dell'Antitrinitarismo (o Socinianismo, come è a volte chiamato) attraverso una critica quasi irridente del suo apparato concettuale (v. p. es., *Dictionaire de Théologie Catholique*, vol. XIV/2, Paris 1941, col. 2330: “Ce qui frappe dans la doctrine socinienne, c'est le manque de logique. Elle est à la fois un fidéisme et un rationalisme inconséquent et timide”; col. 2334: “[...] doctrine étrange, à la fois suprarationaliste et rationaliste [...]. Le socinianisme apparaît ainsi comme une sorte de compromis bâtard entre l'humanisme italien plus ou moins incrédule, le protestantisme antiromain et le nominalisme rationaliste, un amalgame de tendances éparses et contradictoires [...]”) o la sottolineatura

Le tormentate, spesso oscure e tortuose vicende degli Antitrinitari ci fanno essere d'accordo con il Tögel quando scrive che esse rappresentano

“[...] ein Beleg dafür, wie bunt, spannend und manchmal auch unheimlich Religionsgeschichte sein kann”⁵⁷.

La mala morte degli eretici, cui vengono tradizionalmente attribuite pulsioni di avidità e incontinenza, è un *cliché* letterario antichissimo, che risale addirittura al *De mortibus persecutorum* di Lattanzio; così come è ispirato ad un altrettanto diffuso *cliché* il motivo della rigenerazione spirituale di Sigismondo Báthory che rientra nel seno della Chiesa Madre e, contemporaneamente, passa di campo da *Qonstantiniye* a Vienna. La disgrazia e la morte di Biandrata coincide, circostanza fortuita ma non priva di una qualche suggestione, con la conclusione del Concilio di Brest⁵⁸, con il quale è sancita l'Unione con Roma di sei diocesi ortodosse della *Rus'* sud-occidentale. A tal proposito, nel luglio 1595 Minuccio riferisce come:

“[...] li Moscouiti habbino pure uoglia d'entrare in Lega o di fare cosa alcuna buona pure aspetteremo d'udire ciò che riferirà l'ambass^r Ces^o che si trouaua [...] in Smolensco poiché ne anco intendemo [...] ciò che si sia stabilito intorno a nuouo congresso d'ambass^r de Principi ma tenemo che non si prenda altro che certa *barbara uanità* di farsi arbitro delle cose grandi de quali ne anco s'ha tanta capacità che basti per tutto quello che può occorere sarà bene che Voi ui fermiate qualche tempo in coteste parti di Littuania et di Polonia oue non ui mancherà di traugiare in seru^o di Dio poiché il Vesc^o di S. Seuero⁵⁹ auuiserà di quel che tentano certi Presuli di Littuania et di Roscia di unirsi a q^{ta} Sta Sede et pottere aiutare

---

di come la libertà generi l'errore (v., p. es., *Enciclopedia Cattolica*, I, C. d. V., Ente per l'Enciclopedia Cattolica, 1941, col. 1506: “La rinascita dell'antitrinitarismo nel sec. XVI, oltre la parte che vi poté avere la dottrina nominalista, si deve alla dottrina del «libero esame». È certo che Lutero, Calvino e gli anglicani si mantennero fedeli al dogma della S.ma Trinità ed anzi perseguirono gli antitrinitari; ma posto il principio, era naturale che, tra le conseguenze, ne uscisse anche l'antitrinitarismo”).

⁵⁷ M. Tögel, *Eine unitarische Begebenheit... op. cit.*

⁵⁸ Sull'Unione di Brest, i precedenti e le ricadute si vedano: O. Halecki, *From Florence to Brest, 1439–1596*, PIOS, Roma 1958; I. Patrylo, *Dzherela i bibliohrafija istorii Ukraïns'koï Cerkoy, II. Berestens'ka Unija ta її doba ...*, in „Analecta OSBM”, 2, 1974, pp. 325–546; A. Jobert, *De Luther à Mohila. La Pologne dans la crise de la Chrétienté*, Institut d'Etudes Slaves, Parigi 1974; D. Blazhejovs'kyj, *Berestens'ka Unija ta Ukraïns'ka istorychna dolja j nedolja*, L'viv 1995; B. A. gudziak [hudzjak], *Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Harvard University Press, Cambridge MA 1998.

⁵⁹ Germanico Malaspina, Vescovo di San Severo, Nunzio in Polonia.

L'opera con l'intelligenza sua et sopra di quella scriuere anco il ur^o parere al Vesc^o di Ceruia in Transiluania oue pare che Moldaui et Valacchi hauessero qualche simil pensiero [...]”⁶⁰.

L'idea che l'Unione potesse irradiarsi, oltre che nella Moscovia, nell'area balcanico-danubiana è presente sin dal suo esordio, ma il primo Metropolita uniate di Kiev, Josif Ruc'kyj, ed i suoi successori sono soltanto gli *operarii* di un grande disegno che li sovrasta⁶¹; Minuccio, un “Grande Tessitore”, è stato uno di quelli che questo disegno hanno contribuito a creare ed è stato colui che più lucidamente ha cercato di tradurlo in prassi politica.

MM VIII⁶²

c. 173: “Mors Georgij Blandratae haeresiarcae Ariani, in Transyluania.

Georgius Blandrata Italus, cùm ueniens ex Subalpinis (erat enim natus Salucijs) Medicinae studijs operam dedisset, ad haeticos profectus, ex Lutherana in Caluinianam⁶³, ex hac in Arianam haeresim decidit. Ac cùm deniq. sese in Transyluaniam recepisset, auctor fuit, ut pleriq. Proceres, Princepsq. ipse, qui tum uiuebat, Ioannes, Sepusij filius⁶⁴, Arianismum admitterent, eaq. in Prouincia curarent propagarj. Cùm uerà Franciscum Daudidis, e Lutherano Caluinianum, deinde mox Arianum fecisset (qui quidem Franciscus Daudidis, Christophoro Bathoreo et Catholico Transilvaniae Principe, in custodiam traditus, miserimà in Arce Deua ad Marisium fluuium mortuus est) post mortem illius omnia scelera cumulans, et ex angusta paupertate rusticorum, et aliorum, per faenus magnam undiq. pecuniam corradens, dicere festinà inter amicos solitus, nihil sibi uitam aliam curae esse, dum in praesentj fruereetur.

Vitijs porrò nefandissimis in extrema quoq. senectute addictus, cum quadraginta Talleorum milia male parta, ad suos consanguineos, qui Geneuæ et alibj essent, transmisisset,

---

⁶⁰ MM II, cc. 255–255^v.

⁶¹ G. Giraudò, *Uniati di Romania... op. cit.*, pp. 274–276.

⁶² Istituto Storico Germanico di Roma, fondo *Minucciana*, ms. MM VIII, in 4°.

⁶³ Se è praticamente impossibile indicare la data precisa di adesione, peraltro sempre nei modi nicodemitici, del Biandrata al Calvinismo, non vi è traccia di una sua militanza, aperta o velata, nelle fila dei Luterani; è ben nota, viceversa, la sua appassionata difesa delle tesi antitrinitarie al Sinodo di Torda del 1566 contro il teologo luterano Peter Melior Juhász.

⁶⁴ Giovanni Sigismondo (Ján Zsigmund, 1539–1571), figlio e successore di Ján Zápolya (1487–1540); questi è chiamato *Sepusius*, in quanto nato a Szepesvár. Con il nome di *Sepusius* Ján Zápolya è citato nella Cronaca di Jan z Vodzan: “Vix abij, cum Sepusius sibi regna Ioannes / Hunna petens, illuc meq. meosq. Vocat”, cf. TVRCICO= / RVM TYRANNORVM / QVI INDE USQVE AB/ OTOMANNO REBUS TURCICIS / PRWFUERUNT / DESCRIPTIO A / M. IOHANNE CAMPANO & /.../ PRAGÆ: Typis OTTHMARIANIS. / Anno Domini, 1597, p. 39. Su Jan z Vodzan (*Johannes Campanus*, 1572–1622) si veda B. J. Dlabáč, *Biographie des [...] M. Johannaes Campanus*, Praha 1819; O. Odložilik, *Mistr Jan Campanus*, Praha 1938; Z. Winter, *Magister Campanus*, Stuttgart 2002.

Georgio sui nominis, et fratris filio, ad se ex Italia euocato, reliquiam pecuniam, ad quina Hungarorum millia, ex testamento legauit. At Georgius uidens, auunculum nimio plus uiuere, q^{ue} uoluisset, Joannem Francum adolescentulum, qui auunculo inseruiebat perducere in suam sententiam tentat, se ut uiuet in sene interimendo. Cùm hic abnuisset, noctu, quo tempore adolescentulus ad exonerandum secesserat, Georgius auunculum sacculo arena oppleto; in pectore primùm, mox in capite ferit; deinde constrictis uehementissime testiculis, animam exalare cogit. Sic infelix haeresiarcha spirans Atheismum exspirauit, aeterna morte inuenta. Nepos autem ablata pecunia, aufugit. Erat tum Ill^{mus} Princeps Sigismundus Bathorus, qui nunc Träsyluaniam administrat, et est catholicus, Eniendinj⁶⁵ in Comitijis, cùm quae dicta sunt, Albae Juliae contigissent.

At Diuina bonitas tam Scelestum hominem deerat praemonere, ut

[c. 173^v] ad cor rediret. Quippe sepiissime à Stephano Poloniae Rege literis uoceq. inuitatus, ut Catholicam fidem amplecteretur, deinde à doctissimis Theologis, quos Stephanus in Transyluaniam miserat, admonitus, dum susq. deq. omnia haberet, prae sitj pecuniae, et carnis peccatis, Veritatem fidei Christianae peruersissimis blasphemijs infuscans, et multa homicidia patrarj curans, uidit quoq. eosdem, qui sibi inseruiebant ad fenus exercendum, et caedes patrandas, fedissimam obire ante oculos suos mortem. Erat ipsi Dominicus domesticae rei procurator, ex Calabra muliere, et Graeco homine natus. Ea mulier dum ad mensam accumberet Blandratae, ubi primum in caena bolum sumpsit, animam exalauit. Dominicus dum exoneraturus aluum discedit, comitali correptus morbo, in stercoreis massam decidens, ea in sepultura humatus et demersus est. Mortuo item Blandrata illico mille Hungarici aurei ab Gallo famulo ablatj sunt. Scelerata mox scripta in manus Catholicorum uenerunt. Syngraphae, quas apud se negabat esse, cum creditores fefelisset, et alios ob pecuniam interfici curassit, repertae sunt.

Mittj uerò antea curauerat ad Jtaliae Academies, adolescentes, qui Catholicam religionem simulantes, disciplinas eatenus addiscerent, quatenus excultj aliqua eruditione, et hinc auctoritatem adepti, uirus Arianum, et blasphemias aduersus Christum in religione illa prope Turcas potentiUs euomerent. Et adhuc in Jtaliae Academia uersatur Francisci Daudidis filius, qui cum Judaeis uersatur⁶⁶, ut ab ijs uenena hauriat aduersus Christianam religionem; uocaturq. ementito nomine in Jtalia Joannes Hertlirus; et alter Joannes Behius.

---

⁶⁵ Nagy Enyed, Aiud.

⁶⁶ L'idea che le tesi anti-adorantiste fossero giudeizzanti era già stata espressa da Fausto Socino nella lunga controversia con il Dávid: "[...] per quattro mesi e mezzo – ospite di David, ma a spese di Biandrata – tentò con discussioni quasi giornalieri a cui presero parte vari ministri, di persuadere David che, tolto il culto di Cristo, la differenza tra Cristianesimo e Giudaismo sarebbe svanita, e il potere da Dio dato a Cristo non sarebbe riconosciuto; pur ammettendo che l'adorazione di Cristo non era espressamente ordinata – né negata – dalla Scrittura"; cf. G. Pioli, *op. cit.*, pp. 38–39.

Discant igitur, qui se Euangelicos fingunt, iudicium Dei timere. Sic enim et pleriq. alij haeresum disseminatores, pessimo fine Actus Tramliarum suarum concluderunt: Lutherus, qui noctu bene potus animam repente exhalauit: Caluinus, qui scatens uermibus mortuus est⁶⁷: Lismaninus⁶⁸, qui Montis regij⁶⁹ se in puteum deiecit: et alij, quorum mors non pretiosa, sed uilis, et infamis in aeternum erit''.

---

⁶⁷ Il racconto sulla morte di Lutero e Calvino è arricchito di dettagli macabri e fantasiosi, ovviamente a fine diffamatorio: in realtà Lutero ha un malore notturno, non necessariamente dovuto ad ubriachezza; Calvino muore per uno sbocco di sangue, provocato da una malattia di cui soffriva da tempo e che sopportava con stoicismo.

⁶⁸ Su Francesco Lismanini (1504–1566), antitrinitariano, confessore della Regina di Polonia Bona Sforza, nonché uno dei protettori del Biandrata durante il suo soggiorno in Polonia, si veda: Th. O. G. Wotschke, *Francesco Lismanino*, in „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen“, XVIII, 1905, pp. 213–332.

⁶⁹ *Knigsberg*.

Pittori e scultori dal Veneto e dal Friuli nei Principati Uniti e nel Regno di Romania

Paolo Tomasella*

Rezumat. Pictori și sculptori din Veneto și din Friuli în Principatele Unite și în Regatul României. Migrația din regiunile italiene în România a implicat un număr nedeterminat de lucrători necalificați (muncitori, tăietori de lemne, etc.) dar, de asemenea, și de personalități (artiști și intelectuali), mulți venețieni și friulani, care au lăsat dovezi clare, tangibile, ale șederii lor aici. În secolul al XIX-lea, în orașul Iași, vechea capitală a Moldovei, Gheorghe Asachi a pus bazele învățământului artistic românesc modern. La invitația sa veneau în oraș să țină cursuri, în cadrul «clasului special de zugrăvie» de la Academia Mihăileană, numeroși artiști străini. Astfel, mulți dintre acești artiști au fost italieni. Se distinge, printre alții, figura pictorului Giovanni Schiavoni (Trieste, 1804–Veneția, 1848), născut la Trieste într-o ilustră familie venețiană, care a ajuns la Iași între anii 1837 și 1843, devenind cel mai semnificativ artist italian al momentului, în perioada în care orașul înregistra notabile progrese culturale. Pictor talentat, dar și bun pedagog, Giovanni Schiavoni este autorul portretelor familiei boierești Burada sau a portretului lui Gheorghe Asachi, lucrări în care se manifestă din plin curentul romantic. Asachi e reprezentat într-o încăpere amenajată în mod tipic pentru o minte luminată a aceluia secol. Italianul Niccolò Livaditti (Trieste, 1804–Iași?, 1860), concetățeanul lui Schiavoni, a venit la Iași împreună cu o trupă de actori francezi, în 1830. El a devenit portretistul boierimii moldovene și a dat lecții particulare de pictură. Livaditti este cunoscut în pictura românească în special datorită portretelor de grup pe care le-a realizat. Printre acestea se număra familia stolnicului Constantin Bobeică și familia vornicului Vasile Alecsandri (în care sunt reprezentați tatăl poetului Vasile Alecsandri, mama Elena, sora Catinca și fratele Iancu). El îi pictează cu talent pe cei din familia Alecsandri și, chiar dacă nu stăpânește prea bine proporțiile, reușește să surprindă atmosfera intimă a acesteia; ca și în cazul familiei Manu. Nu știm dacă acel Iancu Manu total europeanizat, pictat de Livaditti e același cu cel înfățișat de pictorul anonim câțiva ani mai devreme, dar progresul moravurilor e ușor de urmărit în operele pictorului triestin. Printre alți artiști s-au stabilit în România pictorul Antonio Zumino (Majano, 1864–Roma, 1927) și sculptorul Ettore Cadorin (Veneția, 1876–Sonoma, 1952). Antonio Zumino, originar din regiunea Friuli, s-a format ca pictor la Accademia di Belle Arti din Veneția, apoi a ajuns în România ca urmare a unor angajamente de execuție a

---

* Paolo Tomasella (1963), architetto e dottore di ricerca in Architettura Tecnica (Tecnologie edilizie nei PVS) all'UNITs (Trieste 2001) e in Storia presso l' UBB (Cluj-Napoca, 2014).
email: paolotomasella@hotmail.com

picturii murale din diferite lăcașuri de cult și edificii laice. A locuit vreme de aproape 32 de ani la Galați și Brăila, adică mai mult de jumătate din întreaga-i existență, unde a excelat atât în pictura de șevalet, cât și în grafică, acvaforte, acvatintă, xilogravură, predând totodată lecții private de desen și pictură în ulei; printre elevii săi s-a numărat artista expresionistă Lola Schmierer Roth. Peisagist talentat, a înfățișat în culori luminoase frenezia activităților specifice celor două mari porturi dunărene în care a rezidat. Observator atent și sensibil al universului urban dunărean, Zumino a fost un exponent al academismului, stil ce și-a manifestat vitalitatea în peisagistică și în portretistica adaptată la gustul local, aceasta din urmă îngăduindu-i artistului să-și pună în valoare remarcabilul simț al detaliului fizionomic. Pentru Antonio Zumino, România a devenit patria sa adoptivă, aici s-a consacrat ca pictor și a trăit cei mai fecunzi ani ai carierei sale artistice, cele mai reprezentative dintre lucrările sale datând din perioada în care a rezidat la Galați și Brăila. Este de semnalat și contribuția în pictură și sculptură a artiștilor: Ettore Ferrari, Raffaello Romanelli sau Ettore Cadorin

Cuvinte cheie: Italiani în România, migrația artiștilor, Gheorghe Asachi, Giovanni Schiavonni, Niccolò Livaditti, Antonio Zumino, Ettore Ferrari, Raffaello Romanelli, Ettore Cadorin.

1. Pittori e scultori italiani in Romania tra Ottocento e Novecento

A partire dalla seconda metà del XIX secolo la Romania divenne una meta secondaria ma tutt'altro che irrilevante per l'emigrazione italiana. Con il consolidamento del Regno dopo il 1878 le città romene furono interessate da un sempre crescente numero di maestranze, più o meno qualificate, provenienti in prevalenza dal Trentino, dal Veneto e dal Friuli¹. Esse trovarono occupazione nei più svariati settori produttivi. La migrazione di maestranze di origine veneta e friulana nello spazio romeno coinvolse nel tempo anche un certo numero di pittori, scultori e artisti: il fenomeno non può dirsi del tutto episodico e non mancarono i casi eclatanti e le personalità che seppero lasciare traccia della loro operosità. Già nel corso della seconda metà del XVIII secolo si segnalava a Bucarest la presenza di qualche pittore italiano². Tuttavia fu in epoca canoviana che alcuni maestri

---

¹ Cfr. R. Scagno, P. Tomasella, C. Tucu, *Veneti in Romania*, a cura di R. Scagno, Longo editore, Ravenna 2008.

² Tra questi Giorgio Venier, presente nello spazio romeno nel corso del XVIII secolo e citato in A. Busuioceanu, *Un pictor italian la București la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, Scrieri despre artă, București 1980, pp. 73–76.

d'arte raggiunsero stabilmente i Principati romeni³. Tra questi ritroviamo Niccolò Livaditti (Trieste, 1804 - Iași?, 1858 o 1860)⁴, artista di origini triestine che giunse a Iași al seguito di una compagnia di attori francesi tra il 1830 e il 1832⁵. Iniziò come scenografo; più tardi divenne ritrattista di numerose famiglie moldave e fu anche docente privatista di pittura. Livaditti seppe affermarsi soprattutto come pittore di ritratti per la nobiltà locale e la nascente borghesia desiderosa di avere una propria immagine dipinta su tela. Fra questi ritratti familiari si ricordano quello di Constantin Bobeica e la tela destinata alla famiglia del *vornic* (magistrato), scrittore e letterato Vasile Alecsandri (Bacău, 1818 o 1821 – Mircești, 1890) nella quale sono rappresentati lo stesso poeta, la madre Elena, la sorella Catinca e il fratello Iancu. L'atmosfera intima e borghese emerge anche nel ritratto di Smaranda Vogoride (Iași, 1816 – Parigi, 1885)⁶ e nella raffigurazione di Iancu e Anica Manu, in una pittura di genere ormai ispirata da un'incipiente corrente romantica e che Livaditti seppe introdurre fra i primi in Moldavia⁷. Nel corso del terzo decennio del XIX secolo raggiunse Iași anche il maestro Giovanni Schiavoni (Trieste, 1804 – Venezia, 1849)⁸, discendente di una illustre famiglia di pittori originari del Veneto e coetaneo di Niccolò Livaditti. Migranti come molti artisti di quell'epoca, gli Schiavoni si spostarono fra Trieste, Chioggia, Venezia, Milano e Vienna in cerca di nuovi incarichi e commesse⁹. Figlio di Natale (Chioggia, 1777 – Venezia, 1858), insigne pittore veneziano allievo di Francesco Maggiotto, Giovanni Schiavoni continuò nel solco delle peregrinazioni familiari fino a giungere in Romania nel corso del 1834, ove raggiunse la notorietà come uno tra i più

---

³ Sulla pittura romena dell'Ottocento e sulla presenza di artisti stranieri: G. Oprescu, *Pictura românească în secolul al XIX-lea*, Fundația pentru Literatură și Artă "Regele Carol al II-lea", București 1937, p. 17.

⁴ Anche Nicolò Livaditti. Incerti la data e il luogo di morte. Sul pittore triestino: V. Drăguț, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, *La peinture roumaine en images*, Éditions Meridiane, Bucarest 1971, p. 114.

⁵ Mazziniano e carbonaro, Livaditti giunse in Romania forse come rifugiato. Cenni sull'attività di scenografo e altre notizie di carattere biografico in L. Senelick (ed.), *National Theatre in Northern and Eastern Europe, 1746–1900*, University Press, Cambridge, 1991, p. 306.

⁶ Moglie di Mihail Sturdza (Iași, 1795 – Parigi, 1884). Opera realizzata fra il 1842 e il 1845.

⁷ V. Drăguț, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, *La peinture roumaine...*, op. cit., p. 114.

⁸ Cfr. G. Oprescu, *Pictura românească în secolul al XIX-lea*, op. cit., p. 18; *Dizionario enciclopedico Bolaffi dei pittori e degli incisori italiani dal XI al XX secolo*, vol. X, Giulio Bolaffi editore, Torino 1975, p. 224.

⁹ Sull'attività dei pittori Natale e Felice Schiavoni (Trieste, 1803 – Venezia, 1881) l'esauriente volume di L. Sernaggiotto, *Natale e Felice Schiavoni: vita, opere, tempi col ritratto in eliotipia di entrambi*, Tipografia Municipale di Gaetano Longo, Venezia 1881.

apprezzati ritrattisti del periodo¹⁰. I romeni devono all'artista veneto non solo importanti opere a carattere religioso come le pale della cattedrale della Mitropolia di Iași, ma anche i ritratti di Gheorghe Asachi (Herța, 1788 – Iași, 1869), del ministro degli Interni, giudice supremo e *vornic* Teodor Burada (Odobești, 1800 – Iași, 1866) e della sua consorte (1842): questi dipinti sono considerati tra i primi ritratti di rilievo eseguiti nei Principati ove, fino a quel momento, esisteva soltanto una produzione a prevalente carattere miniaturale. Tuttavia la Moldavia deve a Giovanni Schiavoni soprattutto l'insegnamento della pittura moderna: egli divenne uno dei primi professori di disegno presenti a Iași, riuscendo a fare scuola con i suoi principi pedagogici originali e innovativi. Lo Schiavoni fu quindi il docente dei principali pittori romeni moderni ed emergenti dopo il 1848 e fu anche un grande propagatore della tecnica litografica. Durante la sua attività nella capitale della Moldavia, protrattasi fino al 1843, Schiavoni ottenne il sostegno concreto da parte di Gheorghe Asachi, considerato uno dei fondatori della cultura romena moderna¹¹. Poeta, erudito e uomo politico moldavo Asachi aveva completato la sua formazione giovanile in Italia attraverso un soggiorno che durò ben quattro anni, dal 1808 al 1812. Nella Penisola Asachi studio archeologia e belle arti, ed entrò in contatto con il grande scultore neoclassico Antonio Canova, il disegnatore Andrea Appiani e i pittori Felice Giani e Bartolomeo Pinelli. In seguito ai suggerimenti di Asachi, oltre ad eseguire un ritratto dello stesso poeta romeno, Giovanni Schiavoni si dedicò al disegno di soggetti storici che rappresentarono la base per la formazione della mitologia patriottica risorgimentale romena ben espressa, ad esempio, nel mito storico fondatore della Romania, raffigurato con la litografia intitolata «Traiano e Dochia»¹².

Successivamente, con la costituzione del Regno, furono alcuni scultori a segnalarsi per rilevanza d'interventi, in virtù del fatto che Carol I promosse la realizzazione di numerosi monumenti commemorativi in tutto il territorio nazionale. Ancora a Iași, nell'ultimo quarto dell'Ottocento, ritroviamo alcuni scultori di origine italiana attivi nella realizzazione di opere funerarie per committenze notabili e famiglie di boieri moldavi¹³. La presenza nello spazio romeno degli scultori Ettore Ferrari (Roma, 1845 – ivi, 1929) e Raffaello Romanelli (Firenze, 1856 – ivi, 1928) è da considerarsi sufficientemente indagata

---

¹⁰ Su Giovanni Schiavoni in Romania: H. Blazian, *Giovanni Schiavoni*, Atelierele Imprimeriei Naționale, București 1939.

¹¹ Ancora su Giovanni Schiavoni e la sua attività a Iași: V. Drăguț, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, *La peinture roumaine...*, op. cit., pp. 113–114.

¹² Su Giovanni Schiavoni, più recentemente C. Tucu, *Presenza e influsso degli artisti veneti dell'Ottocento nei Principati romeni*, in R. Scagno, P. Tomasella, C. Tucu, *Veneti in Romania*, op. cit., pp. 113–126.

¹³ Fra questi Antonio Argenti, Fabio Celesti, Federico Gaetano Villa. I. Beldiman, *Sculptura franceză în România (1848–1931). Gust artistic, modă, fapt de societate*, Simetria, București 2005, pp. 242–244.

anche se non completamente nota: richiamiamo, in questa occasione, le opere più rilevanti e meno conosciute. L'attività artistica del pittore e scultore romano Ettore Ferrari è evidente in almeno due interventi di particolare rilievo che ancor oggi sono presenti in Romania¹⁴: l'opera scultorea dedicata allo scrittore e filosofo Ion Heliade Rădulescu (Târgoviște, 1803 – Bucarest, 1872) a Bucarest (1879), destinata ad essere collocata in Piața Universității ed ora temporaneamente spostata presso il Parco Izvor e la statua dedicata alla memoria di Ovidio nell'omonima piazza di Constanța (1887–1888 e seguenti)¹⁵.

Il fiorentino Raffaello Romanelli fu invece uno tra gli artisti ufficiali della famiglia reale, per la quale dipinse quattro ritratti e una quarantina di opere scultoree, alcune delle quali conservate presso il castello Peleş a Sinaia¹⁶. Tra gli interventi più importanti si ricordano quelli meno noti: il monumento agli Eroi sanitari (con Stănișe Ciortan), opera iniziata nel 1926 ma completata *post-mortem* solo nel 1932¹⁷; numerosi monumenti funerari presso il cimitero «Bellu» Ortodosso di Bucarest¹⁸; il monumento *Dorobanțului* a Turnu Măgurele (1907), la statua dedicata a Mihail Kogălniceanu (1911) e il monumento a Alexandru Ioan Cuza eretti nella città di Iași (1912)¹⁹.

2. Il pittore e incisore Antonio Zumino a Galați

Una presenza particolarmente importante nel campo delle arti figurative fu quella del pittore majanese Antonio Zumino (Majano, 1864 – Roma, 1927), figlio di Giuseppe e

---

¹⁴ Sullo scultore Ettore Ferrari si confronti *Segno e pittura nell'arte di Ettore Ferrari*, a cura di E. Passalpi Ferrari, Catalogo della mostra (Sezze, Antiquarium comunale, 19 dicembre 1992 – 24 gennaio 1993), Comune di Sezze, Sezze 1992; E. Passalpi Ferrari, *Ettore Ferrari. La facile simbiosi dell'arte con l'ideale*, Edizioni Tra8&9, Velletri 1995.

¹⁵ Sulle opere di Ferrari in Romania: *La Romania per Ettore Ferrari*, a cura di E. Passalpi Ferrari, Accademia di Romania, Roma 1994.

¹⁶ I. Beldiman, *Sculptura franceză în România...*, *op. cit.*, pp. 102, 109–111.

¹⁷ Archivio Storico Diplomatico Ministero Affari Esteri (da ora ASDMAE), *Archivio del Commercio 1924–1926*, busta 167 (1926), Romania 25/3, Monumento al personale militare di sanità romeno caduto in Guerra. Nel corrispondente periodo fu invitato a presentare un bozzetto per il nuovo monumento agli aviatori romeni di Bucarest anche lo scultore Pietro Canonica (Moncalieri, 1869 – Roma, 1959). ASDMAE, *Archivio del Commercio 1924–1926*, busta 166 (1925), Romania 25/2, Monumento agli aviatori romeni ed esteri caduti in Romania.

¹⁸ Cfr. Ș. Caloianu, P. Filip, *Monumente Bucureștene*, Monitorul Oficial RA, București 2009, pp. 72, 216.

¹⁹ Si ricordano anche i monumenti dedicati a Lascăr Catargiu di Galați (1926–1928) e Ioan Cuza Vodă di Craiova (1912), la fontana Emil Lahovari a Bucarest, i monumenti funerari *Doamna cu umbrela* presso il cimitero «Bellu» di Bucarest e Gogu Vorvoreanu a Craiova (1898). Cenni in *Ibidem*, p. 216. Anche I. Beldiman, *Sculptura franceză în România...*, *op. cit.*, pp. 202, 207; I. Beldiman, *Sculpturi franceze. Un patrimoniu resuscitat*, Simetria, București 2005, p. 25.

Santa Di Giusto. Pittore figurativo di talento e valorizzato in Friuli da don Sante Tracogna, apprese i primi rudimenti del disegno a Udine²⁰. Desideroso di assecondare la sua propensione artistica Zumino decise di trasferirsi a Venezia per completare la sua formazione presso l'Accademia di Belle Arti. Nella città lagunare egli rimase tre anni. Nel 1886, al suo rientro a Majano, l'attività artistica non gli consentì di fornire una base sufficiente alla vita ed alla formazione di una famiglia. A 22 anni, coraggiosamente, si aggregò a dei muratori e fornaciai locali e si trasferì con loro in Romania che divenne la sua terra d'adozione per quasi 32 anni. Coniugatosi il 2 gennaio 1889 a Majano con Amelia Bortolotti²¹, ripartì subito per Brăila assieme alla giovane sposa. Lì nacquero i due figli: Orfeo (Brăila, 1890 – Trento, 1919) e Achille (Brăila, 1892? – Roma?, 1963). Dopo la prematura scomparsa della moglie avvenuta nel 1894, Antonio Zumino si dedicò con tenacia al lavoro e alla cura dei figli, ai quali diede modo di studiare in Italia. Nel frattempo Zumino continuò a sviluppare la propria attività artistica in Romania, almeno fino al 1914. Bucarest, Brăila e Galați furono le città romene nella quali svolse prevalentemente la sua attività artistica. Nel 1914, con lo scoppio della Prima Guerra Mondiale, iniziò per Zumino un difficile periodo. Nel maggio del 1915, con l'entrata in guerra dell'Italia, l'Austria-Ungheria e la Germania, i figli si arruolarono volontari nell'esercito italiano, frequentando i corsi per allievi ufficiali, mentre l'artista majanese continuò senza sosta il proprio lavoro in terra romena. Fino a quando le truppe germaniche giunsero alle porte di Galați, dopo che il 28 agosto 1916 la Romania era entrata in guerra contro gli Imperi Centrali. Da questa data ebbe inizio una lunga peregrinazione che durò quasi due anni. Scappò in Russia, a San Pietroburgo ove, incurante dei fermenti rivoluzionari in atto, continuò a lavorare. Allo scoppio della Rivoluzione d'Ottobre riprese la sua fuga verso la Finlandia, i Paesi scandinavi, l'Inghilterra, la Francia ed infine l'Italia. Nel corso del 1918 si ricongiunse a Torino con il figlio Achille, convalescente per le ferite riportate al fronte. Dall'incontro con il figlio maturò la decisione di stabilirsi a Roma in quanto il Friuli era territorio ancora occupato dal nemico. Ma le tante difficoltà incontrate nelle precipitose partenze avevano minato la salute dell'artista. Il lungo periodo di peregrinazione forse lo orientarono verso il clima mite di Roma. Nel frattempo un nuovo dolore lo colse: la morte del figlio Orfeo

---

²⁰ Un primo profilo dell'artista è stato delineato da P. Scarpa, *Antonio Zumino*, «La Panarie», II, 10 (1925), pp. 212-218. Più tardi, la qualità della produzione artistica dello Zumino fu oggetto di particolari apprezzamenti da parte di don Sante Tracogna nella pubblicazione denominata *Strenna Majanese 1968*. In essa sono riprodotte una serie di opere dell'artista: S. Tracogna, *Una firma*, in *Strenna Majanese. Epifania Luminosa 1968*, Tecnografica, San Daniele del Friuli 1968, pp. 12-14.

²¹ Amelia Bortolotti (Majano, 1865 – Galați?, 1894), di Pietro e Luigia Monassi. Cfr. P. Tomasella, *La nostalgia della casta bellezza. Victor Asquini architetto e le famiglie di Majano in Romania*, Gaspari editore, Udine 2010, p. 106.

il quale, ricoverato presso un ospedale da campo nei pressi di Trento, morì nel corso del 1919. Giunto nella capitale ebbe la fortuna di incontrare il barone Strohlfern, che lo accolse nella sua villa posta sopra la via Flaminia. Qui riprese il lavoro ed iniziò la sua collaborazione alla fondazione del «Gruppo Incisori Romani» che gli permise, nel 1925, di presentare una significativa rassegna personale²². Nel 1921 il figlio Achille, conclusa la vita militare e gli studi in ingegneria, lo raggiunse a Roma. Questo fatto riportò un po' di serenità nella vita dello Zumino, almeno in quegli anni che precedettero la morte che sopraggiunse nel novembre del 1927.

Gli anni più prolifici sotto il profilo artistico rimangono tuttavia quelli vissuti in Romania. La sua opera pittorica così come la produzione grafica, influenzata dalla corrente dei Macchiaioli, è da considerarsi piuttosto consistente ma è purtroppo in gran parte andata dispersa anche a causa della modestia quasi scontrosa dell'artista che mai si preoccupò di produrre memorie o sintesi riguardanti la propria attività. Fu anche apprezzato incisore e nella grafica si cimentò con successo nella tecnica dell'acquaforte, della punta-secca, della xilografia e della litografia. Ebbe occasione di presentare le sue opere in diverse gallerie nazionali ed internazionali ed in particolare nella capitale romena Bucarest e a San Pietroburgo. Nella città portuale di Galați fu insegnante di pittura, disegno e incisione e seppe sviluppare il nativo talento delle pittrici Jeanne Coppel nata Helder (Galați, 1896 – Parigi, 1971) e Dorothea (Lola) Schmierer Roth (Galați, 1893 – Bucarest, 1981), che più tardi si palesarono come protagoniste dell'avanguardia pittorica romena²³. Tra il 1908 e il 1911, nel periodo di studio a Galați, Lola Schmierer Roth e Jeanne Coppel furono iniziate proprio da Antonio Zumino agli studi del disegno anatomico, alla pro-

---

²² Così Piero Scarpa su Zumino: «Ogni virtuosità è superata da questo artista, il quale cerca la plasticità delle masse e la nitidezza del solco: e poiché ama la forza del chiaroscuro, vuole raggiungere spesso attraverso le gradazioni delle tinte il nero massimo, senza però abusarne, anzi riuscendo a renderlo meno sordo possibile». Nell'ottobre 1952 il figlio Achille ha donato alla parrocchia di Majano nove incisioni in memoria del padre, le quali sono custodite in archivio. A queste deve aggiungersi la tela intitolata «Il vecchio campanile», proveniente dalla collezione della famiglia Modesto. Cfr. P. Scarpa, *Antonio Zumino, op. cit.*, p. 213.

²³ Lola Schmierer Roth (Dorothea Schmierer) era figlia di una notevole famiglia cittadina di origine tedesca e nipote del noto filologo e linguista Haiman (Heimann) Tiktin il quale fu autore tra l'altro di un importante dizionario romeno-tedesco (*Dictionar român-german*) con il quale, nel 1926, ottenne uno speciale riconoscimento da parte dell'Accademia di Romania. Tiktin promosse anche la realizzazione di una grammatica romena etimologia e di sintassi (*Gramatica româna. Etimologia și sintaxa*) si distinse anche come traduttore in tedesco delle poesie di Mihai Eminescu. <<http://www.j-art.ro/artist>>.

spettiva e al rilievo dal vero. Le due giovani artiste, grazie al contributo del maestro friulano, appresero in quegli anni le varie tecniche del disegno e dell'acquarello²⁴. Presso il Grand Hotel di Galați nel 1913 si svolse la mostra di pittura intitolata «Antonio Zumino e i suoi allievi». L'anno successivo a Bucarest venne realizzata un'importante esposizione collettiva di incisioni, alla quale partecipò lo stesso artista. Una prestigiosa rivista romena del periodo pubblicò un articolo altamente elogiativo della sua opera, accompagnato anche da una serie di riproduzioni dei lavori esposti²⁵. Il consolidamento di contatti con l'arcivescovo ortodosso di Galați gli consentì di ottenere una serie di commissioni per la decorazione di alcune chiese locali, di cui tuttavia non abbiamo puntuale riscontro²⁶.

Promotore nell'opera grafica di un particolare effetto in chiaroscuro, in tutta la sua produzione artistica Zumino tese ad enfatizzare momenti della vita di uomini semplici e di lavoratori portuali: egli rappresentò scene popolari dimostrando una vibrante sensibilità verso la sofferenza dell'uomo, dipingendo anche, con malinconica emozione, i paesaggi urbani e marini della Dobrugia. Il contributo di Antonio Zumino nel contesto dell'arte romena non fu irrilevante. Il lascito artistico dell'artista friulano pare concretizzarsi nella produzione pittorica di Jean Alexandru Steriadi (Bucarest, 1880 – ivi, 1956)²⁷, che tra gli artisti romeni sembra colui che idealmente ne raccolse gli insegnamenti e che praticò con successo la ritrattistica sociale nella regione costiera della Dobrugia attraverso litografie in chiaroscuro di matrice impressionista²⁸.

L'esperienza artistica dello Zumino sembra così inserirsi silenziosamente nella grande tradizione pittorica romena tardo ottocentesca espressa prima da Nicolae Grigorescu (Pitaru, 1838 – Câmpina, 1907) e Ștefan Luchian (Ștefănești, 1868 – Bucarest, 1916), più tardi da Camil Ressu (Galați, 1880 – Bucarest, 1962) e Nicolae Tonitza (Bârlad, 1886 – Bucarest, 1940), vere fonti d'ispirazione per una pittura di genere dotata di un forte

---

²⁴ Su Antonio Zumino anche: G. Comelli, *Artisti friulani moderni*, «Avanti cul brun!», XVIII, 1951, pp. 21–22; L. Damiani, *Arte del Novecento in Friuli – 1. Il Liberty e gli anni venti*, Del Bianco Editore, Udine 1978, pp. 53, 270; G. Marchetti, *Il Friuli: uomini e tempi*, Del Bianco Editore, Udine 1979, p. 1028; *Dizionario biografico friulano*, Ribis Editore, Campofornido 1997, p. 697; D. Zannier, R. Tosoratti, *Majano tra le pieghe dei secoli*, cit., pp. 190–191; C. Stoica, *Dicționar al artiștilor plastici gălățeni*, Muzeul de Artă Vizuală Galați-Editura Terra, Focșani 2007, pp. 119, 192.

²⁵ L'articolo è apparso nel n. 4 di *Ilustrațiunea Română*, Bucarest 1914. Si veda anche il settimanale culturale romeno *Săgetătorul*, Bucarest 1 gennaio 1922. Altri riferimenti bibliografici in V. Rossetti, *Dizionario degli incisori friulani*, Del Bianco Editore, Udine 1981, p. 90.

²⁶ Purtroppo non ci sono note quali esse siano tra quelle presenti nella città portuale e nel circondario.

²⁷ V. Drăguț, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, *La peinture roumaine...*, op. cit., pp. 218–221.

²⁸ Notizie sulla temperie artistica in Dobrugia nell'album dal titolo *Dobrogea și arta plastică*, Institutul de Cercetări Eco-muzeale/Muzeul de Artă, Tulcea 1993.

pathos realista che verrà ripresa in forma nuova di lì a poco anche da Corneliu Baba (Craiova, 1906 – Bucarest, 1997) e dai pittori delle avanguardie²⁹.

3. Ettore Cadorin a Bucarest

Anche lo scultore veneziano Ettore Cadorin (Venezia, 1876 - Sonoma, 1952) visse per un certo periodo in Romania, prima di trasferirsi in Francia e successivamente, in modo definitivo, negli Stati Uniti. Fratello del pittore Guido, l'artista veneziano era figlio dello scultore e intagliatore Vincenzo e di Matilde Rochin³⁰. Vivendo in un contesto familiare predisposto verso le arti, egli imparò a scolpire prima nello studio paterno, quindi all'Accademia di Belle Arti di Venezia dove seguì corsi regolari sotto la direzione di Antonio Dal Zotto. A conclusione degli studi egli decise di trasferirsi immediatamente in Romania, forse attratto dalle accresciute opportunità lavorative offerte agli scultori all'epoca della sovranità di Carol I. Con il soggiorno romeno, cominciato presumibilmente nel 1897, ebbe inizio per Cadorin una lunga peregrinazione alla ricerca di favorevoli commesse di lavoro e che lo condussero, negli anni seguenti, in diversi Paesi del Mondo, salvo sporadiche soste a Venezia. Bucarest fu la tappa d'esordio delle sue migrazioni e nella capitale romena egli ottenne le prime commissioni private di un certo rilievo della sua carriera: la prima fu la realizzazione del busto del noto professore, letterato e direttore dell'Archivio di Stato di Bucarest Bogdan Petriceicu Hașdeu (Cristinestii Hotinului, 1838 – Câmpina, 1907)³¹, mentre successivamente giunse l'esecuzione della corona bronzea eseguita per la celebrazione della sottomissione della Dacia all'Impero romano e che fu infissa alla base della colonna traiana in Roma. In seguito Cadorin fu presente a Buca-

---

²⁹ Su questo argomento: *I Colori delle Avanguardie. Arte in Romania: 1910–1950. Colours of the Avant-garde. Romanian Art: 1910–1950*, a cura di E. Kessler, Gangemi Editore, Roma 2011.

³⁰ Sulla famiglia di artisti veneziani Cfr. G. Marchiori, *I Cadorin*, Fratelli Alinari, Firenze 1968.

³¹ Bogdan Petriceicu Hașdeu ebbe modo di collaborare ancora con impresari, artisti, decoratori e scultori italiani, soprattutto dopo la prematura scomparsa dell'amata figlia Iulia (Bucarest, 1869 – ivi, 1888). Per la realizzazione del *cavou* monumentale presso il cimitero «Bellu» di Bucarest, progettato dallo scultore Ion Georgescu, nel 1890 Hașdeu richiese l'intervento degli impresari decoratori Axerio per l'esecuzione della cripta. Contemporaneamente sollecitò un preventivo all'impresario De Cecco per l'esecuzione di un monumento funerario a Câmpulung. Per i lavori di costruzione del cosiddetto «Castello di Câmpina», ambito memoriale con castelletto destinato a luogo di memoria per la figlia Iulia, entrò in contatto con gli stuccatori friulani «Fratelli Giordani». B. P. Hașdeu, *Corespondență inedită*, Editura Vestala, București 2005, pp. 33, 155.

rest con opere di mistica funeraria, firmando alcuni medaglioni commemorativi di pregevole fattura ancora visibili presso il Cimitero monumentale «Bellu» di Bucarest³²: ci sono noti quello per la defunta Pia Cosmovici del 1897 e l'effigie dell'accademico, professore di botanica e zoologia dottor Dimitrie Brândză (Viișoara/Botoșani, 1846 – Slănic, 1895) del 1899³³. Sempre per un sepolcro del cimitero «Bellu» nel 1901 fu invece incaricato di raffigurare il notevole Petre Orleanu. La permanenza in Romania si concluse alle soglie del 1902 quando l'artista si trasferì a Parigi alla ricerca di nuove opportunità professionali.

---

³² Cfr. G. Bezviconi, *Cimitirul Bellu din București. Muzeu de sculptură și arhitectură*, «Monumente și Muzeu. Buletinul comisiei științifice a muzeelor și monumentelor istorice și artistice», I, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București 1958, p. 200.

³³ Descrizione in P. Filip, *Bellu: Panteon național*, Tipografia Editurii Crater, București 1997, p. 98.

Raportul dintre istorie și memorie în studiile de gen. Preliminarii la o istorie politică a femeilor¹

Anna Laura Sanfilippo*

Riassunto. Il rapporto tra storia e memoria negli studi di genere. Preliminari per una storia politica delle donne. Prendendo spunto dalla carenza di studi di storia politica sulle donne comuniste, il saggio esamina come il “divorzio” tra storia e memoria non costituisca esclusivamente una scelta metodologica, ma soprattutto culturale e sia originato dalla persistenza di due “separatismi”, uno riconducibile al femminismo degli anni ’70 e l’altro all’atavico maschilismo del partito comunista. Da una parte, infatti il neofemminismo, in nome della liberazione della donna dalla società maschile e maschilista, ha posto al centro la soggettività e la memoria uniche a poter “dire” l’alterità femminile; dall’altra l’atavico maschilismo del PCI, in nome della diversità “naturale” della donna, ha relegato le proprie compagne ad un’appendice del partito, separando l’organizzazione femminile da quella maschile. In questo modo i due generi hanno rivendicato una supremazia culturale che di fatto si è tradotta nei due “separatismi”: da una parte la memoria come storia alternativa a quella ufficiale, che mette al centro i soggetti da sempre esclusi dalla storia, dall’altra la storia come teatro delle gesta di soli uomini. Lo iato tra storia e memoria ha contribuito ad isolare la donna dal contesto storico-politico, perché irrimediabilmente diversa “dall’uomo” e “per l’uomo”. Al contrario, la sinergia tra queste due aree metodologiche così differenti e contrastanti è oggi indispensabile, non solo per praticare “la cultura della giusta memoria”, ma per costruire una storia politica femminile, come incontro fecondo tra storia politica e sociale e come storia dialettica tra genere maschile e femminile.

Parole chiave: storia, memoria, emancipazione femminile, neofemminismo, PCI (Partito Comunista Italiano)

Carența studiilor despre istoria politică a femeilor la nivelul producției istoriografice referitoare la Partidul Comunist Italian (PCI), constituie și astăzi o limită serioasă. Pe de o parte, istoria politică a femeilor este adesea integrată marginal în lucrări generale despre

---

¹ Articolul pornește de la o reflecție sugerată de lucrarea noastră de curând publicată: A. L. Sanfilippo, *Pane, amore e politica. Le comuniste in provincia di Latina dopo la liberazione (1944–1956)*, Prefazione di P. Carusi, Introduzione di F. Taricone Ediesse, Roma 2013.

* Università Roma Tre. email: annalaura.sanfilippo@libero.it

partidul comunist²; pe de altă parte asistăm la proliferarea unor lucrări de memorialistică, în care accentul se pune pe experiențele personale ale militanțelor. „Divorțul” dintre istorie și memorie nu constituie așadar o opțiune exclusiv metodologică ci mai ales una culturală și poate avea originea în persistența celor două „separatism”.

Primul se leagă de neofeminismul anilor '70, pentru care mișcarea feministă în încercarea de a șterge experiența istorică a promotoarelor emancipării de la sfârșitul secolului al XIX-lea și în numele politizării privatului, și-a construit *ex novo* propria identitate politică. Pe scurt, dacă istoria socială a putut conta pe continuitate, istoria politică a fost fragmentară. Maria Michetti, cunoscută conducătoare a Uniunii Femeilor Italiene (UDI), evidențiază în legătură cu aceasta vechea opoziție între istoria politică a femeilor și istoria socială³. De fapt memoria și oralitatea răspundeau, în cultura feministă, necesității de emancipare a unei lumi caracterizate prin existența claselor oprimate, niciodată menționate în istoria oficială, pentru care „istoria orală se dorește - în intenție - o istorie alternativă față de cea tradițională care nu s-a uitat niciodată la ceea ce contează cu adevărat și astfel a vorbit eronat despre fapte semnificative”⁴.

---

² A se vedea în acest sens: P. Gabrielli, *La solidarietà tra pratica politica e vita quotidiana nell'esperienza delle donne comuniste*, in «Rivista di storia contemporanea», n. 1, a. XXII, 1993, pp. 34–56; M. Gavioli, *“Genere” e militanza politica nel Pci e nell'UDI a Ferrara*, in «Storia e problemi contemporanei», n. 20, 1997, pp. 63–83; P. Zappaterra, *Autobiografia e tensione alla politica nelle comuniste bolognesi*, ivi, pp. 49–62; E. Fattorini - L. Giampietro, *Un padre ingombrante. UDI e PCI negli anni Cinquanta*, in «DWF», n. 4 (44), ottobre – dicembre 1999, pp. 50–68; P. Gabrielli, *Fenicotteri in volo. Donne comuniste nel ventennio fascista*, Carocci, Roma 1999; M. Gavioli – P. Zappaterra, *“Viaggiare su di un filo”: militanti comuniste al crocevia tra storia personale e impegno politico nel “partito nuovo”*, in «Storia e problemi contemporanei», n. 25, giugno 2000, pp. 79–101; M. Casalini, *Le donne della sinistra (1944 – 1948)*, Carocci, Roma 2005; Ead., *Il dilemma delle comuniste. Politiche di genere della sinistra nel secondo Dopoguerra*, in *Una democrazia incompiuta. Donne e politica in Italia dall'Ottocento ai nostri giorni* a cura di N. M. Filippini - A. Scattino, Franco Angeli, Milano 2007, pp. 131–154; F. Lussana, *1944–1945: Togliatti la “via italiana” le donne*, in *Pensare la politica. Scritti per Giuseppe Vacca*, a cura di F. Giasi - R. Gualtieri - S. Pons, Carocci, Roma 2009, pp. 305–326, pubblicato ora in *Culture politiche e dimensioni del femminile nell'Italia del '900* a cura di G. Bonacchi – C. Dau Novelli, Rubbettino, Soneria Mannelli 2010, pp. 137–168; S. Bellasai, *Mutamento ed emancipazione. La “questione femminile” nella cultura femminile degli anni Cinquanta e Sessanta*, ivi, 211–226. Unele contribuții referitoare la femeile comuniste se găsesc și în lucrările cu caracter general, a se vedea în acest sens G. Bertagnoni, *Le donne nel Pci alla vigilia del «miracolo economico»*, in A. De Bernardi (et al.), *Il Pci in Emilia-Romagna. Propaganda, sociabilità, identità dalla ricostruzione al miracolo economico*, Clueb, Bologna 2004, pp. 41–58.

³ Cfr. M. Michetti, *Quattro domande sulla politica*, in «Memoria», n. 31, 1991, p. 22.

⁴ L. Passerini, *Storia e soggettività: le fonti orali, la memoria*, La Nuova Italia, Firenze 1988, p. 43. În ceea ce privește folosirea surselor orale, a se vedea lucrarea recentă a lui B. Bonomo, *Voci della memoria. L'uso delle fonti orali nella ricerca storica*, Carocci, Roma 2013.

Al doilea derivă din vechea moștenire culturală de expresie masculină. De acum e bine cunoscută în dezbaterile istoriografică „ambiguitatea” partidului comunist, deschis la solicitările de emancipare feminină și în același timp pătruns de un masculinism ancestral; tocmai pentru că, egale în drepturi, dar diferite în ceea ce privește faptele, femeile înainte de a fi cetățene erau femei, pasionale, instinctive și materne⁵. O moștenire culturală care, în ceea ce privește dezbaterile istoriografică, este departe de se fi epuizat. În momentul în care se încearcă o operațiune contrară cu scopul de a se conferi demnitate istoriei politice a femeilor, nu de puține ori cercetătorii recurg la stereotipuri depășite, altfel spus privilegiază aspecte ale istoriei „masculine” a partidului. În acest sens, cea care plătește este tot femeia, care continuă să fie considerată drept un subiect minoritar în cadrul istoriei politice⁶. Pentru ca istoriei politice a femeilor să-i fie redată demnitatea, trebuie revizuită integral atitudinea cercetătorilor, și să se conjuge metodologii diferite ca istoria și memoria (istoria orală) și de a considera *women's studies* nu ca pe un unghi decontextualizat al istoriei generale⁷, ci din contră ca o istorie a bărbaților și a femeilor în continuă sinergie⁸, tocmai pentru că „doar influența activă a celor două sexe, unul asupra

⁵ Cfr. F. Lussana, Togliatti, „la via italiana”, *le donne*, in G. Bonacchi – C. Dau Novelli (a cura di), *Culture politiche e dimensioni del femminile nell'Italia del '900*, Rubbettino, Soveria Mannelli 2010, pp. 144–145.

⁶ Mă refer în acest caz la recenzie făcută de Antonio di Fazio la volumul meu (vezi nota 1, în care cercetătorul menționat se oprește asupra unor aspecte marginale punând în lumină lacune și aspecte din istoria generală a PCI discutabile, de altfel, în lumina istoriografiei actuale și a revizionismului istoriografic din interiorul partidului). După părerea mea, deci, Di Fazio continuă să perpetueze eroarea unei concepții istoriografice depășite, care nu recunoaște pentru femei un spațiu autonom în istoria partidelor politice. A se vedea în acest sens recenzia la volum, semnată de A. Di Fazio, in «Annali del Lazio Meridionale», n.1 2013, pp. 116–118.

⁷ Pe această temă, cercetătoarea Gianna Pomata critică studiile de gen, pentru că riscă să neglijeze condiția feminină în favoarea relațiilor dintre cele două sexe, vezi *Storia delle donne e storia di genere. Metodi e percorsi di ricerca*, a cura di S. Salvatici, in «Contemporanea. Rivista di storia dell'800 e del '900», n. 2, aprile 2010, p. 304.

⁸ Promotoarea categoriei de gen este Jean Scott in *Il «genere»: un'utile categoria di analisi storica*, in «Rivista di storia contemporanea», n. 4, 1987, pp. 560–586, [în italiană de *Gender: A Useful Category Historical Analysis*, in «American Historical Review», 1985, 5, pp. 1053–1075], republicat în, *Altre storie. La critica femminista in Italia* a cura di P. Di Cori, Clueb, Bologna 1996. Pentru Buttafuoco ambele categorii sunt fundamentale: «[...] în trecerea de la idei la trăirea lor efectivă, [...], categoria de gen reprezintă un instrument esențial, chiar o condiție prealabilă pentru reconstruirea unei istorii ca atare a femeilor», A.R. Buttafuoco, *Storia di genere, storia delle donne*, in «L'informazione bibliografica», 4, 1990, p. 605, «Un nome poco importante», in, *A che punto è la storia delle donne in Italia: seminario Annarita Buttafuoco*, a cura di A. Rossi Doria, Viella, Roma 2003, pp. 9–16; cfr. T. Noce, *La storia politica delle donne in Italia. Un tentativo di ricostruzione*, in Istituto Romano per la Storia d'Italia dal Fascismo alla Resistenza, *Percorsi di storia politica delle donne:*

celuilalt, legăturile lor, contradicțiile dintre ele, creează condiția feminină și condiția masculină [...]. Genul, deci, pe lângă un codice binar este unul care indică reciprocitate, dialectică constantă între componentele sale de bază⁹. În acest sens, persistența celor două separatisme a făcut ca subiectivitatea să se construiască independent de relație. În realitate, așa cum pe drept cuvânt afirmă Stefano Ciccone și Claudio Vedovati de la asociația *Maschile Plurale*, care pun în centrul reflecției lor prezentarea diferenței dintre cele două genuri, „nimeni, subiect colectiv sau individualitate, nu se creează pe sine însăși în mod autosuficient. Pentru a spune „eu”, „noi”, este necesar să recunoaștem rețeaua de relații, priviri, proiecții, nevoi și dorințe care ne-au construit”¹⁰.

Se simte, astfel, nevoia urgentă ca femeia să intre deplin în istorie, deoarece „obstacolele” și „prejudecățile” n-au făcut altceva decât să perpetueze abuzul net al politicului asupra privatului: insistența exclusivă asupra diversității femeii ca parte străină de organizarea politică a contribuit la subjugarea acesteia de propria sa specificitate care, în schimb, în acord cu cele spuse de Marisa Rodano, ar trebui să fie motorul care să stimuleze o politică „specific paritară”.

În acest sens, dezbateră între femeile specialiste în istorie se prezintă deosebit de vivace: dacă pentru Ana Rossi Doria studiile de istorie politică feminină s-au axat atât pe relația dintre istoria politică și socială a femeilor cât și pe analiza subiectivității feminine, asumată „ca primă bază pentru construirea unei tradiții istoriografice pe de-a-ntregul

---

L'Annale IRSIFAR, Franco Angeli, Milano 2009, p. 36; E. Vezzosi, *Il genere: una categoria sufficiente per l'analisi storica?*, in *Storia delle donne e storia di genere*, a cura di S. Salvatici, *op. cit.*, pp. 311–316.

⁹ S. Piccone Stella – C. Saraceno, *Introduzione. La storia di un concetto e di un dibattito*, in Ead., *Genere. La costruzione sociale del femminile e del maschile* a cura di, Il Mulino, Bologna, 1996, pp. 8–9; Paola Di Cori, chiar admirând apartenența celor două genuri la universuri diferite și în același timp inseparabile, pune în lumină imposibilitatea de «a întrevădea și stabili prea frecvent legături», P. Di Cori, *Prospettive e soggetti nella storia delle donne. Alla ricerca di radici comuni*, in *La ricerca delle donne. Studi femministi in Italia* a cura di M.C. Marcuzzo – A. Rossi Doria, Rosenberg & Sellier, Torino 1997, p. 107. Între studiile despre genul masculin, a se vedea A. Arru, *La costruzione dell'identità maschile nell'età moderna e contemporanea*, Biblink, Roma 2001.

¹⁰ S. Ciccone - C. Vedovati, *Il percorso maschile a Paestum*, in Paestum 2012.wordpress.com (URL verificat în data de 13.09.2013). Olivia Guaraldo, inspirându-se din filosofia Iuditei Butler, denunță rigiditatea identitară a subiectului feminist, care se sustrage unei întâlniri dureroase dar necesare cu transformările. A se vedea noile genuri determinante ale teoriei *queer*, cu care feminismul n-a fost capabil să dialogheze, cfr. o. Guaraldo, *Libertà e soggettività nel pensiero femminista: un bilancio*, in «DWF», n. 3–4, 2011, pp. 11–30.

inexistente”¹¹, Paola Gaiotti De Biase avertizează asupra importanței de a se conjuga istoriografia cu istoria femeilor, pentru a oferi o lectură de gen în interiorul istoriei generale¹². Și într-adevăr una dintre problemele pe care trebuie să le depășească cercetătoarele este relația complicată dintre istoria femeilor și istoria generală și, în consecință, „aventurile periodizării”¹³. În realitate, dezbaterea dintre specialiste este încă foarte aprinsă: în timp ce Anna Rossi Doria atribuie istoriei politice responsabilitatea de a fi ignorat femeile, „perpetuând vechiul nod, încă nedezlegat, al excluderii și exteriorității lor [...] în raport cu politica”¹⁴, de partea sa Cecilia Dau Novelli insistă asupra necesității de a se face istorie politică, „dar cu atenție la social, care este substratul și suportul politicii. Pentru că cele ce erau în aparență absente, erau în realitate protagonistele vii și prezente ale unei istorii care n-a fost niciodată scrisă nu pentru că n-a existat ci numai pentru că a fost ignorată”¹⁵.

Dubla tentativă de a conjuga istoria și memoria răspunde așadar necesității de a se conferi autonomie subiectului feminin în interiorul istoriei politice, fără a se ignora, în același timp, unicitatea dată de subiectivitate. Dacă, pe de o parte, „o istorie fără memorie riscă să fie fără pasiuni, fără emoții”, pe de alta „a reconstrui fapte istorice folosind numai surse subiective sau de memorie este însă o operațiune riscantă și puțin credibilă”¹⁶. Interacțiunea dintre aceste două arii metodologice atât de diferite ar trebui să fie un obiectiv urgent tocmai pentru a practica „o cultură justă a memoriei”¹⁷.

---

¹¹ A. Rossi Doria, *Gli studi di storia politica delle donne sull'Italia contemporanea*, in «Contemporanea. Rivista di storia dell'800 e '900», n. 3, luglio 2010, p. 489.

¹² Cfr. P. Gaiotti De Biase, *Le democristiane e la storia della Repubblica*, in *Le democristiane. Le donne cattoliche nella costruzione della democrazia* a cura di T. De Maio, Rubbettino, Roma 2009, p. 47.

¹³ Pentru această problemă a se vedea di T. Detti, *Tra storia delle donne e "storia generale": le avventure della periodizzazione*, in G. Calvi, *Innesti. Donne e genere nella storia sociale* a cura di, Viella, Roma 2004, pp. 293–307.

¹⁴ A. Rossi Doria, *Le donne sulla scena politica*, in *Storia dell'Italia repubblicana*, vol. I, *La costruzione della democrazia: dalla caduta del fascismo agli anni Cinquanta*, a cura di F. Barbagallo, Einaudi, Torino 1994 p. 779.

¹⁵ C. Dau Novelli, *Le cattoliche in Campania*, in R. P. Violi, *La DC e il voto alle donne. rappresentanza politica e movimento femminile in Campania* a cura di, Pisanti, Napoli 2010, p. 50.

¹⁶ F. Lussana – L. Motti, *La memoria della politica. Esperienze e auto rappresentazione nel racconto di uomini e donne* a cura di, con *Presentazione* di A. Orti, Ediesse, Roma 2007, p. 16; de aceeași părere sunt și Anna Rossi Doria și Paola Gaiotti De Biase. A se vedea în acest sens A. Rossi Doria, *Introduzione*, in *Politiche della memoria* a cura di A. Rossi Doria – G. Fiocco, in «Annali del Dipartimento di storia» 3/2007 – Tor Vergata, Viella, Roma 2007, p. 9.

¹⁷ P. Ricoeur cit. in *La memoria della politica* a cura di F. Lussana – L. Motti, cit., p. 17. Despre istoria socială e și istoria femeilor, vezi: L. Passerini, *Storie di donne e femministe*, Parte Prima, Rosenberg & Sellier, Torino 1991; G. Pomata, *Commento alla relazione di Paola Di Cori*, in *La ricerca delle donne*

În acest sens, am putut verifica valabilitatea celor afirmate până aici în cursul cercetării despre femeile comuniste din provincia italiană Latina după Eliberare (1945). Pe durata studiului am constatat cum prin intermediul memoriei s-a conferit valoare politică privatului. Sursele orale au fost necesare pentru înțelegerea originilor sociale, a raporturilor de rudenie, nivelele de instruire și cultură, contextele specifice domeniului muncii și momentele de socializare, toți acei factori care sunt baza proceselor formative pentru fiecare femeie militantă în parte. Așa cum afirmă în acest sens Patrizia Gabrielli, „un proiect politic și altul existențial se încrucișează [...]. A acțiunea politic începe din spațiul privat și se răspândește în teritoriul public conform unor modalități de intervenție care rup diviziunile tradiționale dintre cele două sfere considerate opuse”¹⁸. Aceasta trebuie înțeles în sens personal, ca proiect existențial și etico-politic, diferit de morala comunistă, care făcea din controlul obsesiv asupra militantului și a naturii sale impecabile o lume de datorii și obligații. Proiectul politic și existențial al femeilor constă în „a simți” politica, pasiune politică înțeleasă ca o conjugare profundă a sentimentului privat cu spațiul politicii. În realitate partidul a pretins excluderea sentimentelor din politică și omologarea acesteia la modelul masculin; calitățile feminine, pe de-a-ntregul diferite, erau considerate ca „sfere secundare ale adevăratei politici”¹⁹, astfel că femeia trebuie să se ocupe numai de asistență, de copii, în numele „vocației sale materne”. Faptul constituie, probabil, unul din motivele pentru care unele dintre fostele militante comuniste în mărturiile lor au diminuat activitatea politică pe care au desfășurat-o, sau au refuzat să dea interviuri, ca și cum ar fi ales „să nu legitimizeze cu puterea [...] cuvântului această incursiune în memoria colectivă”²⁰, de către realizatoarele interviurilor. În consecință, putem reține că „un colocviu *la feminin* se derulează de-a lungul unei benzi de frecvență diferite și ușor de recunoscut în același timp”²¹.

Problema apare când memoria se apropie de istoria tradițională: modul diferit de a percepe politica dă naștere adesea la o ruptură între sursa documentară și mărturia orală, astfel că dacă mai demult femeile comuniste din PCI își acuzau tovarășii de partid de misoginism, acum unele dintre ele califică această atitudine drept paternalism, afecțiune, ca și cum misoginismul ar fi fost reelaborat și transformat în protecție binevoitoare și

---

a cura di M.C. Marcuzzo – A. Rossi Doria, *op. cit.*, pp. 112–122; L. Passerini, *Dalla denuncia dell'esclusione all'interpretazione della soggettività*, *ivi*, pp. 262–270.

¹⁸ P. Gabrielli, *Fenicotteri in volo. Donne comuniste nel ventennio fascista*, Carocci, Roma 1999, pp. 9–10.

¹⁹ S. Bellasai, in *Mutamento ed emancipazione*, *op. cit.*, p. 214 (sublinierea cu italice îmi aparține).

²⁰ A. Canovi, *Memoria e presente. Sulle vocazioni di una generazione militante*, in *Fascismo, Resistenza e ricostruzione a Reggio Emilia* a cura di N. Caiti – R. Guarnieri, con *Introduzione* di A. Canovi e *Prefazione* di L. Casali, Ediesse, Roma 1996, p. 20.

²¹ *Ivi*, p. 25 (sublinierea cu italice îmi aparține).

fraternă²². Apropierea comunistelor de politică se exprimă prin intermediul unui dinamism extraordinar, care se traduce printr-o spontaneitate lingvistică deloc ușor de înțeles în anumite momente, ca semnificație „diferită”, care să fie citită în profunzime drept dorință de a manifesta emoția pe de-a-ntregul personală a experienței politice. De aici relația complexă, bogată în semnificații și, așa spune, chiar „obositoare”, care se interpune între realizatoarea interviului pusă în situația de a trăi și interpreta o gamă de senzații diferite și adesea în contrast între ele și personajul interviuat.

În pofida acestor lucruri, ar fi de dorit să interpretăm asemenea asimetrii într-un mod mult mai profund, deoarece în nonaderența la fapte se insinuează dorința, simbolicul, imaginarul²³, punând în lumină profunda dialectică dintre trecut și prezent, între ceea ce a fost și ceea ce este perceput și rețrăit „acum”.

Sinergia între istorie și memorie pune apoi în primul plan relațiile dintre cele două genuri ca bază întemeietoare a istoriei politice. Din diferența de percepție dintre bărbați și femei rezultă un cadru interesant: spre deosebire de femei, bărbații comuniști exprimă întotdeauna o istorie liniară care coincide aproape integral cu mentalitatea de atunci, în așa fel încât, în unele momente, cuvintele lor par „o transcriere” fidelă a surselor oficiale, arătând că experiența masculină în politică este una recunoscută. În cazul militanțelor, raportul dintre istorie și memorie „umanizează istoria”, fapt care trimite la „a interpreta sensul politic al mărturiilor”²⁴. Dacă din studierea documentelor oficiale rezultă, spre exemplu, cum unele militante cu rol de conducere și-au anulat propria specificitate, preluând modelul masculin înțeles ca adeviziune necondiționată la lupta de clasă în sens neutru și masculin și nu la ideea emancipării feminine ca un deziderat specific și autonom, pe de altă parte din relatările militanțelor se pot descoperi mult mai multe nuanțe. Așa este cazul Terezei Donati, una din primele conducătoare ale UDI, care în momentul excomunicării din 1949 a decis să abandoneze viața publică pentru că „identitatea sa catolică” nu putea face compromisuri cu partidul. Cu ajutorul memoriei iese în evidență o manieră originală, feminină, de a exista în politică, în raport cu tendința epocii care pune partidul în situația de a trece de partea lui Togliati. Un caz unic de separare netă a privatului de politic, în momentul în care acesta din urmă ar fi putut să aducă atingere principiilor morale și individuale.

Astfel, am realizat că „dialogul” dintre aceste povești de viață și lumea „rece” a surselor oficiale era dificil chiar dacă nu impracticabil, pentru acest motiv esențial care a caracterizat dintotdeauna politica feminină: legătura dintre etica muncii și a spațiului

---

²² Conform mărturiei orale ce ne-a fost oferită de Gabriella Peloso, în data de 18.04.2008.

²³ Cfr. A. Portelli, *Storie orali. Racconto, immaginazione, dialogo*, con *Introduzione* di R. Grele, Donzelli, Roma 2007, p. 13.

²⁴ L. Passerini, *Storia e soggettività, op. cit.*, p. 65.

privat înțeleasă ca practică politică și democratică și lumea reală a partidului care a pretins de la femei excluderea sentimentelor din politică și care a devenit un garant al spontaneității feminine, absorbind-o în strategiile de partid. În realitate, a defini munca și spațiul privat drept practică politică, într-un raport paritar, ar trebui să presupună „reducerea asimetriei în relațiile propriu-zise”²⁵. Dacă istoria înregistrează dificultăți legate de posibilitatea concilierii între public și privat, pe de altă parte memoria restituie forța „politică” a acestei specificități. Aceasta este istoria politică feminină: multe voci disonante în istoria unui partid, care este totodată istoria unei organizații politice, compusă din congrese, procese verbale și date cu caracter electoral. Ar fi de dorit, astfel, ca raportul dintre istorie și memorie să depășească, după cum afirma Pietro Scoppola, „tentațiile de a omologa istoria la științele sociale pe de o parte, și pe de altă parte de a o închide în mediul său specific ca într-un castel cu podul mobil ridicat”²⁶. Este de sperat astfel că această „revoluție culturală” în devenire, departe de a fi încheiată, să pătrundă și în interiorul comunității academice.

Traducere din limba italiană de Ion Cârja

---

²⁵ I. Tronto, in F. Brezzi, *Piccolo manuale di etica contemporanea*, Donzelli, Roma 2012, p. 224.

²⁶ P. Scoppola, *op. cit.*, în Prefața semnată de P. Carusi, la A.L. Sanfilippo, *Pane, amore e politica, op. cit.*, p. 16.

Partidul Comunist Italian și prăbușirea comunismului românesc reflectată în paginile ziarului „l’Unità”

Paolo Carusi*

Riassunto. Il PCI ed il crollo del comunismo romeno nelle pagine de “l’Unità”. Il saggio intende ricostruire i drammatici giorni del crollo del regime di Ceaușescu attraverso l’analisi fattane da *l’Unità*, quotidiano del Partito Comunista Italiano. Dalla fine di novembre del 1989, l’organo del PCI segue con una cronaca serrata gli avvenimenti romeni e spiega dettagliatamente ai propri lettori quanto sta accadendo a Timișoara e a Bucarest. La cronaca non è accompagnata da particolari commenti e ciò è emblematico dell’imbarazzo del PCI di fronte alla crisi di un partito – quello comunista romeno- considerato fino al quel momento come un partner privilegiato. Seppur a conoscenza delle storture del regime di Ceaușescu, infatti, i comunisti italiani avevano preferito mantenere con questo un rapporto cordiale, in virtù della comune linea improntata all’autonomia da Mosca dei singoli partiti comunisti. Solo all’indomani dell’arresto di Ceaușescu *l’Unità* decideva di dare spazio all’analisi dei recenti avvenimenti di Romania; il quotidiano affidava questo compito a due intellettuali di apparato, ai quali veniva chiesto di spiegare la “verità” elaborata dal partito: mentre le potenze occidentali non avevano voluto o saputo vedere le aberrazioni perpetrate dal governo romeno, i partiti comunisti di occidente erano venuti a conoscenza solo nelle ultime settimane del reale volto del regime. Tale lettura, funzionale a rimuovere dal partito ogni sospetto di vicinanza al governo di Ceaușescu, viene però smentita dalla consultazione dei documenti della segreteria esteri del PCI, dai quali emerge chiaramente come i comunisti italiani, almeno dalla metà degli anni ‘80, ben conoscessero il vero volto del regime instaurato dal partito fratello.

Parole chiave: PCI (Partito Comunista Italiano), PCR (Partito Comunista Romeno), Enrico Berlinguer, Nicolae Ceaușescu, socialismo, comunismo, l’Unità

---

* Università Roma Tre. email: paolo.carusi@uniroma3.it

Istoriografia italiană a vorbit pe larg despre existența unui raport cordial și de colaborare între Partidul Comunist Italian (PCI)¹ și Partidul Comunist Român (PCR)² după cel de al doilea război mondial și mai ales în cursul anilor '60, când ambele partide s-au pronunțat pentru apărarea autonomiei partidelor comuniste în fața ingerințelor Moscovei. După cum este bine cunoscut, un moment fundamental de convergență între PCI și PCR a avut loc în august 1968, cu ocazia invaziei Cehoslovaciei de către trupele Pactului de la Varșovia; chiar dacă motivele nu erau pe de-a-ntregul aceleași (în timp ce comuniștii italieni simpatizau în mod deschis cu Dubček, românii se limitau la a critica încălcarea suveranității naționale cehoslovace), ambele partide au condamnat categoric invazia.

Cu ocazia întâlnirii de la București din iulie 1970 dintre Enrico Berlinguer – care va deveni în curând secretar în locul lui Longo – și Ceaușescu, s-a putut deci reafirma deplina sintonie între cele două partide.

În cursul anilor '70, în pofida unei ușoare răcirii, raporturile dintre PCI și PCR rămăneau cordiale, astfel în ianuarie 1977 a putut avea loc o nouă întâlnire între Ceaușescu și Berlinguer în care înțelegerea dintre cele două partide avea să fie confirmată.

Odată cu începutul unui nou deceniu, prietenia tradițională dintre PCI și PCR avea să cunoască repede o primă fisură: criza poloneză din 1980–1981 evidenția de fapt existența unor poziții profund diferite ale celor două partide în ceea ce privește sindicatul liber Solidarność.³ Conducerea Partidului Comunist Italian, încă din noiembrie 1980 a exclus oportunitatea unor posibile ingerințe sovietice în afaceri interne poloneze și a invitat regimul comunist de la Varșovia la dialog cu noul sindicat al lui Walesa. Această

---

¹ Pentru un profil sintetic al istoriei Partidului Comunist Italian, se pot vedea: G. Galli, *Storia del PCI: Livorno 1921, Rimini 1991*, Kaos edizioni, Milano 1993; A. Agosti, *Storia del Partito comunista italiano 1921–1991*, Laterza, Roma-Bari 1999; A. Vittoria, *Storia del PCI 1921–1991*, Carocci, Roma 2006. Despre politica lui Togliatti, vezi cel puțin D. Sassoon, *Togliatti e la via italiana al socialismo. Il Pci dal 1944 al 1964*, Einaudi, Torino 1980. Despre PCI condus de Luigi Longo, vezi A. Höbel, *Il PCI di Luigi Longo (1964–1969)*, ESI, Napoli 2010. Despre Berlinguer ca secretar general al PCI, vezi: S. Pons, *Berlinguer e la fine del comunismo*, Einaudi, Torino 2006; F. Barbagallo, *Enrico Berlinguer*, Carocci, Roma 2006.

² Despre Partidul Comunist Român până în anii '70, a se vedea lucrarea clasică a lui R.R. King, *A History of the Romanian Communist Party*, Stanford University, Stanford 1980.

³ Despre România în perioada crizei din anii '80, a se vedea: A. Biagini, F. Guida, *Mezzo secolo di socialismo reale. L'Europa centro-orientale dal secondo conflitto mondiale alla caduta dei regimi comunisti*, Giappichelli, Torino 1994; F. Randazzo (ed.), *Romania-Italia-Europa. Storia, politica, economia e relazioni internazionali*, Periferia, Cosenza 2003; A. Biagini, *Storia della Romania contemporanea*, Bompiani, Milano 2004; I.A. Pop, *I romeni e la Romania. Una breve storia*, Istituto culturale romeno, Cluj-Napoca 2004; D. Pommier Vincelli, *La Romania dal comunismo alla democrazia. Momenti di storia internazionale*, Nuova cultura, Roma 2008; F. Guida, *Romania*, Unicopli, Milano 2009.

atitudine a suscitât critici din partea tuturor partidelor comuniste din Est, inclusiv din partea celui român.

În decembrie 1983 a avut loc încă o întâlnire între Berlinguer și Ceaușescu, în cadrul căreia cei doi lideri trecând peste divergențele referitoare la cazul polonez au putut aborda principalele chestiuni internaționale ale momentului, de la raporturile dintre SUA și URSS la convulsiile din zonele de criză accentuată precum Afganistanul și Golful Persic.

De la jumătatea anilor '80, demararea politicii de reînnoire de către Gorbaciov în URSS nu putea să nu amplifice divergențele dintre comuniștii italieni și români în privința desfășurărilor din Europa răsăriteană; relațiile dintre cele două partide aveau să se mențină, totuși, pentru a se compromite definitiv în contextul „furtunii” din 1989.

Cu ocazia celui de al XIV-lea congres al Partidului Comunist Român de la sfârșitul lui noiembrie 1989, la scurt timp așadar după căderea zidului Berlinului, comuniștii italieni decideau să nu trimită reprezentanți la București, voind să marcheze astfel o ruptură deschisă cu politica lui Ceaușescu.

Organul Partidului Comunist Italian arăta, dealtfel, pentru prima dată, o dezaprobare totală a politicii conducătorului, deplângând în mod deschis decizia acestuia de a menține închise frontierele și condamnând totala sa indisponibilitate de a conduce țara pe drumul reformelor de tip gorbaciovian:

„Poate românii nici măcar n-au aflat că Zidul a căzut. Ziarele ocupate cu beatificarea „Conducătorului”, nici măcar n-au pomenit despre asta. Din România nu se poate ieși. și nu se intră. În aceste zile frontierele sunt practic închise. Sunt sigilate cele cu Ungaria, unde noul partid socialist a refuzat să trimită o delegație la Congresul Partidului Comunist Român, sunt întrerupte zborurile la Berlinul de est și mulți jurnaliști au fost reexpediați acasă la scurt timp după ce debarcaseră în capitala României. În mod sigur, despre Zid și despre tot ceea ce se petrece dincolo de granițele țării sale, nu vrea să știe nimic secretarul-dictator al Partidului Comunist al României, Ceaușescu, în vârstă de 71 de ani, de 24 de ani la putere, care a deschis ieri cu o intervenție torențială (șase ore), lucrările celui de al 14-lea Congres al partidului. Un fluviu de cuvinte pentru a spune că nu trebuie reformat nimic [...]. Totul s-a desfășurat conform unei regii dinainte aranjate pentru a sublinia voința de rezistență a singurului lider care se contrapune în mod frontal perestroikăi gorbaciovienne [...]”⁴

Foiaia comunistă nu putea să nu aloce în acele zile un spațiu tot mai mare evenimentelor românești; evitând să analizeze cauzele istorice ale excepționalității cazului românesc între țările din Europa răsăriteană (și, în particular, trecând repede peste raporturile

---

⁴ *Ceaușescu arroccato a Bucarest.* “Nessun ostacolo sulla mia strada”, in “l'Unità” del 21 noiembrie 1989, p. 13.

Partidul Comunist Italian și prăbușirea comunismului românesc reflectată în paginile ziarului „l'Unità” cordiale întreținute de PCI cu PCR în deceniile trecute), ziarul „l'Unità” insista mai ales asupra rămânerii în urmă și a izolării României⁵, relevând în același timp voința curajoasă de reînnoire a altor țări din Răsăritul european.

Începând din 19 decembrie – și până în 24 ale aceleiași luni – România devenea centrul cronicilor și al comentariilor ziarului comunist; patru, cinci și, în data de 23, chiar șase pagini erau dedicate evenimentelor românești. Darea de seamă cu privire la ceea ce se întâmpla în România începea, așa cum era natural, cu izbucnirea revoltei de la Timișoara:

„[...] regimul conducătorului Nicolae Ceaușescu relevă în mod brutal privirilor întregii lumi fața sa feroce. Timișoara, marele oraș al Transilvaniei din apropierea frontierei maghiare, este un oraș care sângerează. Poliția și armata cu arma în mână, între sâmbătă și duminică, s-au dezlănțuit împotriva mulțimii care încerca să împiedice expulzarea unui cleric, un om vinovat de a-i fi apărat pe cetățenii din minoritatea maghiară de abuzurile puterii. Și în acest punct protestul s-a răspândit, transformându-se în revoltă populară contra tiranului. Au participat cu toții indiferent de grupul etnic de apartenență, români, maghiari, germani [...]”.

Articolul încerca apoi să explice originile revoltei, identificând un precedent al acesteia în rebeliunea petrecută doi ani mai devreme la Brașov:

„Tókes a primit deja în trecut amenințări și lovituri, dar nu a cedat nici când i s-a cerut să plece și a intervenit episcopul său, sensibil la argumentele regimului [...]. Ceaușescu nu-l suportă pe Tókes, dar poporul la rândul său nu suportă ca Tókes să fie alungat. În jurul casei sale se adună sute de persoane. Se formează un lanț uman care îi împiedică pe polițiști să intre. Brațul de fier durează toată noaptea și continuă pe întreaga durată a zilei de sâmbătă. Izbucnesc primele dezordini. Acum în fața casei lui Tókes sunt cu miile, maghiari și români, uniți de ura împotriva dictaturii [...]. Strigăte de „libertate”, „jos Ceaușescu”. Ca la Brașov doi ani mai devreme, când muncitorii exasperați de lipsa bunurilor alimentare au atacat sediile partidului și ale administrației locale. O revoltă de pe care a căzut vălul tăcerii”.⁶

---

⁵ „Trei ziariști de la cotidianul [...] portavoce a partidului socialist maghiar au fost expulzați din România. Radio Budapesta informează că ziariștii au încercat să se pună în contact cu pastorul protestant Laszlo Tókes în locuința sa din Timișoara, în România vestică. Tókes este unul din cei mai cunoscuți activiști pentru drepturile minorității naționale maghiare din România. Știrea mai spune că cei trei ziariști au fost opriți și persecutați. Le-au fost de asemenea sechestrate peliculele fotografice și unele obiecte personale. Au fost expulzați cu interdicția de a intra în România în următorii 5 ani [...]”. *Romania. Espulsi giornalisti magiari*, in „l'Unità” din 12 decembrie 1989, p. 5.

⁶ G. Bertinotto, *Fuoco sulla folla in Romania*, in „l'Unità” din 19 decembrie 1989, p. 1.

Articolele cotidianului – în aceste prime zile de ciocniri – erau în principal relatări și nu intrau în cauzele mai profunde ale nemulțumirii populație române; ziarul nu acorda atenția cuvenită faptului că în România – cum s-a întâmplat dealtfel în Polonia la începutul deceniului – scânteia care a dezlănțuit protestele fusese reprimarea libertății spirituale și religioase, căutând să includă revolta împotriva arestării pastorului maghiar Tókes în contextul protestelor contra penuriei alimentare și a celor făcute în favoarea reformelor gorbaciovienne în alte zone ale țării⁷.

În zilele următoare linia imprimată în mod principal relatărilor era reafirmată printr-o amplă prezentare a ciocnirilor, care era încredințată zilnic trimisului special Gabriel Bertinnetto:

„Ceașescu, aflat la Teheran în vizită oficială, afișează siguranță [...]. Între timp însă acoliții săi sunt mobilizați pentru reprimarea protestului popular, revolta cetățenilor din Timișoara, Arad, Brașov, dorința de răzvrătire a studenților din București [...]. În capitală se pot număra 4 agenți în uniformă sau în civil la fiecare 50 de metri de stradă. De la Timișoara, unde au loc arestări în masă, sosesc vești înfiorătoare despre evenimentele de duminică. Tancurile au zdrobit mulțimea care încerca să fugă. Puștile au tras chiar și împotriva copiilor. Baionetele soldaților au despicat pânțele femeilor însărcinate. Ofițerii i-au împușcat pe soldații care au refuzat să tragă în mulțime [...].”⁸

Începând din data de 21 decembrie, inevitabil, cronică evenimentelor românești devenea presantă; cotidianul arăta că totul evolua spre „ruperea finală”, așa cum evidenția stridentul contrast dintre amplificarea protestelor populare și discursul pronunțat de conducător la revenirea sa din vizita de stat în Iran:

„Timișoara s-a ridicat din nou. Ieri seară cincizeci de mii de persoane au mărșăluit pe străzile orașului, în trei grupuri diferite, spre stadionul 1 Mai [...]. Ceașescu, întors din vizita de stat în Iran, se adresează națiunii într-un discurs radiotelevizat. Admite, și este prima dată când vorbesc surse oficiale în acest sens, că „duminică, unități militare au fost nevoite să intervină pentru a apăra ordinea și instituțiile”. Admite masacrul și îl justifică.

⁷ „Mii de persoane cu făclii și candelă au manifestat ieri seara în piața eroilor și în jurul ambasadei române la Budapesta, în semn de solidaritate cu poporul român și pentru a cere eliberarea pastorului protestant de naționalitate maghiară Laszlo Tókes, pe care poliția română l-ar fi îndepărtat de la locuința sa din Timișoara [...]; de acolo au plecat manifestațiile care au implicat, la Timișoara și apoi la Oradea, mii de persoane care au provocat represiunea dură a poliției și a armatei [...]. Protestele izbucnite la Timișoara s-au extins și în alte orașe ale României. A spus-o ieri primul ministru Miklos Nemeth în timpul conferinței de presă ținute la încheierea vizitei cancelarului Kohl. Nemeth nu a precizat care sunt celelalte centre în revoltă dar, împreună cu Kohl, a cerut autorităților române să efectueze reformele pe care alte țări din Est le-au început” [...]. *Ungheria. Nemeth condanna Bucarest*, in “l’Unità” din 19 decembrie 1989, p. 3.

⁸ G. Bertinnetto, *Schiacciati dai carri armati*, in “l’Unità” din 20 decembrie 1989, p. 1.

Partidul Comunist Italian și prăbușirea comunismului românesc reflectată în paginile ziarului „l'Unità”

Trebuiau eliminate elementele „fasciste și antinaționale”, care „în legătură cu cercuri imperialiste, iredentiste și șoviniste” ar fi organizat protestele. Ca toți tiranii îi demonizează pe opozanți și dă vina pe străini. Nu poate să admită realitatea: poporul român nu mai suportă și se răscoală [...]”⁹

În ziua de 22 decembrie, “l'Unità”, dând drept definitivă victoria insurgenților (și formarea unui guvern provizoriu încredințat „Comitetului pentru democrație socialistă”) la Timișoara, comunica pe un ton emfatic știrea că la București o manifestație organizată de regim s-a transformat într-o contestare populară deschisă la adresa lui Ceaușescu:

„Bucureștiul se revoltă. Pe timp de noapte zeci de mii de persoane dau năvală pe străzile din centru. Sfidează impresionantul aparat militar scos la bătaie de Ceaușescu [...]. Ziua a început într-o atmosferă cu totul diferită. „Conducătorul” a trimis în piață, înregimentată și cu drapel, escadroane de susținători. Trebuia să fie adunarea colosală care să demonstreze forța regimului. S-a transformat însă într-o reprezentare vie a crizei sale iremediabile. Grupuri de tineri s-au îndreptat spre piața în care Ceaușescu se adresa mulțimii și a început contestarea. Strigăte de „libertate!”, „perestroika în România!”, jos Ceaușescu!”, acoperă vocea dictatorului care este constrâns să scurteze discursul și să se retragă în grabă [...]”¹⁰

În ziua următoare cotidianul anunța triumfal capitularea lui Ceaușescu (despre care se spunea că ar fi reușit să fugă în străinătate) și victoria insurgenților în întreaga țară:

„România e liberă. Cu prețul a mii de morți, dar este liberă. Nicolae Ceaușescu a fost nevoit să fugă. Mulțimea furioasă l-a alungat din palatul prezidențial. Împreună cu soția, fostul conducător abia a apucat să urce într-un elicopter care l-a dus departe, în timp ce poporul invadea clădirea. Până seara s-a răspândit știrea că tiranul ar fi fost blocat la Târgoviște, 70 de kilometri de București. Succesiv, televiziunea națională a anunțat că ar fi reușit cumva să fugă din țară”.

Articolul continuă descriind în detaliu evenimentele zilei precedente, când, în fața ultimei încercări disperate a conducătorului de a relua controlul situației, populația capitalei a atacat palatul guvernamental, provocând preluarea imediată a puterii de către un comitet al salvării naționale:

„[...] Tiranul încerca să convingă mulțimea de la balconul palatului său, dar un murmur i-a acoperit vocea [...]. Mulțimea a invadat clădirea, alte zeci de mii au luat cu asalt în mod pașnic sediul radioteleviziunii. Poetul dizident Mircea Dinescu a dat națiunii extraordinarul anunț: „Ceaușescu a fugit”. S-a constituit un Comitet de salvare națională,

⁹ G. Bertinetto, *Ceaușescu: schiaccerò i teppisti*, in “l'Unità” din 21 decembrie 1989, p. 1.

¹⁰ G. Bertinetto, *Sfida a Ceaușescu in diretta TV*, in “l'Unità” din 22 decembrie 1989, p. 1.

din care fac parte între alții fostul ministru de externe Mănescu și secretarul Comitetului Central Iliescu, amicul personal al lui Gorbaciov”.¹¹

În ziua următoare, relatarea întreruptă a trimisului special la București continua clarificând cele întâmplate în seara precedentă, când Ceaușescu fusese capturat:

„[...] Spre seară, în cele din urmă a fost dat anunțul oficial după care se speră că de această dată nu vor urma dezmințiri. Nicolae Ceaușescu, tiranul, ar fi fost capturat. Împreună cu el militarii din armata regulată, care de vineri luptau alături de poporul răsculat, ar fi prins-o pe soția sa Elena și pe fiul Ilie. Cei trei ar fi ținuti într-o cazarmă, a cărei situație nu este divulgată din motive de siguranță. Comitetul salvării naționale, anunțând arestarea, dă asigurări că fostului „conducător” îi va fi asigurat un proces legal [...].¹²

În același număr al cotidianului, alături de relatarea evenimentelor care au dus la prăbușirea regimului, se puteau citi primele comentarii și primele analize ale acelor întâmplări; un articol al lui Sergio Turone, de exemplu, încerca să ofere o primă lectură critică situației românești, identificând în televiziune factorul central pentru următoarea interpretare:

„Cea din România este prima insurecție populară complet „video-centrică” din istoria umanității. Se știe de multă vreme ce impact are asupra minții omenești realitatea transmisă prin intermediul televiziunii, dar vinerea trecută – în ziua de sânge și de sărbătoare care a văzut fuga precipitată a tiranului Ceaușescu – s-a ajuns în punctul culminant al unui fenomen care a condiționat toate evenimentele istorice ale acestui vibrant 1989. Imaginile televizate nu sunt numai un canal de largă informare: pot fi transformate în armă eficace de acțiune politică [...].

Nu este o întâmplare că evenimentele de la București au avut și au epicentrul în palatul televiziunii române [...]. România a fost ultima țară din Estul european care s-a îndreptat spre construirea unei democrații postcomuniste, deoarece era închisă și izolată. În Ungaria, Polonia, Republica Democrată Germană, Bulgaria, Cehoslovacia, grupurile dominante au fost înlăturate în prealabil și fără sângele care și acum se varsă în România, pentru că în aceste țări imaginile marilor înnoiri create în raporturile internaționale prin transparența gorbacioviană ajunseseră deja mai devreme”¹³.

Comentariul cu caracterul politic cel mai pronunțat a fost însă încredințat unui intelectual apropiat al partidului, filosoful Giacomo Marramao, care, după ce a descris caracterul violent, arbitrar și monocronic al regimului Ceaușescu, se întreba în sens polemic cum au putut statele democratice să tolereze acest guvern, ba mai mult de atât, să întrețină raporturi oficiale cu acesta:

---

¹¹ G. Bertinotto, *In Romania festa e sangue*, in “l’Unità” din 23 decembrie 1989, p. 1.

¹² G. Bertinotto, *Romania il mondo è con te*, in “l’Unità” din 24 decembrie 1989, p. 1.

¹³ S. Turone, *Quelle scene in TV*, in “l’Unità” din 24 decembrie 1989, p. 2.

Partidul Comunist Italian și prăbușirea comunismului românesc reflectată în paginile ziarului „l'Unità”

„Că în România ultimul avanpost totalitar al „socialismului real” ar fi putut să nu cadă fără durere era ușor de prevăzut pentru oricine avea o cât de vagă cunoaștere a naturii efective a regimului român: o dictatură familial-tribală care, pe durata unei anu-mite perioade, a încercat să-și disimuleze propria brutalitate coercitivă ridicând o cortină de fum peste o politică autonomă și lipsită de scrupule [...]. Nici un cetățean democrat, căruia mijloacele mass-media atât de detestate i-au dat posibilitatea să cunoască în timp real întâmplările dramatice ale ultimelor ore, a putut cel puțin să se întrebe cum a fost posibil ca guvernele statelor democratice să tacă atât de mult sau să informeze atât de inadecvat opinia publică internațională despre actele scelerate ale unui regim întemeiat pe încălcarea sistematică a drepturilor personale și a demnității unui întreg popor; de ce au continuat să întrețină relații diplomatice cu o putere atât de scandalos arbitrară și grotesc exercitată de un singur individ, până la a o considera uneori, ca în cazul Statelor Unite, un partener economic privilegiat; în fine, de ce n-au știut sau n-au vrut să adopte mijloace politice eficace astfel încât măcar să limiteze dacă nu chiar să evite tragedia care se pregătea [...]”¹⁴

În același sens ca și Marramao vorbea, puține zile după aceea, un alt intelectual apropiat partidului, istoricul Nicola Tranfaglia, care „arăta cu degetul” către lumea occidentală, vinovată de a fi închis ochii, din calcul sau din pură comoditate, în fața actelor arbitrare comise de regimul român:

„[...] Regimul pe care clanul Ceaușescu l-a impus de 25 de ani era întemeiat pe un enorm aparat militar și polițienesc [...], pe folosirea excesivă a riturilor și a iconografiei staliniste, pe crearea unei caste de privilegiați dispuși să apere dictatura până la capăt. Ceaușescu a înșelat Occidentul – care, după ce a consimțit la înșelăciune, astăzi spune cu dinții strânși „mea culpa” – cu unele gesturi de autonomie față de Brejnev, obținând astfel prestigiul și ajutoarele necesare pentru a nu se scufunda de tot, dar în schimb a condus România, bogată în petrol și alte resurse naturale, la foamea și mizeria cea mai neagră. Europa occidentală, care în toți acești ani s-a prefăcut că nu-i înțelege pe exilații români ce relateau faptele scelerate ale dictaturii, asistă surprinsă și interzisă la evenimentele dramatice ale ultimelor zile”¹⁵

Intellectualii apropiați partidului încercau, așadar, să propună o lectură potrivit căreia guvernele lumii occidentale, chiar cunoscând bine realitatea românească, au continuat să mențină raporturi bune cu Ceaușescu; o asemenea acuzație subînțelegea însă că partidele comuniste occidentale (începând cu PCI), ar fi întreținut cu bună știință cu PCR o legătură care, după căderea zidului Berlinului și revelarea adevăratei fețe a guvernului comunist

---

¹⁴ G. Marramao, *I barbari e l'Europa*, in „l'Unità” din 24 decembrie 1989, p. 1.

¹⁵ N. Tranfaglia, *La rottura della storia*, in „l'Unità” din 27 decembrie 1989, p. 1.

român (o dictatură crudă): nu întâmplător partidul comunist italian a refuzat să trimită o delegație la cel de al XIV-lea congres al PCR.

Această lectură se ciocnea însă cu realitatea faptelor: PCI a menținut raporturi cordiale cu PCR pe întreaga durată a anilor '80, în pofida faptului că trimișii italieni la cel de al XIII-lea congres al Partidului Comunist Român, în noiembrie 1984, au înțeles bine situația internă a României și au invitat PCI să ia distanță de regimul de la București.

În raportul expedit la Roma, reprezentanții Partidului Comunist Italian au arătat atât gestionarea în familie a partidului cât și lupta feroce împotriva dizidenților; semnalând apoi că țara era în condiții de „*conomie de război*”, aceștia concluzionau astfel:

„Nu putem continua să tăcem în ceea ce privește situația economică și a lipsei oricărei forme de libertate. Regimul român este un regim polițienesc. A tăcea pentru că politica internațională a acestuia era diferită de cea sovietică era ieri un fapt discutabil, astăzi însă nu mai este posibil”.¹⁶

PCI, însă, chiar dacă a declarat deschis după lovitura de stat poloneză din decembrie 1981, că vrea să lupte - în Italia ca și în alte țări - pentru afirmarea deplină a unui „*comunism democratic*”, nu a urmat indicațiile oamenilor săi trimiși în România: comentariile cotidianului partidului la congresul PCR au pus în lumină, de fapt, o prudență serioasă a liderilor comuniști italieni, care nu voiau în mod evident să-și compromită raporturile cu un partener prețios. În loc să denunțe „*regimul polițienesc*” relatat de rapoartele trimișilor speciali la congresul PCR, „*l'Unità*” a preferat să informeze cu privire la opțiunile de politică economică ale Bucureștiului, opțiuni contrastante față de ceea ce se întâmpla în Europa răsăriteană, dar apreciate ca fiind curajoase:

„România merge în contra curentului. În timp ce în toate sau în aproape toate țările socialiste se caută formule potrivite pentru a slăbi strânsoarea economiei planificate ca să dea o mai mare elasticitate activității productive și să repună în vigoare legi ale pieții subapreciate (cerere, ofertă, profit, etc.), România se bazează pe creșterea rolului Statului în întreaga viață economică și socială și exaltă, în practică și în elaborarea ideologică, „*funcția de neînlocuit*” a centralismului. Și în timp ce toate țările cu economie planificată din Estul european își propun, ca urmare a crizei mondiale, ritmuri de dezvoltare pe cât de modeste pe atât de realiste de cca. 2-3% pe an, România își impune în cel de al optulea plan cincinal '85-'90, ambițiosul obiectiv de a crește venitul național la o medie anuală de 7,6-8,3% (producția industrială trebuie să crească la 10% pe an față de 6%, media perioadei '80-'85”.

---

¹⁶ *Nota sul Congresso del P.C.R. (19-22 novembre 1984)*, datată 30 noiembrie, semnată de Antonio Bassolino și Maura Vagli, in *Fondazione Istituto Gramsci, Archivi del Partito Comunista, Serie Estero*, microfilm 8412, pp. 303-307.

Articolul continuă explicând că Ceaușescu ar fi hotărât să aloce 30% din PIB-ul anilor următori unei acumulări care ar fi pus bazele unui decisiv „salt înainte” al țării; se prefera, în schimb, chiar dacă trimișii italieni la cel de al XIII-lea congres al PCR, cu numai 12 zile mai devreme, au găsit în România condițiile unei „economii de război”, să se atingă costurile sociale ale acestei operațiuni:

„[...] De la tribuna celui de al XIII-lea congres al partidului, Ceaușescu a fost categoric. A subliniat în mod polemic că „socialismul și comunismul nu pot fi construite cu succes decât pe baza proprietății sociale comune a muncitorilor asupra tuturor mijloacelor de producție”. A precizat mai departe [...]: „Putem spune că direcția întregii activități conform unei concepții unice bazate pe centralism democratic devine cu atât mai necesară cu cât se intensifică mai mult și se diversifică dezvoltarea economică și socială [...]. România în contra curent, deci: o provocare, o demonstrație de orgoliu național împinsă la limitele autarhiei și a refuzului voluntar de lungă durată, pe punctul de a-și impune sacrificii enorme care derivă din rezervarea pentru acumularea de peste 30% din venitul național al următorilor cinci-zece ani”.¹⁷

Astfel, costurile sociale ale acestor opțiuni de politică economică ar fi dramatic de ridicate pentru populația românească, așa cum a demonstrat ridicarea muncitorilor de la Brașov, din decembrie 1987, „o revoltă pe care a căzut vălul tăcerii”, așa cum a scris cotidianul „l'Unità” într-un articol mai sus citat, din 19 decembrie 1989 (vezi nota 7). Acest episod n-a provocat o luare de poziție netă din partea organului PCI; comentariul ziarului „l'Unità” chiar condamnând reticența conducătorului de a o apuca în direcția reformelor și chiar vorbind deschis de „condiții de viață insuportabile”, încerca de fapt să pună în lumină rezultatele la care a ajuns politica economică a guvernului român, în pofida ostilității lumii occidentale și în special a Fondului Monetar Internațional și a Băncii Mondiale:

“Conferința națională a Partidului Comunist Român, care se deschide mâine la București, va trebui să facă bilanțul situației partidului și a țării între un congres și altul și a realizării pe jumătate a planului cincinal. Având în vedere mersul adunărilor pregătitoare și ceea ce scriu ziarele românești, nu trebuie să ne așteptăm la nici o concesie făcută pentru „glasnost” și „perestroika”. [...].

Cu toate acestea, în spatele acestei reafirmări a principiilor, sunt voci la București care susțin că de la conferința națională ar putea să iasă o corecție a planului, o atenuare a ritmurilor de acumulare și dezvoltare care s-ar putea traduce în condiții de viață și muncă mai puțin inumane. Revolta de la Brașov ar fi avut astfel de repercusiuni încât ea se poate îngropa prin destituirea unui director de fabrică [...].

---

¹⁷ A. Barioli, *La Romania non cambia, lo Stato è tutto*, in „l'Unità” din 12 decembrie 1984, p. 7.

Un indiciu cu privire la posibilitatea de a se face unele concesiile consumului intern se vede în polemica deschisă zilele acestea de români la adresa Băncii Mondiale și a Fondului Monetar Internațional, acuzate că pretind României sacrificii prea mari. Polemica a fost precedată de înlocuirea ministrului de finanțe Babe, responsabil de a fi acceptat condiții oneroase de plată a dobânzilor și de restituire a împrumuturilor. România este singura țară din Est care și-a redus drastic în ultimii ani datoria externă, de la 15 miliarde de dolari în 1980 la 8 miliarde astăzi. Anul acesta a plătit pentru dobânzi și rambursări mai mult de 30% din valoarea propriilor exporturi. Pentru a face aceasta a dublat în cinci ani exporturile spre Occident și a redus cu 50% importurile. Cu o agravare înspăimântătoare a „economiei de penurie”.¹⁸

Aceste rânduri explică limpede cum – încă de la sfârșitul lui 1987 – PCI chiar raliindu-se fără rezerve de partea reformismului gorbaciovian, a considerat drept strategică menținerea unor raporturi pozitive cu Bucureștiul, acceptând astfel să sacrifice pe altarul pragmatismului apărarea acelor principii de libertate și democrație care, cel puțin până în 1984, liderii săi le știau călcate în picioare de regimul Ceaușescu; doar „cutremurul” din 1989 a determinat partidul să-l renege definitiv pe confratele român.¹⁹

Traducere din limba italiană de Ion Cârja

---

¹⁸ A. Barioli, *Romania, penuria senza riforme*, in *“l’Unità”* din 13 decembrie 1987, p. 9.

¹⁹ Pentru interpretarea atitudinii PCI față de divergențele existente în regimurile comuniste, pe lângă materialele deja citate ale lui Santoro, a se vedea: V. Lomellini, *L’appuntamento mancato. La sinistra italiana e il Dissenso nei regimi comunisti (1968–1989)*, Le Monnier, Firenze 2010.

Facing West with an Eye on the East: Romania's Security Challenges*

Dennis Deletant**

Rezumat. Spre vest, dar fără a scăpa din vedere Orientul: provocările de securitate ale României. România se află indubitabil în zona de interes strategic a Statelor Unite. În calitate de membru atât al Uniunii Europene cât și al NATO, România este ancorată în sistemul Euro-Atlantic. Amplasarea țării în Europa de Sud-Est, la frontiera Ucrainei, face din România un aliat strategic pentru SUA. Pentru NATO, România înseamnă cea mai mare țară din Europa de Sud-Est, în ceea ce privește întinderea și populația, cu o democrație destul de stabilă și o capacitate militară apreciată. România a jucat un rol activ în promovarea valorilor și obiectivelor NATO prin participarea la operațiunile și misiunile sale. Ca o dovadă în plus a angajamentului său față de alianța NATO, la 13 septembrie 2011, România a semnat un acord cu Statele Unite, privind amplasarea sistemului de apărare împotriva rachetelor balistice la baza aeriană Deveselu, lângă Caracal, la circa 150 km (90 de mile) sud - vest de București. Cu toate acestea, corupția omniprezentă în elita politică ridică semne de întrebare în unele cercuri din NATO și UE cu privire la stabilitate. Prin urmare, se subliniază importanța pe care Uniunea Europeană și Statele Unite o acordă statului de drept și totodată sprijinul lor pentru eforturile DNA – Direcția Națională Anticorupție – în combaterea corupției. Fără transparență, competență și profesionalism în afacerile publice, societatea românească nu se poate bucura de avantajele acordului cu NATO și UE și România nu va putea onora aspirațiile acelorora dintre cetățenii săi, care și-au sacrificat viața în întreaga țară în decembrie 1989.

Cuvinte cheie: Parteneriat strategic SUA-România, NATO, Stabilitate, Corupție, Competență, Profesionalism, Transparență.

Romania is on the margin of Europe. This simple geographical observation is heavy with significance. The territories inhabited by Romanians have, throughout their history, been subject to forces from the East. The Romanian essayist Ion Vianu posed the question 'what can deliver our country from this trap of history?' His answer was, 'first of all, respect for the great values of Europe, above all for the democratic institutions.'¹ A prerequisite for that respect is security.

---

* The Ion Rațiu Annual Lecture Georgetown University, 30 April 2014

** Visiting Ion Rațiu Professor of Romanian Studies. email: ddeletant@hotmail.com

¹ Ion Vianu, interviewed by Lidia Vianu in *Censorship in Romania*, Budapest: Central European University Press, 1997, p.81.

Romania sits firmly within the strategic interests of the United States. As member of both the European Union and as a NATO member, Romania is cemented within the Euro-Atlantic system. The country's location in South-Eastern Europe, on Ukraine's border, makes it a strategic ally for the US. The Dniester River is 80 kilometers from Odessa, the main port on the Black Sea for Ukraine. The Prut River is about 300 kilometers from Bucharest, the capital of Romania. Between these two rivers sits another of Romania's neighbours - Moldova. Moldova is an area of competition between Russia on the one hand, and the European and NATO on the other. In Western hands, Moldova threatens Odessa, Ukraine's major port also used by Russia on the Black Sea. In Russian hands, Moldova threatens Bucharest.

Romania and Moldova were caught up in the Russo-Turkish wars fought between the two powers from the 16th to the 20th century. It was one of the longest series of conflicts in European history. There were 13 such conflicts between Russia and Ottoman Turkey between 1568 and World War I. In most of these conflicts the territories of present-day Romania and Moldova were no strangers to Russian occupation.

In the aftermath of the Russo-Turkish War 1806–1812, the eastern half of the principality of Moldova, then a vassal state of Turkey, was ceded to Russia and renamed Bessarabia. The union of Bessarabia with Romania was recognized at the Paris Peace Settlement in 1920. In 1940, Bessarabia was ceded by Romania to the Soviet Union following delivery of a Soviet ultimatum, and retaken by Romania in summer 1941 in the wake of the German-Romanian attack on the USSR. It was reconquered by the Red Army in spring 1944, after which most of it was incorporated into the Moldovan Soviet Socialist Republic.

Surrounded by Moldova and Ukraine, the separatist statelet of Transnistria has had *de facto* independence since the Moldovan civil war in 1992. This 'frozen conflict' remains a key obstacle to Moldova's EU integration, a drag on the regional economy, and a strain on EU-Russia relations. On 30 November 2011, the '5 + 2' conflict resolution process (which includes Moldova, Transnistria, Ukraine, Russia and the Organisation for Security and Cooperation in Europe, with the United States and EU as observers) resumed -- the first peace talks within the official negotiating framework in over five years.

We may posit the future of Transnistria as being similar to that of the Russian exclave of Kaliningrad. It is likely that Russia will not see the need to formally incorporate a region that is already *de facto* under its control. However, latest developments in the Ukraine make a solution to the frozen conflict even less likely in the foreseeable future.

According to its constitution, Moldova is a neutral state and is therefore unable to formally join any military alliances or provide its territory for military bases of external powers. To amend the constitution would require the support of 86 members of Parliament, which would be impossible for the Alliance for European Integration to achieve

without the support of the Communists. It is in Russia's interest to keep the *status quo*. In this way it can keep Moldova out of NATO and retain its leverage over the republic.

Transnistria and Russia have counted on Kiev to allow Russian imports in from Odessa. But now Ukrainian border guards are prohibiting the entry from Transnistria of those with Russian passports for fear that they may be *provocateurs*.

For Russia military operations in Moldova/Transnistria would be more complicated than in Crimea given the distance from the Russian mainland and the need to fly through Ukrainian or Romanian airspace to resupply troops in Transnistria. This need would be obviated should Russia control Odessa and the area of Ukraine bordering the northern arm of the Danube, bringing it to the frontier both of Transnistria and of Romania. Russia's presence and potential military buildup in TN, combined with its other political and economic levers, will guarantee a difficult and potentially destabilizing situation in Moldova if Chisinau is to follow through with its EU integration efforts. That said, polls suggest that the pro-Russian communists could come to power following Moldova's general election in November, thereby sabotaging an EU deal themselves.

In a communique issued on 4 April 2014 the Russian Foreign Ministry stated that the Romanian leader [President Traian Băsescu] accused Russia during ceremonies marking the 10th anniversary of Romania's adherence on 29 March 2004 to NATO of 'committing aggression against Ukraine. .... One can guess that behind these attacks lies the clear intention of Bucharest to ignore the true causes of the crisis in Ukraine.'² Asked to comment in a television interview with Realitatea TV in Bucharest on 13 April 2014 on the view that President Putin and Foreign Minister Lavrov regarded him as 'anti-Russian' President Băsescu said that they were mistaken. However, he could not overlook the fact that 'in Transnistria they occupy Moldovan territory, in Crimea they occupy Ukrainian territory, in Georgia they occupy Georgian territory, South Ossetia and Abkhazia...'³

Romanian Foreign Minister Titus Corlăţean said on April 10 that Bucharest 'has concrete expectations of a redeployment and an eastward repositioning of NATO's naval, air and ground forces.' Corlăţean said Romania was 'on the frontline', adding, 'the Black Sea region must be a top priority for NATO and the EU.'⁴

NATO has deployed reconnaissance planes in Poland and Romania to monitor the Ukrainian crisis. Acting on a recommendation from the alliance's top military commander, U.S. Air Force General Philip Breedlove, NATO ambassadors gave the go-ahead to the AWACS flights on 10 March 2014. Boeing E-3 AWACS (airborne early warning and

---

² <http://www.mediafax.ro/externe/rusia-avertizeaza-romania-pentru-declaratii-antiruse-ale-presedintelui-basescu-privind-ucraina-reactia-mae-12402982>).

³ <http://www.agerpres.ro/english/2014/04/14/basescu-i-m-far-from-being-an-anti-russian-11-47-34>.

⁴ <http://www.rferl.org/content/romania-nato-russia/25328974.html>.

control) planes fly from their home airbases in Geilenkirchen, Germany, and Waddington in Britain. The aircraft fly in the airspace of member states Poland and Romania, which both border Ukraine. "All AWACS [Airborne Warning and Control System] reconnaissance flights will take place solely over alliance territory," a NATO official said.⁵ The AWACS have some capacity to monitor vehicles on the ground but their chief mission is reassurance. An Alliance spokesman described the decision as 'an appropriate and responsible action in line with Nato's decision to intensify our on-going assessment of the implications of this crisis for Alliance security'.

The U.S. has already sought to reassure its allies in Europe by adding six additional F-15 aircraft to the NATO air policing mission over the Baltic Republics and has dispatched 12 F-16 fighters for a training exercise in Poland. The Pentagon announced on 22 April that it was sending about 600 troops from the 173rd Airborne Brigade Combat Team to Poland, Lithuania, Estonia and Latvia in a show of support for Eastern European countries uneasy with Russian forces still lingering near Ukraine.⁶ The U.S. also planned to dispatch one of its warships, the USS Taylor, to the Black Sea to backfill the guided-missile destroyer USS Donald Cook in the Black Sea. Tensions flared on April 12 when Russian fighter jets — ignoring repeated radio warnings from U.S. sailors — made multiple, close-range passes near the USS Donald Cook for nearly 90 minutes.

Only a few months earlier, on 11 October 2013 it was announced that Romania had completed the purchase of 12 Lockheed Martin F-16AM/BM Fighting Falcons from Portugal to bolster its air defences. The aircraft package is understood to be worth EUR 186.2 million (USD 252.6 million), including nine former Portuguese Air Force aircraft, and three former US Air Force aircraft supplied to Portugal for the resale under the US Excess Defense Article program. When in Romanian Air Force service the aircraft will progressively replace part of Romania's fleet of Russian built MiG-21 Lancer (upgraded 'Fishbed') fighter aircraft.⁷

The U.S. chargé d'affaires in Romania, Duane Butcher, told Romanian media on 10 April that Washington is currently considering 'a wide range of measures' to consolidate

---

⁵ <http://www.bbc.com/news/world-europe-26521311>.

⁶ <http://www.defenseone.com/threats/2014/04/pentagon-sending-600-us-troops-eastern-europe/82978/>. The first steps of the increased U.S. troop presence will occur in Poland and involves approximately 150 paratroopers from the 173rd, based in Vicenza, Italy. Those troops are expected to arrive Wednesday. The 173rd, which has deployed once to Iraq and four times to Afghanistan since 2003, was already on call to help with NATO security in Europe, led by the alliance's top military commander, U.S. Air Force Gen. Philip Breedlove. The paratroopers will be conducting infantry exercises with their Polish counterparts, Kirby said. The other 450 troops — also from the 173rd — will arrive by the following week to Latvia, Lithuania and Estonia.

⁷ <http://www.janes.com/article/28244/romania-buys-portuguese-f-16s>.

trust among its allies. 'We will defend Romania', Butcher said. Some 450 U.S. and Romanian personnel began a joint military exercise in northwestern Romania on April 10, flying U.S. F-16 fighter jets alongside Romanian ones. The exercise aimed to enhance interoperability and readiness through combined air operations, including air-to-air, air-to-ground, and joint tactical air controller training⁸

The credible security guarantees sought by Romania from the U.S. are inherent in the US-Romania Security Partnership. Romania will allow the US military to use an air base near the Black Sea as a key logistics hub for getting supplies and troops in and out of Afghanistan, Pentagon officials said on 18 October 2013.⁹ Defense Secretary Chuck Hagel and Romanian Defense Minister Mircea Dusa finalized the agreement during a meeting that day at the Pentagon. 'Secretary Hagel highlighted this agreement as a further testament to Romania's steadfast commitment to the [International and Security Assistance Force] mission [in Afghanistan] and its commitment to regional and international security,' Pentagon Press Secretary George Little said in a statement. The agreement is important to the Department of Defense because it must leave its current transit hub at Manas, Kyrgyzstan, next year since in June 2013, Kyrgyzstan's parliament voted not to renew the US lease at Manas airbase beyond July 2014. The US military has already started the relocation process.

The U.S. will now use Mihail Kogălniceanu Air Base, which is on Romania's Black Sea coast, approximately 15 miles from downtown Constanta, the country's largest port and second largest city. The airport has a 3,500 meter (11,482 foot) runway, which is key for hosting large military transport and tanker aircraft. Known as Forward Operating Site MK, the site provides garrison support for up to 1,350 rotational forces, officials said.

In 2003, Mihail Kogălniceanu Air Base became one of four Romanian military facilities that were used by U.S. military forces as a staging area for the invasion of and ongoing counter-insurgency efforts in Iraq, operated by the 458th Air Expeditionary Group. It became one of the main operating bases of U.S. Army Europe's Joint Task Force East, a rotating task force initially provided by the U.S. 2nd Cavalry Regiment. The base is also alleged to have been one of the "black sites" where terrorist suspects were interrogated in the CIA's network of extraordinary rendition facilities.¹⁰

In respect of NATO, Romania has played an active role in promoting the values and objectives of the Alliance by participating in its operations and missions. To NATO Ro-

---

⁸ Ibid.

⁹ <http://www.defense.gov/releases/release.aspx?releaseid=16322>.

¹⁰ Doreen Carvajal, 'Swiss Investigate Leak to Paper on C.I.A. Prisons in Eastern Europe', *International Herald Tribune*, 12 January 2006.
http://www.nytimes.com/2006/01/12/international/europe/12cia.html?_r=0

mania brought the largest country in South-Eastern Europe in terms of area and population, a fairly stable democracy, and a respected military capacity and partner for the allied forces during the Gulf War, (2 August 1990 – 28 February 1991), particularly during its service as president of the UN Security Council. The country was active in peacekeeping operations in UNAVEM in Angola, IFOR/SFOR in Bosnia, in Albania, and sent 860 troops to Iraq after the invasion led by the United States (March 20 to May 1, 2003). Romania began to send troops to Afghanistan in July 2002. On 16 September 2013, Defence Minister Mircea Dusa declared that Romania would reduce the number of its troops in ISAF (International Security Assistance Force) in Afghanistan to about 1,000 in the first half of 2014.¹¹

As a further sign of its commitment to the NATO alliance, Romania signed an agreement with the United States on 13 September 2011 to station a ballistic missile defence system at the Deveselu air base near Caracal, some 150 km (90 miles) to the south-west of the capital, Bucharest. The system employs the SM-3 interceptor (also referred to as the 'Aegis Ashore System'). The deployment to Romania is anticipated to occur in the 2015 timeframe as part of the second phase of the European Phased Adaptive Approach (EPAA) – the US national contribution to a NATO missile defense architecture. The EPAA will provide protection of NATO European territories and populations, and augment protection of the United States, against a threat posed by the proliferation of ballistic missiles from the Middle East.

One may think from what I have said that everything is rosy in Romania's partnership with the West. This is not the case. The Romanian elite, unlike the Russian one, is no longer able to halt the advance of creeping democracy and the rule of law as it did until the beginning of this millennium, yet concerns over Romania's commitment to an accountable and transparent democracy still remain. On 11 January 2014, US Assistant Secretary of State Victoria Nuland visited Bucharest as part of a larger European tour, where she discussed security cooperation and Romania's attempts to strengthen the rule of law. US criticism of Romanian internal affairs is not a new phenomenon (nor is it exclusive to Romania; Nuland was the leading U.S. official to support protests against the government in Ukraine). US ambassador Mark Gitenstein's thinly-veiled admonitions of the conduct of the Romanian government during the constitutional crisis in summer 2012 irked many of its supporters.

At that time, Prime Minister Ponta accused Băsescu of overstepping his powers through illegal phone-tapping, use of the security services against political enemies, and pressuring prosecutors in criminal cases. The president's popularity had fallen due to his support for the austerity measures and perceptions that his appointments were guided

---

¹¹ http://www.chinadaily.com.cn/xinhua/2013-09-16/content_10129548.html

bycronyism. Băsescu responded by calling the referendum a *putsch* attempt by Ponta and his supporters, who had previously been criticized for dismissing the speakers in both chambers of the Romanian parliament and the country's ombudsman. He asked the public to boycott the poll.

Băsescu was suspended by the Parliament on 6 July 2012, with a referendum on his impeachment being held on 29 July 2012. On the day before the vote in parliament, the government changed the referendum law to enable an impeachment referendum to be valid if a majority of voters voted in favour. Previously the law required at least 50% of eligible voters to vote in favour. Following criticism of his tactics from the EU, which accused him of 'undermining the rule of law', Ponta accepted the ruling by the Constitutional Court to require a turnout of 50% plus one to render the result of the referendum valid. 88.7% of those voting declared themselves in favour of the President's impeachment, while only 11.3% were against. However, the turnout, at 46%, was below the 50% plus one necessary for the vote to be valid. Nevertheless, the political turmoil did not end there. The Constitutional Court added to the uncertainty by declaring that it would not pronounce on the validity of the referendum until 6 September. Western diplomats were so concerned that the country was teetering toward lawlessness that in August Washington sent the U.S. assistant secretary for European affairs, Philip H. Gordon, to Bucharest, where he met with both men and warned that Romania must uphold the rule of law. Chancellor Angela Merkel of Germany – whose voice in the EU carries the most weight with senior Romanian politicians – and the European Commission president, José Manuel Barroso, also voiced serious concern.¹²

On 12 July, Barroso met Ponta in Brussels in a chilly atmosphere. The Commission statement issued afterwards read:

President Barroso met today with Prime Minister Ponta to discuss the recent institutional and political developments in Romania. President Barroso expressed his serious concerns about recent political events in Romania in relation to the rule of law, the independence of the judiciary and the role of the Constitutional Court. He underlined that the necessary checks and balances in a democratic system must be guaranteed. President Barroso made clear that the Romanian Government must respect the full independence of the judiciary, restore the powers of the Constitutional Court and ensure that its decisions are observed, appoint an Ombudsman enjoying cross-party support, ensure a new open and

---

¹² Romania has to 'remove all doubts on its commitment to the rule of law, the independence of the judiciary and the respect for constitutional rulings,' Mr. Barroso warned Mr. Ponta in September in Brussels.

transparent procedure for appointing a General Prosecutor and Director of the Anti-Corruption Directorate and make integrity a political priority.¹³

A General Prosecutor and Director of the Anti-Corruption Directorate have since been appointed.

Talks, which had been scheduled for September 2012 in Brussels on Romania's bid to join the European Union's coveted visa-free zone, were postponed. Persuaded by public pressure, the Constitutional Court brought forward its ruling on the referendum to 21 August when it stated that the referendum, by a vote of 6 to 3 of the judges, was 'invalid' in the sense that it had failed to meet the constitutional requirement for impeachment.¹⁴ Traian Băsescu was then formally reinstated as President.

Upon Romania's accession to the EU on 1 January 2007, certain weaknesses remained in the areas of judicial reform and the fight against corruption that could prevent an effective application of EU laws, policies and programmes, and prevent Romanians from enjoying their full rights as EU citizens. Therefore, the European Commission undertook within the Cooperation and Verification Mechanism (CVM) to assist Romania to remedy these shortcomings and to regularly verify progress. The European Commission's latest report under the CVM mechanism was published on 22 January 2014. It concluded that Romania had made progress in many areas since the previous CVM reports. Necessary and long awaited legislative changes have remained on track, and a spirit of cooperation between judicial institutions and the Ministry of Justice is helping managerial issues to be tackled. In this sense the situation has benefited from the calmer political atmosphere since spring 2013.

Such progress is evidenced by a series of prosecutions of high-profile figures in public life for corruption. Of greatest notoriety was the case of former Prime Minister Adrian Năstase who was sentenced on 6 January 2014 to four years in prison for taking bribes. This was followed by the prosecution of a group of high-profile figures in Romanian soccer who were found guilty of money laundering and tax evasion in the transfer of players to foreign clubs in the transfer market and sentenced to terms of imprisonment ranging from three to six years. On 31 March, former Romanian Economy Minister Codruț Seres was sentenced to four years in jail without parole for covering up the fraudulent activities of the state-run *Hidroelectrica* company which resulted in a \$165 million loss to the Romanian treasury.

---

¹³ <http://www.hotnews.ro/stiri-politic-12781183-uniunea-europeana-someaza-victor-ponta-restaureze-puterile-ccr.htm>.

¹⁴ Alina Neagu, 'Curtea Constitutională a invalidat referendumul cu scorul 6-3,' Hotnews.ro, 21 August 2012.

However, concerns about judicial independence remain and there are many examples of resistance to integrity and anti-corruption measures. The rushed and untransparent amendment of the Criminal Code in December 2013 sparked widespread concern as a challenge to the regime for tackling corruption and promoting integrity. The draft law would have given deputies' immunity from corruption charges. In a statement issued on 11 December 2013 the US embassy in Bucharest declared

'The amendments to the penal code passed yesterday in the Chamber of Deputies would represent a step backward for Romania. It is very discouraging that the se revisions were passed with no consultation, no debate, and no opportunity for judicial authorities or civil society to respond to the proposed amendments.' On 16 January 2014, Romania's Constitutional Court struck down this draft law which was sent back to parliament for further debate.

The European Commission's report of 22 January 2014 went on to say that the important measure of key appointments shows a mixed picture, with some procedures running in an open, transparent and merit-based way whilst others are open to criticism on the grounds of political interference. Overall, the picture has consequences for the extent to which the reform process in Romania can be seen as sustainable and the positive developments deemed irreversible. The report contained a number of specific recommendations in the areas of judicial independence; judicial reform; integrity; and the fight against corruption.

The problem of corruption has security implications, as events in the Crimea have clearly demonstrated. Corruption can threaten the internal stability of a state or damage a regional *status quo*. It is corruption which has hampered Romania's complete accommodation into the EU. Many Romanian politicians do not distinguish between the public and private purse. In its Corruption Perception Index for 2013 where the position 1 represents the **least** corrupt state, Transparency International ranked Romania 69th (out of 175 countries), down from 66th place the previous year, and the third **worst** listing among EU member states after Bulgaria and Greece.¹⁵ The European Commission is monitoring Romania to ensure that it meets its EU membership obligations in important areas. Opinion polls consistently show that the public regards the legal profession as institutionally corrupt; it has, therefore, little faith in the justice system. In the view of many Romanians the judiciary is politicized, leading to the flawed administration of the law.

The lack of transparency in decision-making, in administrative incapacity, the reluctance of Romanian companies to admit foreign investors or their representatives as board members have all impinged on the country's ability to attract foreign investment. Trans-

---

¹⁵ Transparency International Corruption Perceptions Index 2013.

parency is crucial to investment in Romania's considerable energy resources and an absence of it has security implications. In late November 2012, the EU delivered stinging criticism of Romania's inability to access EU funds. Romania took up little more than 12% of the 19.6 billion euros in EU Structural and Cohesion funds it was eligible to receive in the 2007–13 budget cycle. Romania has to date absorbed less than one third of the 4.3 billion euros – one-off European grants – offered for infrastructure projects. The EU has given a two-year extension beyond the 2007–2014 budget cycle but on condition that the absorption rate increases. Under the EU budget for 2014–2020, agreed in Brussels on 8 February 2013 and capped at € 960 billion, Romania is set to receive € 21.8 bn, some € 2 bn more than it received in the period 2007–2013. Romania will also receive € 17.5 bn in funds for agriculture in 2014–2020 under the common agricultural policy, up from € 13.8 bn in 2007–2013.

Romania's accession created a new EU border of more than 2,000 km (with the Ukraine, the Republic of Moldova, and Serbia) for which Romania has responsibility. Romania, with the assistance of customs and police agencies in several EU member states, and in the United States, has instituted tight border controls to combat drug and arms smuggling, and people trafficking. Romania – and Bulgaria – have, as yet, failed to gain entry to the Schengen area of passport-free control. This allows people to travel freely without border controls throughout most of the EU. Once they join, Romania and Bulgaria would become Schengen frontier states, responsible for controlling part of the zone's interface with the rest of the world.

Western EU member states' main concerns include:

- the safety of the EU's external frontiers;
- corruption in both Romania and Bulgaria, including at the borders;
- the weakness of the judicial system in both countries.

Further delays to the Schengen membership of both countries are expected given the 'Fortress Europe' climate in the recession-hit EU.

There has been significant growth in 2012 and 2013 in the Romanian economy, driven mainly by a robust increase in industrial output and a good agricultural harvest. Romanian annual average GDP growth is estimated by the Economist Intelligence Unit to rise to 4.2% per year in 2014–18, following growth of 3.5% as domestic demand recovers. Another positive factor in the Romanian economy is the country's large domestic consumption base, with the largest consumer market in South East Europe. Romania has rich energy reserves of shale gas and a potentially huge find in the Neptune block in the Black Sea which would be invaluable to energy starved neighbors.

The risks for Romania in the event of economic restrictions within the context of tensions in Ukraine 'appear manageable', considering the limited exports to Russia and Ukraine, the low degree of dependence on Russian gas, and the inexistence of direct links between financial systems, the National Bank of Romania (BNR) Governor Mugur Isărescu explained in a presentation at the meeting of the Asian ambassadors, posted on BNR's website on 16 April.¹⁶

IMF and European Commission teams visited Romania between January 21st and February 4th 2014. The failure to meet the target for the reduction of arrears of state-owned enterprises (SOEs) in the final quarter of 2013 was the main criticism made by the mission, in what was a broadly favourable assessment.

The Social Liberal Union (USL)—the political partnership of the Centre - Left Alliance of the Social Democratic Party (SDP) and the National Union for the Progress of Romania (UNPR), and the Centre-Right Alliance of the National Liberal Party (NLP) and the Conservative Party (CP)—won a resounding victory at the general election in December 2012. The president, Traian Basescu, reappointed the SDP leader, Victor Ponta, as prime minister.

Serious disagreements between the SDP and NLP led to the collapse of the USL in late February 2014 and the departure of the NLP from government. Conflict had erupted in mid-February over a cabinet reshuffle and the two parties' competing election strategies ahead of the May European Parliament elections and the November presidential election. Crin Antonescu, the leader of the NLP, accused the SDP of trying to marginalise his party and of preparing to rule without it, and after a meeting of its senior leaders on

---

'Exports to Russia and Ukraine account for only 4.7% of total Romanian exports.

- A 10% fall in the value of exports to these countries, assuming no replacement, would shave 0.16 pp off the growth rate of Romania's GDP.
- While virtually all imported natural gas comes from Russia via Ukraine, Romania is able to cover on average around 80% of its own consumption from domestic sources.
- Romania ranks the third least imported-energy-dependent country in the EU.
- Imported natural gas accounted for only 15% of total consumption in 2013.
- Even a total shutdown in gas imports may be weathered without tangible disruptions at least until November-December.'

¹⁶ Romania. Recent Macroeconomic and Banking System Developments (R_E2014016Guv.pdf).

Romanian gas import dependency in 2012 was calculated to be 24.3% for which Russia was the sole source. Compare the gas import dependency and Russian source for the following countries: Slovenia (100%/60%), Greece (100%/56%), Slovakia (98%/83%), Czech Republic (98%/57%), Bulgaria (98%/100%), Italy (88%/33%), Austria (79%/76%), Hungary (78%/100%), Poland (72%/81%) <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2014/03/13/bulgaria-macedonia-would-be-hardest-hit-by-a-suspension-of-russian-gas-exports-through-ukraine/>

February 25th, all NLP ministers tendered their resignations. The withdrawal from government of the NLP left the SDP and its allies (the UNPR and CP) with a slender parliamentary majority, which Mr Ponta shored up with the help of the ethnic Hungarian Union of Democrats in Romania (HUDR) and a group of defectors from the NLP.

The emphasis placed by the EU and the U.S. on the rule of law is motivated by their concerns that members not abuse power in such a manner as to threaten their internal stability. This policy may be described as one of 'equality of restraint' which we can equate with the limitation of the exercise of power, itself a premise of good government.¹⁷ Without it, the relations of the EU and the U.S. with Romania will not reap the rewards of the goodwill which reside in all three polities and Romania will not be honouring the aspirations of those of its citizens who sacrificed their lives in towns and cities in December 1989.

---

¹⁷ Justice Oliver Wendell Holmes Jr. (1841–1935), is considered to be one of the first advocates of the philosophy of 'judicial restraint' in the sense of the limit of the exercise of power.

ÎNTÂLNIRI-DEZBATERE/
INCONTRI-DIBATTITO

Naționalități și imperii în conflict în zona central-orientală și balcanică*

Pasquale Fornaro**

Riassunto. Nazionalità e imperi in conflitto in area central-orientale e balcanica. L'area danubiano-balcanica, dominata ancora all'inizio del XX secolo da due grandi ma ormai in declino imperi multinazionali, costituisce uno dei punti nevralgici della lunga crisi che porterà allo scoppio della Grande Guerra. La convivenza di etnie, lingue, fedi e culture diverse all'interno di questi enormi "contenitori" di popoli è diventata sempre più difficile, da una parte scontrandosi con la sostanziale refrattarietà di questi sistemi imperiali a varare riforme che diano finalmente pari dignità e uguali diritti alle nazionalità cosiddette "minori" e dall'altra essendo irresistibilmente attratta dalla pressante propaganda condotta dai gruppi nazionalisti e irredentisti che propugnano il "sacro" diritto di elevare la loro nazione a Stato o quello di ricongiungersi ai fratelli di sangue viventi in uno Stato già costituito. Nel presente saggio vengono messi in evidenza non solo molti degli anacronismi che caratterizzano l'Austria-Ungheria degli ultimi anni prebellici, ma anche la cecità politica delle classi dirigenti di Vienna e Budapest, incapaci di comprendere il cambiamento dei tempi, malgrado il grido d'allarme lanciato da poche ma autorevoli voci dissenzienti, come quelle di Oszkár Jászi o di Tomáš G. Masaryk. Si sottolinea, poi, come anche all'interno dell'Impero ottomano l'irreversibile declino sia legato alle mancate o fallite riforme dei decenni precedenti, alla conseguente crisi istituzionale e, come fattore di novità, all'emergere di un intransigente nazionalismo turco che finisce per compromettere definitivamente il già difficile rapporto con le nazionalità allogene. Con lo scoppio della prima guerra balcanica, nell'ottobre del 1912, la grande macchina bellica si è ormai messa in moto e nessuno, malgrado la denuncia di pochi idealisti e pacifisti, riuscirà più a fermarla. Ai

---

* Studiul a fost prezentat la sesiunea de comunicări: *Europa 1914. Come si arrivò alla Grande Guerra* [Europa 1914. Cum s-a ajuns la Marele Război], care a avut loc în Aula Magna a Universității din Messina în data de 25 noiembrie 2014. Am avut șansa să fiu de față și mai apoi i-am propus autorului să accepte traducerea în limba română și publicarea lucrării în Anuarul Institutului nostru, profesorul Fornaro fiind membru în Consiliul Științific al acestuia. Toate comunicările sesiunii au fost publicate în limba italiană în volumul: Rosario Battaglia, Giovanna d'Amico, Michela d'Angelo, Santi Fedele, Pasquale Fornaro, Piero Orteca *Europa 1914. Come si arrivò alla Grande Guerra*, Gruppo Editoriale Bonanno srl, Acireale – Roma 2015 www.bonannoeditore.com (Gheorghe Mândrescu).

** Professore ordinario di Storia dell'Europa orientale, Università di Messina.
email: fornaro@unime.it

piccoli imperialismi balcanici si affiancheranno e si sostituiranno i collaudati imperialismi delle grandi potenze europee: inizia così la tragedia della Grande Guerra.

Parole chiave : Imperi in conflitto, Ottomano, Austria-Ungheria, naționalități “minori”, naționalism, guerra balcanică, Grande Guerra.

Zona danubiano-balcanică reprezintă unul din punctele nevralgice ale crizei care va duce la izbucnirea Marelui Război, nu doar pentru că în ea se găesc concentrate toate problemele politice, economice, și sociale specifice celor două mari imperii, habsburgic și otoman, care au avut un trecut glorios dar care au un prezent critic, ci și pentru că aceste sisteme, într-o epocă care a cunoscut deja afirmarea impetuoasă a Statelor naționale, sunt încă în mod anacronic bazate pe conviețuirea mai mult sau mai puțin forțată a unor etnii, credințe, limbi și culturi diferite, cu toate consecințele și dificultățile pe care o asemenea diversitate de popoare și de obiceiuri politice și sociale o presupune atât din punctul de vedere al unei conviețuiri pașnice între diferitele naționalități care alcătuiesc aceste structuri cât și din punctul de vedere al capacității Statului de a omogeniza aceste elemente și de a le include organic și egal într-un proiect modern, rațional și echilibrat de societăți, în pas cu timpul și care să respecte drepturile tuturor cetățenilor, fără a ține cont de apartenența lor la una sau alta dintre naționalități sau credințe.

În ceea ce privește Imperiul habsburgic – chiar și în ultima sa versiune, începând cu anul 1867, de Dublă Monarhie austro-ungară¹ –, această încercare de omogenizare, pe lângă toate aspectele contradictorii și negative ce derivă dintr-o orientare politică generală a claselor dominante – mai cu seamă în ultimii treizeci de ani de viață ai Imperiului – care tind să introducă măsuri legislative deznaționalizatoare a componentelor etnice străine și să facă să prevaleze valorile germanocentrismului și a maghiarocentrismului, conține totodată și elemente de incontestabilă valoare pozitivă în ce privește progresul general al societății pe plan economic, civil și cultural, reprezentând, așa cum a fost descris la nivel

---

¹ După cunoscutul Compromis (*Ausgleich*) austro-ungar și succesiva reformă constituțională a Imperiului (12 iunie 1867), acesta a fost împărțit în două părți corespondente, prima, așa zisei Cis-leitania, regatelor și domeniilor Coroanei Austriei, iar cea de-a doua, Transleitaniei, teritoriilor deținute de Coroana Sfântului Ștefan. De aici derivă noul nume oficial al Imperiului, *Die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder und die Länder der Heiligen Ungarischen Stephanskronen*, chiar dacă numele cel mai folosit a fost *Österreichisch-Ungarische Monarchie*, sau mai simplu *Österreich-Ungarn*. Monarhia austro-ungară era numită și *kaiserliche und königliche Doppelmonarchie* și încă și mai pe scurt *Donaumonarchie*. Austria și Ungaria aveau fiecare un parlament propriu și un guvern propriu, păstrând în comun doar ministerele de Externe, de Război și de Finanțe.

literar², și susținut amplu și din punct de vedere istoriografic³, un model avansat de civilizație și de organizare pentru Europa și pentru întreaga lume între secolul XIX și XX.

În schimb, în cazul popoarelor balcanice încă supuse controlului turc, chiar dacă problema naționalităților prezenta aspecte asemănătoare celor deja descrise, discursul se pune în termeni profund diferiți din cauza nu doar a nivelului general de *welfare* subminat în mod grav de tradiționala înapoiere a structurilor instituționale și economice ale imperiului otoman și a rănilor politice și sociale provocate de o revoluție, cea a "Tinerilor" turci, presupus modernizatoare și cu efecte contraproductive, dar și din cauza faptului că era puternic condiționată de poftele imperialiste atât ale marilor puteri europene - să ne gândim doar la *Drang nach Osten* al germanilor - dar și de micile și agresivele State balcanice devenite independente față de turci în timpul secolului al XIX-lea și acum de frenetica lor căutare a unui "spațiu vital" în tulburata regiune. Totul se traduce într-o lungă perioadă de tensiuni și confruntări tot mai grave atât între diferitele naționalități și puterea otomană cât și între diferitele comunități din zonă. Fiică, așa cum este cunoscut, a îndelungatei și complicatei *Chestiuni a Orientului*, amintire a secolului al XIX-lea, problema balcanică reprezintă astfel, la începutul secolului al XX-lea și până la izbucnirea Marelui Război, unul din ultimele și decisivele momente în prelungita criză a unui imperiu secular care acum, după deja amintita revoluție din anul 1908, este sfâșiat în punctele sale vitale, până într-acolo încât este în pericol însuși supraviețuirea sa.

---

² Aproape obligatorie, doar pentru a da un exemplu dintre atâtea posibile, apare trimiterea la considerațiile asupra "epocii de aur a siguranței" și mai în general, asupra atmosferei culturale la Viena făcută de Stefan Zweig în autobiografia sa, terminată cu puțin timp înainte de a se sinucide, în 1942, în Brazilia (din 1934 scriitorul și eseistul austriac evreu alesese exilul voluntar pentru a fugi de intimidările și violențele antisemite practicate de național-socialism și de adepții săi). Cfr Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungeneines-Europäers*, Bermann-Fischer Verlag, Stockholm 1943. O cercetare critică asupra idealizării literare a universului habsburgic a fost realizată cu măiestrie, acum mulți ani, de către Claudio Magris, *Il mito absburgico nella letteratura austriaca moderna*, Einaudi, Torino 1963.

³ Între nenumăratele studii care, într-o formă mai generală sau cu o atenție deosebită, au abordat tema marilor fermentații artistice și științifice care caracterizează ultima perioadă a Monarhiei habsburgice așezând Viena în centrul dezbaterii culturale europene, ne limităm aici să amintim doar unele cum ar fi: François Fejtő, *Requiem pour un empire défunt. Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie*, Lieu commun, Paris 1988; Arthur J. May, *The Habsburg Monarchy, 1867–1914*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1951; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg empire 1526–1918*, University of California Press, Berkeley 1974; Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815–1918*, Longman London-New York 1989; William M. Johnston, *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History 1848–1938*, University of California Press, Berkeley 1972; Allan Janik-Stephen Toulmin, *Wittgenstein's Vienna*, Simon & Schuster, New York 1973; Carl E. Schorske, *Fin de siècle Vienna, Politics and Culture*, Vintage Books, New York 1981.

Dorind să evidențiez în mod sintetic problemele care hărțuiau Monarhia austro-ungară în ajunul Marelui Război, mă voi limita aici să folosesc unele citate care, din punctul meu de vedere, reușesc să redea foarte bine aerul care se respira în Europa în ajunul a ceea ce va fi unul dintre conflictele cele mai sângeroase ale timpurilor moderne, un calvar pentru oameni, dar și unul de conștiințe, care probabil nu are egal în istoria continentului european și care va exercita greutatea sa condiționată asupra tragicelor evenimente ale celui de-al doilea război mondial care va fi un fel de "apendice" al Marelui Război cu izbucnire întârziată, după o perioadă de douăzeci de ani începută sub semnul unei "păci perpetue" utopice - dar „sistemul de la Versailles” își va arăta curând limitele și contradicțiile - și încheiat prin intensificarea și deflagrația tensiunilor politice și ideologice, a animozităților naționale niciodată stinse și a dorințelor de *revanche* din partea celor care au avut de suferit condițiile dure ale unei păci impuse de învingători fără a ține prea mult cont de drepturile "învinșilor ", de care atât de trâmbițata voință manifestată de învingători de a construi o lume fără război ar fi trebuit să țină cont.

Primul citat, care poate să ajute la a înțelege mai bine anacronismul și absurditatea situației din Europa, înainte de izbucnirea războiului, are în vedere expresiile folosite de împăratul Franz Josef în vârstă de optzeci și patru de ani, care a trecut neatins prin toate furtunile războinice și transformările politice și sociale întâmplare în timpul lungii perioade - de la îndepărtatul 1848 încoace - petrecute de el la vârful statului habsburgic, pentru a se justifica în fața „popoarelor sale”. Se deschide, astfel, cunoscutul apel lansat la 28 iulie 1914 prin care cheamă popoarele Austro-Ungariei să ia armele - inevitabilitatea unui război despre care declară, că s-ar fi lipsit pentru a dedica anii care «prin grația lui Dumnezeu», îi mai rămâneau:

«să lucreze pentru pace și pentru a proteja popoarele mele de sacrificiile dure și de greutatea războiului»⁴.

Un război, are grijă să precizeze suveranul, care în acel moment devenise inevitabil din vina «rapidei și ingrateri nerecunoștințe» a Regatului Serbiei, care, în ciuda faptului că a fost mereu «ajutat și asistat» de către monarhia habsburgică în drumul său către independență și după aceea, «străbătuse deja drumul către deschisa ostilitate față de Austro-Ungaria» prin «explozii de pasiune nestăpânită și de ură stăruitoare», culminând cu

---

⁴ Manifestul imperial *An meine Völker!* este răspândit în ziua următoare, la 29 iulie 1914. Pentru textul său original, căruia toată presa europeană a timpului i-a dat imediată și amplă importanță, facem trimitere la, de exemplu site-ul foarte documentat wk1staatsarchiv.at/diplomatie-zwischenkrieg-und-frieden/voelkermanifest-kaiser-franz-joseph-1914/#/?a=artefactgroup71. Asupra climatului general, politic și economic, drept fundal al începutului conflictului, a se vedea între atâtea lucrări recente demne de a fi menționate, studiul exhaustiv al lui Volker R. Berghahn, *Sarajevo, 28. Juni 1914, Der Untergangdesalten Europa*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1997.

gravul atentat care îl costase viața pe moștenitorul tronului imperial. Aceste «comploturi ale maleficului adversar» îl constrâneau «să pună mâna pe sabie după ani lungi de pace [...] pentru a apăra onoarea Monarhiei mele, pentru a păzi demnitatea și autoritatea sa pentru siguranța posesiunilor sale [care sunt] părți inseparabile ale Austro-Ungariei»⁵.

Responsabilitățile în declanșarea spiralei perverse care a dus la izbucnirea războiului sunt, în judecata suveranului, evidente, ele curățând terenul de orice îndoială: în fața «spiritului de moderație» invocat mereu de către guvernul său în relațiile cu Serbia, Franz Josef declară că, aceasta a instigat, mai cu seamă după anexarea austriacă a Bosniei – Herțegovina, o «propagandă criminală care s-a extins peste graniță cu obiectivul de a distruge bazele ordinii Statului în părțile sud-estice ale monarhiei; pentru a face să se clatine poporul său [...]; pentru a induce în eroare tineretul său incitându-l la acțiuni dăunătoare de nebunie și de înaltă trădare». Cererile din ultimatumul lansat la Viena la 23 iulie, definite de suveran ca «drepte și moderate» au fost respinse de Serbia. Nu rămâne, în acest moment, decât «să acționăm prin forța armatelor pentru a se asigura - aceasta este ferma sa afirmație - acele garanții indispensabile care singure pot asigura liniștea Statului meu în interior și pace durabilă în exterior». Toate acestea - iată cea mai mare iluzie a împăratului, care se adresează cu «afeecțiune paternă» - sunt încredințate, acum ca și în trecut, în mâinile fiilor " săi " (ale diferitelor naționalități ale imperiului): «Am încredere în popoarele mele, care – încheie -, trecând prin orice furtună, s-au reunit în unitate și loialitate în jurul tronului meu [...], pentru onoarea, măreția și forța Patriei».⁶

Această lectură a faptelor, în mod clar univocă, făcută de Franz Josef (și desigur de către guvernele de la Viena și Budapesta) dar mai cu seamă această oarbă și nealterată încredere în caracterul compact și în devotamentul „popoarelor sale” sunt în puternic contrast cu imaginea care se obține din alte mărturii ale acestui dramatic moment, asasinarea de la Sarajevo și următoarele etape frenetice care duc la începutul unui conflict care va avea dimensiuni neobișnuite. Trecem, de la un document de importantă valoare istorică, la fragmente literare, ancorate ferm în realitatea dramatică a evenimentelor - precum cea a “bunului soldat” Švejk, tragicomicul erou al romanului omonim scris de boemul Jaroslav Hašek imediat după sfârșitul primului război mondial⁷.

Tocmai în primele pagini ale poveștii putem surprinde nesiguranța speranțelor lui Franz Josef și să ne dăm seama cât de slab și nedefinit era acest sens de apartenență la Monarhia bicefală, acest „spirit de apartenență la patrie” în ajunul războiului într-o regiune “ dificilă ” a imperiului precum Boemia, preponderent slavă și cu un hinterland

⁵ wk1.staatsarchiv.at/diplomatie-zwischen-krieg-und-frieden/voelkermanifest-kaiser-franz-josephs..., op. cit.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Jaroslav Hašek, *Peripețiile bravului soldat Šveik în războiul mondial* vol. I,II, ediția a patra revăzută, Editura Univers, București 1971 (ediție originală: *Osudy dobrého vojáka Švejka za války*, Synek, Praha 1922).

istoric și cultural alcătuit din orgoliu național rănit de secole de dominația germană. Când proprietăreașă imobilului îi comunică lui Švejk tulburătoarea știre a asasinatului arhiducelui Franz Ferdinand, personajul nostru își arată repede nivelul scăzut de cunoștințe, sau de interes - care de altfel, este același cu al majorității conaționalilor cehi, oameni simpli ca și el - față de marile afaceri de Stat ale Monarhiei habsburgice și, mai în general, față de treburile politice. Drept răspuns la cuvintele alarmate ale femeii, el ca perfect "idiot" - căci astfel fusese declarat de Comisia militară -, dar în realitate - spunem noi - cu o simulată nevinovăție întreabă: «Care Ferdinand, doamnă Müller?» adăugând imediat: «Eu cunosc doi Ferdinanzi: primul este servitor la droghistul Prușa și odată a băut din greșeală o sticlă de ulei de păr; și apoi îl cunosc pe Ferdinand Kókoška care adună căcăței de câine. Nu-i nicio pagubă, nici de unul, nici de altul». La care proprietăreașă este constrânsă să-i explice: «Dar nu domnule: Dar conașule, e vorba de domnul Ferdinand, arhiducele de Konopište, ăla gras și cucernic...»⁸.

Următoarea povestire, plină de umor, conținând însă și elemente de caustică și ireverențioasă critică a realității politice a timpului, ne face să vedem cum nu erau admise și tolerate de atentele autorități polițienești habsburgice, mai cu seamă în acel moment dramatic, forme de contestație sau doar manifestări nevinovate de lipsă de respect față de figura "sacră" a împăratului: hangiul Palivec, de exemplu, este dus în arest fiind vinovat că luase de pe peretele prăvăliei sale portretul lui Franz Josef din moment ce, imprudent declară că «s-au căcat muștele pe el»; același lucru i s-a întâmplat și lui Švejk, care, între două beri băute cu veselie în compania altor clienți, își dă drumul în legătură cu unele aprecieri, delict de nedescris, de lezmajestate, care pot să scape din gura unui bețiv- ceh desigur - în momentul în care se cântă imnul austriac⁹. Agenții de poliție în haine civile, sunt dezlănțuiți în săptămânile evenimentelor tragice din iunie - iulie 1914 având sarcina de a simți starea de spirit populară și trebuie foarte puțin pentru a sfârși în închisoare și de acolo după o judecată sumară, la casa de nebuni, sau, așa cum i se va întâmpla protagonistului romanului nostru, direct pe front, ca exemplu și ca răspuns represiv față de un popor, acela ceh, considerat de către componenta germană a Imperiului austro-ungar, reticent în a răspunde la chemarea la arme (ofițerul superior de la Comisia de recrutare îi strigă lui Sveik în germană: «*das ganze tschechische Volk ist eine Simulantenbande*»)¹⁰.

Apare evident, citind "faptele de război" atât de vesele ale bunului soldat Švejk, că acea cauză pe care el ar fi trebuit să o apere nu va putea fi niciodată a sa, nici din rațiuni

⁸ *Ibidem*, vol.I p. 7 Castelul de la Konopiště, nu departe de Praga, era reședința preferată a lui Franz Ferdinand. În muzeul pe care astăzi îl găzduiește, se păstrează, pe lângă nenumăratele trofee de vânătoare ale moștenitorului tronului Austro-Ungariei și glonțul cu care a fost împușcat de pistolul lui Gavriil Princip și care a pus capăt vieții sale.

⁹ *Ibidem* p. 14-24, *passim*.

¹⁰ *Ibidem* p. 62

de patrie nici din rațiuni de clasă. Întreg romanul, dincolo de forma aparent lejeră și umoristică în care apare, sună ca o dură și definitivă condamnare a unui sistem al puterii sclerosat și al unei societăți atomizate, destinate amândouă să fie copleșite de cursul evenimentelor.

La un nivel intelectual desigur mai înalt și mai complex, dar tot în sfera scriiturii literare, este așezată, primind un puternic înțeleas acuzator, mărturia oferită de Ulrich protagonistul din *L'uomo senza qualità* (Omul fără calități) de Robert Musil¹¹, prin care scriitorul austriac creionează în primele pagini ale romanului său un portret magistral, între grotesc și absurd, al acestei *Austria felix* care așezată pe poziții de substanțială și anacronică închidere față de revendicările de autonomie politică, administrativă și culturală desfășurate de multe decenii de toate componentele "minoritare" ale Imperiului, merge în întâmpinarea naționalităților aflate în criză, pe nepregătite, în mod inevitabil lovindu-se de acestea ca de un *iceberg*, lovitură care se dovedește fatală pentru însuși supraviețuirea sa, ea fiind pusă la grea încercare în timpul primului mare sezon al renașterii naționale al popoarelor supuse Vienei.

Acest imperiu al improabilului și al paradoxului, suspendat între realitate și mit, în mod ironic rebotezat de autor¹² cu ridicolul nume de *Kakanien* (de la acronimul *k.u.k.* pentru *kaiserlich und königlich*) și în care «unul din două semne - scrie Musil - "i.r." [imperial-regal] sau "i.e.r." [imperial și regal] era imprimat pe orice lucru și pe orice persoană», «în scris se numea Monarhia Austro-Ungarică, dar vocal se numea Austria, termen de la care țara abdicase cu un jurământ statal solemn dar pe care îl păstra în toate problemele sentimentale, aceasta dovedind că sentimentele sunt tot atât de importante pe cât este dreptul constituțional și că decretele nu sunt cel mai serios lucru pe lume». «În fața legii-continuă Musil o clară referire la evidentele discriminări față de naționalitățile așa zis "minoritare" - toți cetățenii erau egali, nu toți erau cetățeni»¹³.

Și în ceea ce privește conflictele periodice produse din cauza acestui tratament inegal, el a adăugat că ele au fost

¹¹ Robert Musil, *L'uomo senza qualità*, nouă ediție italiană sub îngrijirea lui A. Frisé, Einaudi, Torino 1996, 2 vol.(ediție originală, *Der Mann ohne Eigenschaften*, E. Rowohlt,Hamburg 1930–1933 [Bd. 1–2] Imprimerie Centrale, Lausanne 1943 [Bd.3]).

¹² «Ironia lui Musil – nu întâmplător scrie Bianca Cetti Marinoni în introducerea la ediția italiană a romanului despre care am pomenit la nota precedentă - deseori veselă și mereu amețitoare, însoțeste în roman ambivalențele inerente oricărei ideologii (în măsura în care fiecare absolutizează o anumită valoare) și diferitele și mereu aceleași încercări, încruciate și interschimbabile a personajelor de a uni valori incompatibile». *Ibidem*, vol. I p. XV.

¹³ *Ibidem*, vol.I, p. 33.

„...atât de violente, încât din cauza lor mașina statului se bloca și se oprea de mai multe ori pe an, dar în perioadele intermediare și în pauzele de guvernare armonia era admirabilă și toți se prefăceau că nu au văzut nimic. Și de fapt nu a fost nimic real. Doar ostilitatea unui om împotriva aspirațiilor altui om, care ne găsește astăzi împreună - Musil, o amin-tim din întâmplare, scrie la începutul anilor treizeci prima și cea de-a doua parte a romanului, care apoi va rămâne neterminat din cauza morții autorului - în statul Cacia, care anticipase timpul și care s-a perfecționat într-un rafinat ceremonial, care ar fi putut să aibă mari consecințe dacă dezvoltarea sa nu ar fi fost întreruptă de o catastrofă.”¹⁴

Dar care și câte erau, trebuie să clarificăm la acest punct, aceste “minorități” la care alți autori citați până acum, cehul Hašek și austriacul Musil – mai încolo voi cita și un altul, de această dată maghiar – se referă? Datele provenind de la ultimul recensământ al Monarhiei austro-ungare, cel efectuat în 1910, sunt emblematic și ne fac să înțelegem, dincolo de orice alt comentariu, cât de anacronică și cât de explozivă era, într-o epocă în care triumfa statul național și se afirmă în întreg continentul o mulțime de ideologii naționaliste mai mult sau mai puțin înrădăcinate în masele mai mult sau mai puțin violente, situația acestui „butoi cu pulbere” în cadrul căruia sau deasupra căruia imperiul a crezut că-și poate prelunge existența după *Ausgleich* – ul austro-ungar din 1867. Germanii și maghiarii, grupurile naționale dominante așezate împreună ajungeau să depășească 44% (23,9% austrieci și 20,2% maghiari) din populația generală a Monarhiei dualiste, care însuma aproape 51,4 milioane de locuitori. Slavii din imperiu, în ansamblul lor, constituiau adevărata majoritate, 47,2%, împărțită astfel: cehi 12,6%; polonezi 10,0%; ruteni 7,9%; croați 5,3%; slovaci 3,8%; sârbi 3,8%; sloveni 2,6%; sârbo-croații musulmani din Bosnia 1,2%. Împreună cu românii (6,4%) și italienii (2,0%), populațiile care nu erau austro-maghiare reprezentau majoritatea absolută cu 55,6%¹⁵.

Fenomenul ignorat sau din culpă subestimat de către clasa politică conducătoare, nu putea să scape atenției observatorilor sensibili la această problemă și, tocmai în interiorul Monarhiei, unele conștiințe critice ale timpului - scriitori, poeți, sociologi și chiar unii exponenți politici - îl evidențiaseră de câțiva timp, punând în lumină însemnătatea complexă și pericolele care derivă. Între acești observatori, preeminentă apare figura sociologului maghiar, evreul transilvănean, Oszkár Jászi, autor al unui volum puțin cunoscut dar foarte important despre *Formarea Statelor naționale și problema naționalităților*, publicat - atenție la dată - în anul 1912¹⁶.

¹⁴ *Ibidem*, vol I, pp. 33–34.

¹⁵ Cfr. Robert A. Kann, *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918*, Columbia University Press, New York 1950, vol. II, p. 305. Cfr. și www.de.wikipedia.org/wiki/Österreich-Ungarn.

¹⁶ Oszkár Jászi, *A nemzetiállamok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1912. Exponent de seamă al intelectualității burgheze radicale, Jászi (1875–1957) a fost

Este vorba despre un studiu meticulos și foarte documentat care reprezintă, în mod esențial, un act acuzator greu față de miopia politică a Budapestei și a Vienei față de problema naționalităților în dubla monarhie și care este, în același timp, o încercare extremă - care s-a dovedit, odată pusă la încercare, falimentară - de a sensibiliza clasele conducătoare austro-ungare asupra problemei ireversibilității unei dezvoltări istorice, prin afirmarea clară a drepturilor naționalităților și asupra următoarei necesități și urgențe de a adapta printr-o înțeleaptă și avansată politică de reforme, organizarea instituțională a statului multinațional habsburgic la noile exigențe ale timpurilor, dând răspunsuri concrete instanțelor ce provin din așa zisele "naționalități minore".

Vocea lui Jászi este clasica voce în deșert, o nouă Cassandra destinată să rămână neascultată, chiar dacă lângă sociologul maghiar a crescut între timp o generație de tineri intelectuali care se adună în jurul unor cercuri culturale și reviste politico - literare de avangardă ale timpului¹⁷, adevărate laboratoare de idei pentru o înnoire democratică și cosmopolită a țării. Așa cum vor demonstra faptele, vor cunoaște doar o scurtă perioadă

---

fondator și animator al uneia dintre cele mai prestigioase reviste maghiare a timpului «Huszadik Század» [Secolul XX], înainte de a se implica direct în politică prin formarea unui partid al său, Partidul național radical-burghez (*Országos Polgari Radikális Párt*) tocmai în ajunul războiului. Despre operă care are o vastă respirație istorică începând din antichitate și mergând până în actualitatea care precedă izbucnirea războiului mondial, proiectasem în anii trecuți o ediție italiană antologică, ce din păcate, a rămas în fază incipientă datorită unor dificultăți neprevăzute în livrarea textului tradus. Fragmentele care sunt citate aici sunt extrase dintr-un prim proiect de traducere, rămas incomplet, pregătit acum câțiva ani cu efort lăudabil de Anna Irimiás. Este vorba, în special, de fragmentele din capitolele III (*Problema naționalității și cea a asimilării*), VI (*Echilibrul de putere între naționalitățile din Ungaria*) și VII (*Situația de astăzi a problemei naționalității*), care îmi permit aici să le folosesc, indicând din când în când doar numărul și titlul paragrafului de referință, nu fără a fi citat și mulțumit cercetătoarei maghiare pentru importanta muncă desfășurată atunci.

¹⁷ Între primele, trebuie amintit rolul pe care l-a avut *Galilei Kör* [Cercul Galilei], care înființat în 1908, a adunat până la izbucnirea războiului mulți dintre studenții și intelectualii progresiști; în al doilea rând, pe lângă deja citata «Huszadik Század», trebuie amintite aici mai cu seamă revistele «Szabad Gondolat» [Gândul Liber] care a fost organul tinerilor "galileiști", și «Nyugat» [Occident]. Din paginile acestor periodice mulți reprezentanți ai mișcărilor de avangardă și ai lumii literare și artistice a timpului, precum, poezii Endre Ady, Mihály Babits, Zsigmond Móricz, muzicienii Béla Bartók și Zoltán Kodály, sau artiștii József Rippl-Rónay, Károly Kernstok și Márk Vedres, au făcut auzită vocea lor foarte critică față de caracterul feudal al Ungariei și a șovinismului claselor sale conducătoare susținând în schimb, marile bătălii civile ale timpului, precum cea pentru sufragiul universal, sau al revendicărilor provenind din lumea țărănească, și din aceea a minorităților naționale.

de speranțe la sfârșitul dezastruoasei aventuri războinice, cea a așa zisei “revoluții a tran-dafirilor de toamnă”¹⁸, pentru a ceda mai apoi, după același rapid și falimentar experi-ment bolșevic al lui Béla Kun, unei depline restaurări - chiar dacă într-un mod mai smerit datorită marilor reduceri teritoriale ca urmare a tratatului de la Trianon – unei Ungarii conservatoare și aparținând magnaților, de dinainte de război.

Pentru Jászi, care dedică partea centrală a studiului său unei minuțioase analize teo-retice a proceselor de asimilare forțată, în epoca modernă, a minorităților de către națiu-nea hegemonă – este evidentă, aici, referirea la situația internațională a imperiului habsburgic de-a lungul ultimului secol – ca și măsură preventivă capabilă «să apere mo-nopolul economic, administrativ și cultural al claselor tradiționale» față de «trezirea identității naționale a unor straturi largi de populație».

„...toate aceste clase care simt că este amenințată puterea lor, văd dintotdeauna vina principală a înrăutățirii situației lor în problema naționalităților și, în lumea lor alcătuită din vederi restrânse, găsesc răspunsul printr-o unică soluție: să sfărâme, să asuprească, să asimileze! Fără să se preocupe dacă acest lucru este posibil și dacă în mod realist se poate realiza o astfel de politică.”¹⁹

Plecând de la experiența negativă a anului 1848–49 în care naționalitățile străine (cea croată și cea română mai cu seamă) s-au unit cu asupritorul austriac pentru a înfrânge, răzvrătindu-se, asupritorii locali, adică aristocrația maghiară și subliniind cum după Ausgleich a fost abandonată, falsificând-o cu o politică «vegetativă» (adică de conservare a privilegiilor feudale ale nobilimii), doctrina liberală (legile naționalității) afirmată de Ferenc Déak avea scopul de a a face mai armonios și egal raportul cu naționalitățile ne-maghiare ale Regatului²⁰. Jászi ajunge la sfârșitul studiului său la nemilosul denunț al

---

¹⁸ Este definit astfel scurtul și convulsivul anotimp democratic al Ungariei postbelice, care s-a des-chis cu proclamația republicii (16 noiembrie 1918) de către contele Mihály Károlyi, care a fost principalul protagonist precum și președintele provizoriu, și încheiat cu pașnica luare a puterii (21 martie 1919) de către comuniștii și socialiștii asociați în zadarnica încercare de a da viață, după exemplul rus, unei “Republici a Consiliilor” capabilă să se opună cu mai mare succes la ceea ce părea a fi destinul inevitabil către care mergea țara, în fața puternicei voințe a țărilor învingătoare în război, de a impune un tratat de pace foarte represiv care ar fi redus drastic granițele Ungariei istorice. Asupra subiectului se face trimitere la Pasquale Fornaro, *Crisi pos-tbellica e rivoluzione. L'Ungheria dei Consigli e l'Europa danubiana nel primo dopoguerra*, Franco An-geli, Milano 1987.

¹⁹ Oskár Jászi, *A nemzetiallamok kialakulása... op. cit.*, cap. III.12, *Mișcarea națională ca și aspirație uni-versală. Legile asimilării. Două tipuri de politică a naționalităților*.

²⁰ «Ferenc Déak a scris – îl amintește polemic pe Jászi, condamnând direcția politică urmată de urmașii săi la conducerea țării, mai cu seamă în ultimii treizeci de ani : „Dacă noi vrem să câști-

greșelilor pe care le-a făcut în ultimele decenii Monarhia austro-ungară, mai cu seamă în partea transleitanică a imperiului, în ceea ce privește raportul cu minoritățile naționale, acuzând nelegiuirea politică de asimilare forțată («marea care absoarbe insulele»)²¹.

La aceasta se adaugă faptul că opinia publică maghiară este bombardată, în climatul de crescând naționalism care se respiră aproape peste tot în Europa, de sloganuri și de profeții catastrofice care cunosc sindromul încercuirii

„...astfel unul este indus să creadă - scrie Jászi - că statul maghiar este amenințat în continuu de un complot imens. Cetățenii diferitelor naționalități, dacă revendică unele drepturi pentru a se exprima în limba lor, sunt însemnați ca «panslaviști» dacă sunt slovaci; separatiști sau «dacoromâni» dacă sunt români! Până și copiii în orfelinate ajung să fie considerați o amenințare pentru siguranța statului [...] «Slovac murdar» «român nesuferit» au devenit epitete atât de răspândite la noi precum pot fi saluturi ca «bună ziua» sau «bună seara».”²²

În spatele tuturor acestor lucruri se ascund desigur nu doar o prost deghizată ură de rasă și contraste atavice, dar și mai recente conflicte de clasă, fiind slovacii și românii în cea mai mare parte țărani umili. «Pentru ca toate acestea să se întâmple în zorii secolului XX - încheie Jászi - este posibil datorită aroganței acelor *gentry* și clasei dominante maghiare formată după chipul său, care nu îi consideră ființe umane pe țărani și mai cu seamă nu îi consideră ființe umane pe țăranii de naționalitate diferită»²³. Această politică nesăbuită făcută din drepturi negate și din diferențe flagrante de tratament în fața legii, a determinat - suntem, așa cum ziceam în ajunul anului 1914 - ascuțirea unor contraste vechi, atât de ordin administrativ și juridic cât și de tip economic și cultural, între diferențele naționalități ale Austro-Ungariei și pericolul unei izbucniri necontrolate pe termen scurt - lucru care va avea loc peste puțin timp - a unor conflictualități inexistente până acum sau, cel puțin, latente.

Așa cum s-a evidențiat până acum, recurgând la unele mărturii și aprecieri critice ale epocii, marea problemă nerezolvată a acelor ani în zona continentului luată în considerare până acum - o problemă care s-a agravat în ultimul deceniu care precede războiul -

---

găm încrederea celorlalte naționalități, drumul pe care trebuie să-l urmăm nu este acela al maghiarizării cu orice preț, ci acela de a face condițiile maghiare acceptabile pentru ei”». *Ibidem*, pp. 131-132.

²¹ *Ibidem*, cap. VI.1, *Evoluția istorică a compoziției numerice a naționalităților*

²² *Ibidem*, cap. VII. 1, *Asupra urii dintre diferitele naționalități în general*. Și încă ceva: «la urechile noastre ajung mereu zgomote de război, insulte sălbătice, procese pentru delict de presă fără baze concrete, voci disperate care strigă că statul maghiar este în pericol și că doar cu măsurile cele mai dure se vor putea apăra maghiarii de intrigile celorlalte naționalități, de «trădătorii de patrie»».

²³ *Ibidem*.

este mai cu seamă dacă nu numai, aceea a naționalității. Și este aceasta o situație care este strâns legată de nivelul de incandescență la care a ajuns aceeași problemă în aceiași ani, chiar dacă în circumstanțe și cu modalități diferite, în apropiata zonă balcanică. Este vorba, despre o problemă izvorâtă din deja amintita *Question d'Orient*, care de multe decenii aprinde inimile populațiilor creștine ale Imperiului Otoman și care marchează declinul acestuia, printr-o lungă agonie, până la criza finală care îl va duce la moarte. Boala se manifestă atât în interiorul nucleului său instituțional, prin falimentul substanțial al reformelor încercate sau care nu au reușit în deceniile care au trecut și prin recenta revoluție a "Tinerilor turci"²⁴, cât și în exteriorul său, prin înrăutățitul raport cu numeroasele naționalități care alcătuiau și care încă formează acest incredibil mozaic de popoare și religii. Vorbim de naționalități, care dacă nu s-au eliberat deja definitiv de controlul politic și administrativ turc, își dau seama că momentul propice pentru a o face a sosit, profitând de confuzia instituțională datorată revoluției de la Istanbul, care departe de a da stabilitate imperiului aflat în criză, a favorizat doar o apariție rapidă și o afirmare a unui puternic naționalism turc care tinde să centralizeze mai mult decât să descentralizeze puterile statului și să compromită, astfel definitiv ceea ce rămâne din echilibrele fragile stabilite în trecut cu populațiile străine.

Se creează, astfel, condițiile pentru un nou și mai vigouros imbold independentist din partea naționalităților încă supuse puterii otomane. Și de fapt rezultatul imediat este acela al redeschiderii "vasului Pandorei" a tuturor micilor și marilor probleme teritoriale legate de ordinea geopolitică a Balcanilor, probleme rămase mai mult sau mai puțin înghețate după Congresul de la Berlin (1878), dar acum repuse în discuție. Reluarea agitațiilor populare în *vilayetele* din Macedonia și Albania, solemnă declarație a deputaților cretani, de a se uni cu Grecia, proclamația de independență a Bulgariei (5 octombrie 1908) și, la distanță de numai o zi, anexarea Bosniei-Herțegovina de către Austro-Ungaria, sunt semnalele neîndoielnice ale unei ofensive concentrice dusă în inima unui imperiu aflat în comă.

Discursul asupra acestei lungi agonii, care va putea fi făcut aici doar pe scurt, trimite în mod obligatoriu – mi se pare fundamental a sublinia acest aspect particular al proble-

---

²⁴ Este vorba de lovitura de stat, condusă de liderii mișcării naționaliste a "Tinerilor Turci" și de către aripa sa militară, care a dus într-o primă fază, în iulie 1908, la restaurarea, impusă de Abdul Hamid II, a constituției pe care el însuși a permis-o în îndepărtatul 1876, dar pe care a suspendat-o curând, dezamăgind așteptările reformiștilor care doreau o transformare modernizatoare a imperiului și a întregii societăți otomane. La mai puțin de un an după aceea, în aprilie 1909, sultanul reacționar a fost detronat de către "Tinerii Turci", și înlocuit cu fratele său, Mehmet V, care va domni, dar în realitate lipsit de puteri efective, până la moartea sa, în iulie 1918.

mei – la jocul complex al echilibrelor internaționale din Europa cu patruzeci de ani înainte de izbucnirea Marelui Război²⁵ precum și la jocul, mai limitat din punct de vedere teritorial dar nu mai puțin important pentru consecințele sale, al echilibrelor la nivel local, interbalcanic, unde se prezintă la fel de schimbătoare și problematice alianțele, mai cu seamă datorită răspândirii unui microimperialism agresiv și xenofob - Hannah Arendt, mulți ani mai târziu va defini fenomenul prin expresia «naționalism tribal»²⁶- care nu scutește aproape pe nimeni din Grecia până în Bulgaria, din Serbia până în România, din micul Muntenegru, până în născânda Albania, și care pune toate aceste popoare balcanice în concurență acerbă. Cât despre acest litigiu reciproc în ce măsură este el fructul unor uri locale atavice și în ce măsură este sprijinit diplomatic și susținut din punct de vedere material de marile puteri europene – Marea Britanie, Franța, Germania, Austro-Ungaria, Rusia și chiar și Italia, toate imperialist interesate de controlul strategic și de exploatarea, aproape colonială am putea spune, a resurselor considerabile (agricultură, creșterea animalelor, păduri, mine) existente în zona în chestiune – este un discurs la fel de important și prevestitor, așa cum se vor putea vedea peste câțiva ani, consecințele nefaste pentru menținerea unei păci stabile în continentul european.

Ne apropiem, astfel, de momentele finale ale acestei interminabile crize balcanice, favorizată, așa cum am amintit la început, de revoluția “Tinerilor Turci” din 1908 și de

---

²⁵ Facem aici referire la așa zisul *Drei-Kaiser-Abkommen* austriaco-germano-rus din octombrie 1873, care a completat prin aprobarea lui Bismarck, convenția militară austro-rusă (*Schönbrunner Konvention*) subsemnată în iunie precedent. Pactul așa cum este cunoscut, a fost reînnoit în iunie 1881 cu un acord defensiv bazat pe neutralitate, așa zisul *Dreikaiserbund* destinat să dureze până în iunie 1887, când în fața înrăutățirii raporturilor dintre Viena și Sankt Petersburg pentru problema Bosniei Herțegovina, Rusia s-a decis să subscrie la Berlin un pact secret de contra asigurare cu Germania (*Rückversicherungsvertrag*) pe care însă, trei ani mai târziu, noul Kaiser, Wilhelm al II-lea l-a denunțat, dezavuând astfel politica externă urmată de Bismarck și încurajând, de fapt, apropierea franco-rusă (1891) și următoarea alianță (decembrie 1893) între cele două puteri. În paralel, în octombrie 1879, se naște, ca o încununare a acțiunii diplomatice desfășurate la Congresul de la Berlin de către Bismarck pentru Germania și de către Gyula Andrassy pentru Austro-Ungaria, pactul secret de apărare, așa-zisul *Zweibund*, punct de plecare al unei alianțe care, așa cum este cunoscut, după câțiva ani (mai 1882) a devenit tripolară, datorită voinței exprimate de Italia de a face parte. Tripla Alianță reînnoită de mai multe ori, a rămas în vigoare până la denunțarea pactului din partea italiană, la începutul lunii mai a anului 1915. De cealaltă parte, așa cum este cunoscut, prin înțelegerile bilaterale franco-ruse, deja amintită, anglo-franceză din aprilie 1904, și anglo-rusă din august 1907, au ajuns să creeze Tripla Înțelegere. Cele două mari blocuri militare continentale care se vor opune în Marele Război sunt deja formate în timpul mării crize otomane din 1908 și a următoarelor dezvoltări în zona balcanică.

²⁶ Cfr. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, The World Publishing Company, Cleveland and New York 1958, pp. 227 ss.

evoluția evenimentelor în Bosnia-Herțegovina, în Bulgaria și în Creta. La acestea se adaugă puțin mai târziu un ulterior factor de accelerare reprezentat de această dată, de războiul colonial declanșat de Italia împotriva imperiului otoman la sfârșitul lunii septembrie a anului 1911 pentru cedarea Tripolitaniei și a Cirenaicai. Este un război scurt, aproape fulger, care va duce în mai puțin de un an (iulie 1912) la cucerirea atât de râvnitului "al patrulea țăr" care ar trebui în funcție de spusele multora din Italia, să contribuie la calmarea dacă nu la rezolvarea problemei sociale.

Tocmai această expediție colonială italiană pe pământul Libiei reprezintă, așa cum, recent a fost evidențiat, din mai multe părți,²⁷ un stimulent puternic, un fel de trambulină pentru veleitățile antiturce cultivate de micile state ale acestei zone afectate a continentului și pentru următoarea izbucnire a Primului război balcanic (deschide ostilitățile micul stat al Muntenegrului, la 8 octombrie 1912) acela în care, în ciuda aliaților care se ceartă (Muntenegru, Grecia, Serbia, Bulgaria) găsesc inițial un punct de înțelegere în a ataca pe atunci și mai slăbitul Imperiu Otoman și în a obține, în termen de câteva luni, la sfârșitul anului 1913,²⁸ o copleșitoare victorie datorită căreia vor fi rupte turcilor aproape toate ultimele posesiuni pe pământ european, cu ideea, care s-a dovedit imediat improbabilă, de a putea amâna în momente diferite, mai mult sau mai puțin îndepărtate, soluția reciprocilor dispute teritoriale (*in primis* complexa dispută asupra Macedoniei). Așa cum este cunoscut, ostilitățile se vor relua în câteva săptămâni, după încheierea unei înțelegeri secrete, sârbo-grecești asupra regiunii balcanice aflată în disputa tuturor țărilor din zonă, de această dată cu învingătorii de acum câteva săptămâni coalizați împotriva fostei aliate Bulgaria, plasată în boxa acuzaților de însăși aceste țări pentru că obținuse din război, și în virtutea puternicului sprijin diplomatic rusesc, avantajele teritoriale cele mai consistente.

La sfârșitul lunii iunie Bulgaria simțindu-se amenințată de foștii aliați, atacă forțele sârbești și grecești stabilite în Macedonia: este începutul celui de-al doilea război balcanic, la care pe lângă sârbi, greci și muntenegreni se unește și România, care dorește să rezolve în favoarea sa litigiul cu statul vecin în legătură cu Dobrogea meridională, și însuși Imperiul otoman, ale cărui trupe reușesc să reintre în Tracia și să smulgă bulgarilor controlul Adrianopolului. Bulgaria înconjurată și în pericol și în interiorul său, trebuie să

²⁷ Cfr. de exemplu, Antonello Biagini, *Storia della Turchia contemporanea*, Bompiani, Milano 2002, p. 38; Egidio Ivetic, *Le guerre balcaniche*, il Mulino, Bologna 2006, pp. 44–45.

²⁸ În realitate în ciuda scurtimii sale Primul război balcanic cunoaște două faze, prima care se încheie cu armistițiul din 3 decembrie 1912 și cu deschiderea următoarei conferințe de pace de la Londra (16 decembrie 1912), în timp ce a doua după lovitura de stat de la Istanbul realizată de către Comitetul Uniune și Progres (23 ianuarie 1913) durează de la începutul lunii februarie până la sfârșitul lui aprilie 1913. În următorul 30 mai, tot la Londra sunt semnate preliminariile tratatului de pace între Turcia și aliații balcanici.

cedeze la sfârșitul lunii iulie, să se resemneze și să accepte noile împărțiri teritoriale impuse prin tratatul de pace de la București (10 august 1913) și prin cel de la Istanbul (29 septembrie 1913).

Între timp (12 august), pentru a completa tabloul marilor răsturnări geopolitice în curs în zona balcanică, se adaugă și rezoluția asupra Albaniei din partea Conferinței ambasadurilor celor șase mari puteri care s-au reunit la Londra, care ratifică nașterea Principatului independent Albania,²⁹ autoproclamat deja la sfârșitul lunii noiembrie a anului precedent, concomitent cu suspendarea ostilităților în Primul război balcanic și după doi ani de revolte grele împotriva politicii centralizatoare aplicată de guvernul Tinerilor Turci.

Toate evenimentele amintite aici reprezintă într-un crescendo al înrăutățirilor și al opozițiilor, între cele două mari blocuri în care se împart puterile europene, tot atâtea semnale ale unei stări de război în curs de desfășurare, limitată pentru moment doar la zona balcanică, dar cu inevitabile repercursiuni la scară continentală. Europa s-a prăbușit după definitivă ruptură a echilibrului întâmplată după anexarea Bosniei-Herțegovina de către Austro-Ungaria, o primă verigă a unui lung șir de tensiuni la nivel diplomatic și de opoziții concentrate în zona balcanică care vor declanșa cele două conflicte pe care le-am descris, dar care nu se vor opri aici.

De fapt și nu la întâmplare, de la încheierea celui de-al doilea război balcanic la atentatul de la Sarajevo vor trece mai puțin de unsprezece luni. Războiul, care va primi mai apoi conotațiile unei confruntări la scară mai mare, europeană și mondială, a început deja, în realitate: în acel 8 octombrie 1912 în care micul Muntenegru declară război Imperiului otoman, urmat la distanță de câteva zile de rău aleșii aliați balcanici, poate fi considerat nu fără motiv ca și începutul unei rapide *escalation* a unor presiuni diplomatice, de amenințări armate, de inițiative militare și de violențe teroriste care vor conduce la tragedia din vara anului 1914. Mașina de război s-a pus în mișcare și nimeni, în ciuda opoziției puținilor idealști și pacifiști, nu va reuși să o oprească la timp.

I-am amintit între aceștia, pe maghiarul Oszkár Jászi, care, prin previziunile sale pesimiste asupra viitorului unui imperiu în mod anacronist și cu încăpățănare așezat pe pozițiile sale de apărare până la capăt a superiorității austro-maghiare, a văzut cu luciditate prăpastia care se deschidea sub picioarele vechii clase conducătoare aristocrate și magnate din cele două națiuni dominante. Aș vrea să închei cu o altă eminentă figură de intelectual și politician a acelor ani, de această dată un reprezentant al națiunii cehe, cavalier al cauzei popoarelor slave ale Europei centro-orientale, acela care va contribui în

---

²⁹ Principatul ereditar al Albaniei a fost încredințat câteva luni mai târziu principelui Wilhelm de Wied, care a domnit doar câteva luni din februarie până în septembrie 1914, într-o țară sfâșiată de profunde diviziuni interne, înainte de a se întoarce în Germania și de a participa la războiul mondial în rândurile armatei germane.

mod determinant, la sfârșitul războiului mondial, la nașterea statului cehoslovac, a cărui indiscutabil președinte va fi pentru mulți ani, până în ajunul Pactului de la München, prin care se termină practic prima republică. Mă refer aici la Tomáš Garrigue Masaryk, intelectual și filosof între cei mai prestigioși ai lumii academice boeme și de mai multe ori deputat la Reichsrat-ul din Viena³⁰.

Din liberal moderat convins cum era, se risipi inutil, până la nefericitul ultimatum al Vienei către Serbia, pentru a găsi un compromis care să rezolve problema cehă în cadrul instituțional habsburgic și pentru a pleda pentru o soluție negociată a contenciosului austro-sârb care de ani de zile (începând cu asasinatul, în anul 1903, al regelui Alexandru I Obrenovič, filoautriac, și de la întoarcerea pe tronul Serbiei a unui Karadjordjevič, Petru I, filorus convins) constituia fundalul înrăutățirii raporturilor dintre Viena și Belgrad³¹ și

---

³⁰ Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), s-a născut într-o modestă familie slovaco-moravă, a putut să-și realizeze studiile, mai întâi la Brno și apoi la Viena, datorită susținerii economice a unor binefăcători care au recunoscut repede inteligența sa. A realizat mai târziu, tot în capitala imperială, studiile filosofice, absolvindu-le în 1876. Puțin după aceea a cunoscut-o la Leipzig pe studenta americană Charlotte Garrigue, care va deveni în scurt timp soția sa și din partea căreia va primi stimuli hotărâtori atât pentru aprofundarea studiilor asupra rădăcinilor istorice și religioase ale identității naționale cehe cât și pentru următoarele bătălii pentru recunoașterea drepturilor naționale. În anul 1882 este chemat ca profesor de filosofie în abia reconstituita Universitate cehă din Praga, și se dedică aproape imediat activității politice, reprezentând instanțele Boemiei la parlamentul imperial din Viena, odată ca deputat al Partidului Tinerilor Cehi, din 1891 în 1893 (însărcinare din care a demisionat din cauza unor dispute cu conducerea de partid, situată pe poziții de opoziție naționalistă sterilă față de majoritatea guvernului) și mai apoi, pentru două legislaturi (1907–1911 și 1911–1914) în fruntea unui partid al său, Partidul popular ceh (din 1905 redenumit cu numele de Partidul progresist național, *Národní strana pokroková*) apărut pentru a depăși într-o perspectivă de democrație socială modernă și „umanistă”, limitele și greșelile făcute de naționaliștii cehi în învechita și inutila lor polemică antigermană. Ca deputat în Reichsrat, el a fost în acei ani protagonist al unor memorabile intervenții împotriva politicii antislave urmate de guvernul de la Viena. Intervențiile sale parlamentare din această perioadă sunt adunate în Tomáš G. Masaryk, *Spisy T.G. Masaryka* [Scrieri de T.G.M.], vol. 29 *Parlamentníprojevy, 1907–1914* [Intervenți parlamentari 1907–14], sub îngrijirea lui Vratislav Doubek et al., Masarykův ústav AV ČR, Praha 2002. O antologie a discursurilor sale parlamentare a fost publicată și de Jiří Kovtun în *Slovo má poslanec Masaryk* [Să dăm cuvântul deputatului Masaryk], Československý Spišovatel, Praha 1991. Pentru un profil biografic sintetic și critic facem trimitere la introducerea noastră din recentul volum *Costruire uno Stato. Scritti di Tomáš G. Masaryk sull'identità nazionale ceca e la creazione della Cecoslovacchia*, sub îngrijirea lui Pasquale Fornaro, Le Lettere, Firenze 2011, pp. 7–70.

³¹ Unul din momentele cele mai cunoscute al acestor tensiuni este legat de așa-zisa „afacere Friedjung”. Puțin după anexarea Bosniei Herțegovina de către Austria, cam cincizeci de intelectuali și exponenți politici sârbi din Croația au fost acuzați de înaltă trădare și de activitate antistatală,

în consecință a creșterii activității teroriste efectuate de unele grupuri naționaliste sârbe, ostile oricărui fel de mediere între interesele națiunii austriece dominante și aspirațiile sârbe asupra regiunii bosniace.

Este legitim să ne întrebăm, în acest moment, ce a determinat declanșarea în cazul lui Masaryk, în august 1914, a impulsului care l-a făcut pe filosoful și politicianul ceh să aleagă drastic și definitiv câmpul de luptă antiaustriac. Determinantă a fost, desigur, dispariția definitivă a încrederii sale în spiritul împăciuitoare și pacifist al claselor conducătoare austro-ungare și, în perspectivă într-o voință serios reformatoare din partea guvernului de la Viena. La fel de importantă s-a dovedit a fi conștiința ireversibilității întorsăturii luate de evenimente după atentatul mortal asupra arhiducelui Franz Ferdinand, figura asupra căreia se fixaseră, în ciuda unor diferite contradicții și a unor limite incontestabile, speranțele acelora care nădăjduiau la o regenerare în sens federalist a imperiului. Spațiul pentru iluzii era în acel moment, după Masaryk, terminat:

„Când m-am întors la Praga [din vacanța de vară în Saxonia] - își aduce aminte în legătură cu izbucnirea ostilităților, în memoriile sale adunate de scriitorul Karel Čapek - am încercat să înțeleg cu ce spirit au răspuns cehii la chemarea la arme și am văzut că o făceau cu repulsie și dezgust, ca și cum ar fi fost trimiși la măcel. Au fost cazuri de rezistență și persecuția a început. [...] Când m-am decis că trebuia să fac ceva împotriva Austriei nu mi-am spus că eram un patriot și că țara avea nevoie de mine. Aveam doar conștiința încărcată la gândul că oamenii noștri mergeau pe front și la închisoare și că noi în schimb, membri ai Parlamentului, aleși ca reprezentanți ai acestora, stăteam acasă. În acel

---

în complicitate cu cercurile politice oficiale din Regatul Serbiei și în consecință condamnați de tribunalul din Zagreb la diferite pedepse cu închisoarea. Masaryk a fost protagonistul unei curajoase apărări în parlament, reușind, pe baza unor probe de necontestat adunate de el însuși, să demonteze repede castelul de false acuze, făurite de elemente ale ambasadei austro-ungare la Belgrad și folosit de istoricul și jurnalistul ultranaționalist german Heinrich Friedjung pentru a fundamenta teza unui complot sârb împotriva Austro-Ungariei. Totala dezvinovățire a presupușilor vinovați în procesul de apel a aruncat o lumină prea puțin liniștitoare asupra metodelor folosite de diplomația austriacă și de însuși ministrul de externe, de origine ceho-germană contele Alois von Aehrenthal. În ciuda, tuturor acestora, el a încercat, între sfârșitul anului 1912 și începutul anului 1913, să fie mediator între Viena și Belgrad cu scopul de a îndepărta pericolele de război, găsind așa cum amintește Masaryk în memoriile sale, spirit de colaborare în Pașiș, dar un zid de neînțelegere în ministrul de externe austriac Berchtold (cfr. Tomáš G. Masaryk, *The making of a State. Memories and Observations 1914–1918*, Frederick A. Stokes Company, New York 1927, p. 2). Rezultatul acestor eforturi și a celor făcute în primăvara anului 1914 pentru a reapropia sârbii și bulgarii, nu a avut succes, chiar dacă aceasta i-a adus o candidatură la premiul Nobel pentru pace tocmai în acel an (și de asemenea în 1920).

moment mi-am spus: «Considerând că ești un membru al Parlamentului, atunci mergi și fă ceva!».³²

Și mai găsim în memoriile sale din timpul războiului:

„Decizia mea era luată și era definitivă: trebuia ca opoziția față de Austria să devină o opoziție efectivă, o opoziție adevărată, o opoziție până la moarte. Situația mondială o cerea. [...] După o atentă reflecție, apare clar că trebuia să plecăm din țară pentru a organiza în afară lupta noastră împotriva Austriei.”³³

Este o manifestare evidentă a acestei implicări morale, devenită un fel de imperativ categoric pentru conștiința tuturor acelor care ca și el vor da întâietate apărării națiunii slave în locul unei anocronice loialități față de un stat care neagă drepturile naționalităților și care este orbește așezat în conservarea pură a intereselor claselor conducătoare tradiționale, fiind foarte bine surprinsă într-o scriere care face introducerea la manifestul tinerimii iugoslave publicat în primele luni ale anului 1915:

„...statul - afirmă Masaryk - nu arată față de noi nici încredere nici loialitate. Împinși peste tot la al doilea sau al treilea rang ne dăm mereu seama că nu putem dispune de noi înșine că suntem sub jugul altora, că există o națiune care se află deasupra noastră, care ne domină, ne asuprește, ne exploatează. Purtăm mereu povara acestei dependențe, noi cehii, tot așa precum slavii din sud, greutatea este la orice pas și cu orice ocazie, în orice aspect al muncii noastre și al vieții noastre sociale, ne dăm seama de acest lucru. [...] Ce drept are turcul de a subjuga sârbul? De unde derivă acest drept, și este el un drept? De ce maghiarii ar trebui să fie stăpânii sârbilor și croaților? Un turc sau un maghiar sunt poate mai instruiți mai dotați sau mai buni decât un sârb sau un croat? Și întreb, de unde vine dreptul germanilor de a ne impune dominația lor?”³⁴

În ceea ce privește responsabilitatea conflictului, el nu are îndoieli:

„...atentatul de la Sarajevo - scrie el - a servit drept pretext monarhiei austriece pentru a declara război Serbiei; diplomația din Viena și din Budapesta nu putea să nu știe ce însemna un astfel de război. Diplomația din Berlin trebuia și ea să-și dea seama, dar acest lucru nu a împiedicat-o să accepte fără discuție motivele mincinoase aduse de aliata sa. Serbia, pe de altă parte, s-a arătat gata de a satisface toate măsurile brutale cerute de Viena. Dar Viena a insistat în politica sa insolentă, inconsecventă și mioapă. [...]. Această atitudine este dovada, și mai sunt și altele, a îngustimii vederilor sale, a lipsurilor de fond ale diplomației sale. Politica imperialismului, a liniei Berlin-Bagdad, s-a înfățișat deodată în

---

³² *President Masaryk tells his Story. Recounted by K. Čapek, G.P. Putnam's Sons, New York 1935, p. 231.*

³³ Tomáš G. Masaryk, *The making of a state...op. cit.*, p. 5.

³⁴ Tomáš G. Masaryk, *Prefață la broșura: L'unitéyougoslave. Manifeste de la jeunesse serbe, croate et slovene reunie, Plon-Nourrit et C., Paris 1915, p. VI.*

fața ochilor înmărmuriți ai Europei, până în acel moment încăpățânată să respingă avertizările noastre.”³⁵

Conflictul european a devenit în acest moment inevitabil, și putem concluziona, urmărind analiza făcută de Masaryk, deoarece el vede confruntându-se două concepții ale politicii, ale economiei și ale societății, diametral opuse: de o parte se află desenul hegemonic clar pus în aplicare de lumea germană în detrimentul acestor zone ale continentului (așa zisul *Drang nach Osten*, supremația economică și strategică conținută în sloganul *Berlin-Bagdad*); de cealaltă parte apare, aspirația popoarelor slave ale Europei centrale și sud orientale - și cele mici și, după cunoscuta dar nefericita definiție a lui Engels, «fără istorie» - să vadă recunoscut dreptul la autodeterminare și pentru a avea un rol specific în noile echilibre europene care vor trebui realizate cu scopul de a rezolva starea de conflict permanent existentă în Europa de mai bine de jumătate de secol și care s-a ascuțit ca urmare a ireversibilei dezmembrări a Imperiului otoman³⁶.

Traducere din limba italiană de Ioana Mândrescu

---

³⁵ *Ibidem*, p. VIII.

³⁶ Cfr. importantul său discurs inaugural (19 octombrie 1915) la cursurile abia înființatei Școli de Studii slave de pe lângă Universitatea din Londra, *Il problema delle piccole nazioni nella crisi europea*, (Problema micilor națiuni în criza europeană) acum în Pasquale Fornaro (sub îngrijirea) *Costruire uno stato...op. cit.*, pp. 189–206 (ediția originală, *The Problem of Small Nations in the European Crisis. Inaugural Lecture at the University of London, King's College, by Professor Thomas G. Masaryk*, The Council for the Study of International Relations, Westminster S. W. 1916).

DOCTORATE / DOTTORATI

Rapporti fra Granducato di Toscana e Principato di Transilvania (1540–1669)

Gianluca Masi*

Rezumat. Raporturile dintre Marele Ducat al Toscanei și Principatul Transilvaniei (1540–1669)**. După bătălia de la Mohács (1526) și căderea unei mari părți a Ungariei sub dominația otomană, Transilvania reușește să-și construiască un regim autonom, trebuind să plătească doar un tribut Imperiului otoman. Mai cu seamă o dată cu Sigismund Báthory (1581–1597), într-o perioadă care este ilustrată de mărturiile unor italieni, se dezvoltă elementele active ale renașterii civile și culturale ale Transilvaniei. Alba Iulia devine o splendidă curte renașentistă, care menține relații asidue cu Italia și mai cu seamă cu Toscana.

De partea sa Italia, deși copleșită de armatele străine, își dublează în acest secol forțele de pătrundere culturală și civilă în afara granițelor sale. În ultimii treizeci de ani ai secolului al XVI-lea, statele italiene fac eforturi în războiul împotriva turcilor și acționează în toată Europa prin răspândirea fructuoasă a artiștilor săi, a oamenilor de știință, a arhitecților, a poeților, muzicienilor, căpitanilor, politicienilor și ambasadurilor. În Toscana, unde deja prin Republica de la Florența s-au afirmat Umanismul și Renașterea, se consolidează puterea distinsă a familiei Medici. Are loc în această perioadă, fenomenul de refeudalizare a satului de către familiile bogate, deoarece sursele de bogăție tradiționale seacă, în timp ce meșteșugurile și industriile care erau monopol florentin se dezvoltă în altă parte. În fața schimbărilor sociale și politice, oligarhia florentină creează condițiile pentru nașterea și consolidarea unei puteri personale al cărui rezultat este principatul ducelui Cosimo I (1537), din 1569 mare duce al Toscanei.

Scopul cercetării pe care am început-o acum câțiva ani, era acela de a oferi o contribuție la istoria raporturilor dintre Marele Ducat al Toscanei aflat în dezvoltare și Principatul Transilvaniei, istorie care se anunța bogată în evenimente și mărturii, dacă se consideră că aceste raporturi datează încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea, perioadă în care la Florența se năștea și creștea Umanismul civil, cu oameni precum cancelarul Republicii Cosimo Salutati, care se numără printre primii corespondenți ai conducătorilor Ungariei.

Arhive și Biblioteci

Și efectiv, acele promisiuni au fost păstrate, considerând că în timpul cercetărilor pe care le-am făcut, am găsit o cantitate de mărturii destul de bogate, atât între mărturiile

---

* Università di Firenze. email: gianluca.masi2@alice.it

** Susținerea tezei de doctorat în istorie a avut loc la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca la 13 iunie 2014

inedite, cât și între cele cunoscute, dar puțin consultate, fără a lua în considerare documentele citate mai des dar niciodată introduse, într-un context omogen și organic precum acela la care speram, dorind reconstruirea unui cadru care desigur va trebui perfecționat și aprofundat în unele părți.

Între arhivele și bibliotecile care nu pot fi ignorate de către cine vrea să reconstituie cercetarea mea se găsește desigur Arhiva de Stat din Florența.

Arhiva de stat din Florența (ASF)

Din motive evidente, legate de istoria și situarea sa geografică, ASF a fost cea mai bogată sursă în care am găsit, în mod consistent din punct de vedere cantitativ și calitativ, mărturii legate de cercetarea mea. Mai cu seamă fondul Medici al Principatului, care adună toate mărturiile referitoare la perioada Ducilor și Marilor Duci de Toscana, s-a dovedit important pentru istoria familiei Genga, în legătură cu figura lui Simone și cronologia vieții sale, dar și pentru îndrăznețele întâmplări ale lui Fulvio, emigrat în Americi, și pentru rolul lui Fabio, ambasador pe lângă Papa, și a lui Giovanni Battista, ca și consilier secret al Papei; se adaugă și numele juristului Livio și a lui Flaminio, probabil om de legătură între Transilvania și fratele pe lângă Papa. Sunt de mare interes, printre scrisorile găsite de mine, atât aceea în care se datează la 1549 momentul în care Simone a luat legătura pentru prima dată cu ducele Cosimo, atât cea în care este antedatată prezența lui Genga la Graz, unde arhitectul îl cunoaște pe arhiducele Carol al II-lea de Habsburg și poate alte personalități care au intermediat transferarea sa în Polonia, precum cardinalul Andrea Balthory. De un anumit interes sunt și scrisorile care mărturisesc acordurile și schimburile de daruri între marele duce al Toscanei și curtea transilvană pentru căsătoria, care nu s-a mai făcut între Sigismund și Eleonora Orsini, nepoată a marelui duce Ferdinand I de Medici.

Amplu documentată este problema raporturilor epistolare și nu doar, între Simone, Fabio, Flaminio și Giovanni Battista, fratele care-și avea reședința alături de Papa: adică comploturile întreprinse de frații Genga pentru a asigura o legătură neîntreruptă între cele trei curți: transilvană, toscană și papală, cu schimburi epistolare care au implicat principalii protagoniști, din epocă, a alianțelor pentru formarea Ligii antiotomane. Sunt comploturi încheiate cu moartea membrilor familiei Genga în dificila situație a principatului Transilvaniei între secolele al XVI-lea și al XVII-lea, aflat în centrul înfrunțărilor dintre principatele Valahiei, Moldovei, a Habsburgilor, a Regatului Poloniei și a Imperiului otoman.

Alte documente, care însoțesc în cantitate mare pe cele privind familia Genga oferă mărturii importante asupra activității ambasadurilor toscane precum Giulio di Antonio Ricasoli, Averado di Raffaello de Medici di Castellina, Matteo Botti, Agnolo di Matteo Niccolini, precum și secretarii familiei Medici, Pier Francesco Riccio și Cristiano Pagni, Belisario Vinta și Francesco Fedini, Antonio Serguidi și Bartolomeo Concini; și în sfârșit a în-suși marilor duci Cosimo, Francesco, Ferdinand I.

Biblioteca Apostolică Vaticană (BAV)

Dar cea mai mare limpezime asupra activității membrilor familiei Genga în anii 1595–1596, asupra evenimentelor celor mai proaspete ale războiului împotriva turcilor în Transilvania, se datorează documentelor găsite în BAV. Fondurile relevante sunt cel *Vatican*, *Capponi*, *Barberini*.

Importante sunt și contribuțiile arhivelor și ale bibliotecilor Italiei central-nordice, de exemplu cele din Gubbio, Milano, Urbino, Mantova, Massa, Modena, și Bologna, pentru a cita doar câteva, dar și repertorii deja publicate, precum Veress și Hurmuzaki și altele care prezintă o cantitate de documente care erau la dispoziție de ani de zile, dar care au fost trecute sub tăcere și din alte privințe, dincolo de lipsa cunoscută, până astăzi, a unui studiu asupra raporturilor dintre Toscana și Transilvania.

Istoria raporturilor în etapele sale principale

Din analiza acestei cantități mari de documente: în jur de trei sute inedite și tot atâtea mărturii niciodată luate în considerare chiar dacă au fost publicate, au apărut unele etape semnificative în istoria raporturilor dintre cele două țări europene care ne interesează. Înaintașii acestor raporturi sunt în secolul al XVI-lea, condotierul Giovanni Andrea Gromo, iezuitul Massimo Milanese și medicul Marcello Squarcialupi.

Dar epoca de aur a raporturilor dintre Marele ducat de Toscana și Principatul Transilvaniei trebuie căutată în ultimii ani ai secolului, aceia care asistă la compoturile diplomatice ale căror protagoniști sunt membri familiei Genga și nu doar aceștia. Ne gândim la misiunea diplomatică din 1593, cea condusă de Matteo Botti și trimisă de marele duce Ferdinand pentru a trata adeziunea principelui Sigismund Báthory la Liga Sfântă; misiune care pe lângă Botti (p. 40–54), a cunoscut prezența muzicianului Cosimo Bottegari (p. 54–59), a medicului Ippolito Guarinoni (p. 59–64) a anticarului Ottavio Strada (p. 64–74) și a meșterului pietrar Ottavio Miseroni (p. 74–78), toți destul de apropiați de curtea toscană.

Secolul al XVI-lea aduce în Italia înflorirea atenției și a unui interes tot mai mare pentru evenimentele din Europa orientală, mai cu seamă odată cu avansarea pe valea Dunării, când progresiva înaintare turcă pare să depășească orice obstacol, amenințând de aproape Veneția și Italia însuși. Fără a mai lua în considerare hegemonia otomană în Mediterana, care aduce atacuri sarazine de-a lungul coastelor Peninsulei și împiedică comerțul. Acest interes în jurul "Problemei Orientului" se manifestă printr-o serie de raporturi, tratate și diferite scrieri. La începutul secolului, odată cu marea înflorire culturală din Italia, s-au cultivat cu succes mai cu seamă studiile de istorie și geografie; în a doua parte a secolului, chestiunile Orientului par să intereseze mediul cult italian, mai cu seamă cu privire la problemele politico-militare. Se înmulțesc, în această perioadă, cronicile evenimentelor istorice, politice, militare și religioase în legătură cu invazia otomană, adăugându-se noi scheme strategice pentru a-i învinge pe turci, propuse de exploratori, comercianți, misionari, ambasadori și condotieri.

Acest interes are în vedere mai cu seamă Transilvania, ca și element cheie al Balcanilor în fața înaintării otomane. Sunt anii finali ai secolului cei în care se formulează marea

schemă politico-militară a papei Clement al VIII-lea care urmărește să implice în cruciada antiotomană cea mai mare coalțiție posibilă, incluzându-l pe țar, motiv pentru care unii principii italieni precum Vincenzo Gonzaga duce de Mantova și marele duce de Toscana Ferdinand I s-au simțit obligați să trimită trupe și ajutoare împotriva otomanilor. În acest scop Botti s-a implicat în misiunea diplomatică din 1593; pentru aceasta s-au ținut rapoarturi care i-au avut în centrul misiunilor diplomatice pe oameni precum Fabio Genga și tatăl Alfonso Carrillo. Despre aceștia noile documente găsite în ASF în BAV și în repertoriile lui Veress permit urmărirea cu precizie a călătoriilor în Italia pe care aceștia le-au făcut pentru a menține și consolida raporturile dintre curtea familiei Medici, cea pontificală și cea transilvană. S-a ajuns chiar să se plănuiască o căsătorie, propusă tocmai de Genga, dar niciodată realizată, între principele Sigismund și o nepoată a marelui duce Ferdinand, cu siguranță Eleonora Orsini, dar în tratative a fost numită și Maria de Medici, viitoarea soție a lui Enrico de Navarra.

În 1595 este rândul expediției celor o sută de toscani în Transilvania, ai căreia sunt martori cheie Pigafetta, Capponi și alții. Și despre o astfel de întâmplare asupra raporturilor dintre Piccolomini, comandant al micului drapel, și principele Sigismund, ASF și repertoriile publicate de Veress oferă interesante idei, mai cu seamă în ceea ce privește scrisorile trimise de membrii familiei Genga în Toscana și la Roma.

Despre familia Genga am comentat deja. Știri destul de rare existau în studii precedente, foarte vechi, dar fără asemănare este cadrul schițat acum datorită atâtor documente găsite și a reconstrucției care a urmat. Nu este lipsit de importanță faptul de a fi schițat arborele genealogic al familiei după sosirea fondatorului la Urbino. În acest fel poate fi alăturat Andrea Genga († 1577), majordom al ducelui Urbino Guidobaldo II și tată a unsprezece frați, de cunoscutul arhitect Girolamo Genga (Mondolfo, Urbino, 1476-Urbino 1551) și de fiul Bartolomeo (Cesena, 1518- Urbino, 1558), cărora le este rezervată una dintre *Viețile* scrise de Vasari.

Așa cum am spus putem data cu douăzeci de ani mai devreme, adică în martie 1549, primul contact avut de Simone Genga care avea atunci nouăsprezece ani cu Cosimo de Medici. Până acum, primele știri despre colaborarea dintre Simone Genga și arhitectul Bartolomeo Lanci datau din 1571, dar colaborarea dintre cei doi este mai veche. Ea datează mai de demult din 18 iunie 1570, așa cum mărturisește o scrisoare scrisă de Tommaso di Jacopo de Medici în numele lui Cosimo.

Datorită unor noi mărturii din ASF și Arhiva de Stat din Gubbio, până acum ignorate, se poate avea o clarificare asupra călătoriilor pe care Simone Genga le-a făcut în afara granițelor Toscanei: este acum posibil să vedem cu precizie cronologia călătoriilor lui Genga an de an și uneori chiar lună de lună. Astfel de mărturii sunt importante și pentru viața lui Fulvio Genga și a activității sale din America de Sud.

Știri ulterioare se regăsesc în noi documente ale ASF și despre Fabio. Acesta, împreună cu fratele Simone, într-o scrisoare trimisă la 25 iunie 1591 lui Martino Idiaquez de către contele Guglielmo di S. Clemente, ambasador al regelui Spaniei la Praga este prezentat ca

un intrigant, protejat al cancelarului polonez Ioan Zamoyski. De asemenea, datorită noilor documente furnizate de ASF, sunt prezentate cu precizie călătoriile și etapele misiunilor diplomatice ale lui Fabio în Italia, atât pentru proiectul matrimonial cu Marele duce al Toscanei, cât și pentru ajutoarele cerute Papei pentru cruciada antiotomană.

ASF și BAV mi-au furnizat, noi documente, prin a căror contribuție am putut să identific alți frați Genga, printre care Flaminio, Livio și însuși Giovanni Battista, despre care avem foarte puține informații, mai cu seamă în legătură cu funcțiile sale, pe care le-am descoperit a fi destul de importante adică de camerist secret al Papei.

Frații Genga, Simone, Fabio, și Flaminio au murit în Transilvania, primii doi, cel puțin, executați de Albert Nagy *alias* Alberto Magno, în iulie–august 1601, în perioada agitată când în Transilvania s-au petrecut schimbări importante, în paralel cu luptele între principate, până la domnia lui Mihai Viteazul, și între Habsburgi și Imperiul Otoman. În legătură cu ceilalți frați, acestora li se pierde urma la sfârșitul secolului al XVI-lea. După moartea fraților Genga, Marele ducat pierde un izvor prețios de informații în Transilvania. Și despre restul informațiilor, atât cât îmi este cunoscut, se înregistrează, în arhivele și în repertoriile de documente deja publicate, o scădere tot mai accentuată, a mărturiilor ce provin din acele zone și care privesc raporturile directe dintre cele două țări.

Cauzele interesului scăzut, dovedit de Marii Duci de Toscana, nu doar pentru știrile ce provin din Transilvania, dar mai ales în ceea ce privește posibilitatea de a avea raporturi cu acele teritorii, trebuie căutate în echilibrele schimbate dintre puterile europene înainte și după Războiul de Treizeci de ani. Și totuși între secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, cele două state, în ciuda distanței care le despărțea, au împărțit un destin asemănător, pierzând aproape în același timp autonomia lor. Și nu a fost doar coincidența temporală cea care a caracterizat această pierdere, considerând că amândouă statele, chiar dacă diferit, au sfârșit prin a cădea sub dominația habsburgică.

Cuvinte cheie: Marele Ducat al Toscanei, Transilvania, Sigismund Bathory, Gabriel Bethlen, arhive și biblioteci italiene, frații Genga, istoria raporturilor, cruciada antiotomană

* * *

Dopo la morte in Transilvania dei fratelli Simone, Fabio e Flaminio Genga (*ante* agosto 1601), i quali, negli ultimi anni del secolo appena trascorso, avevano assicurato una continuità di rapporti fra le corti medicea, pontificia e transilvana, il Granducato di Toscana perde una fonte preziosa e diretta di informazioni in quella parte d'Europa in cui si combatte la Lunga guerra contro il Turco (1593–1606).

E del resto, per quanto mi è dato sapere, se ricorriamo alle testimonianze inedite fornite dall'Archivio di Stato di Firenze (ASF), e in particolare dal fondo Mediceo del Principato (*MP*), ma se ci serviamo anche dei repertori di documenti già pubblicati, ad esempio da Andrei Veress, si deve registrare una diminuzione sensibile e sempre più

accentuata, con l'andare degli anni, delle testimonianze che abbiano provenienza da quelle zone e che riguardino rapporti diretti fra le due nazioni qui prese in considerazione.

Non mancano, negli archivi toscani, documenti anche in quantità che rechino testimonianza di un certo interesse, nelle autorità del Granducato, per le vicende di quei lontani territori, ma vengono meno, certamente, le attestazioni di un rapporto diretto fra i governanti dei due paesi, o meglio diviene assai scarsa la documentazione prodotta da testimoni che dimorino *in loco*.

1. Il Papato e la guerra contro il Turco

Ma volgiamo ora la nostra attenzione alla guerra intercorsa, negli anni 1593–1606, fra l'Impero asburgico e quello ottomano.

La lega fra i principi cristiani che era stata voluta da Clemente VIII (1592–1605) per fronteggiare l'avanzata turca, in Ungheria e in Transilvania, non otteneva il successo sperato; ciò anche a causa delle difficoltà che gli Stati europei incontravano dovendosi impegnare in un'impresa non solo onerosa, ma anche rischiosa per i loro interessi particolari e per gli equilibri venutisi a creare in quel torno di tempo.

E tuttavia il primo a non riporre fiducia nell'Imperatore era proprio Clemente VIII. Il Papa infatti, a detta dell'ambasciatore veneziano Paolo Paruta (Venezia, 14 maggio 1540 - ivi, 6 dicembre 1598)¹, giudicava Rodolfo II (Vienna, 18 luglio 1552 - Praga, 20 gennaio 1612) trascurato e inadeguato a reggere da solo lo scontro con il Turco².

Il Papa, poi, si dimostrava via via sempre più deluso dei risultati perseguiti nella guerra contro il Turco e quasi pentito delle enormi somme profuse, ricorrendo poi le voci di sotterranee trattative volte alla composizione fra i contendenti. Questi dubbi e i sospetti che il Papa nutriva sono testimoniati dall'ambasciatore cesareo presso la Santa Sede Raimondo della Torre (cca. 1555 – Vienna, 17 agosto 1623), il quale faticava a garantire il

---

¹ Questi, nel 1594, aveva annunciato al Doge l'arrivo a Roma di Fabio Genga, inviato dal principe Sigismondo (Oradea, 1572 - Praga, 27 marzo 1613) per richiedere aiuti in vista della crociata antiturca. Cfr. A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, București 1932, pp. 150–151.

² Cfr. Robert J.W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy 1500–1700. An Interpretation*, Oxford 1979, pp. 55 ss.; Domenico Caccamo, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611)*, Firenze-Chicago 1970, p. 145; Idem, *La diplomazia della Controriforma e la crociata: dai piani del Possevino alla "lunga guerra" di Clemente VIII*, in "Archivio Storico Italiano", CXXVIII (1970), pp. 255–281, in part. pp. 271–275; Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, vol. II, Paris 1960 (trad. it.: Idem, *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*, 2 voll., Torino 1976), pp. 502–503; Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia*, vol. VI, Venezia 1925, pp. 426–427.

flusso degli aiuti che da Roma dovevano giungere all'Imperatore. Indicativo dei sentimenti del Papa, il modo in cui questi accolse la notizia della vittoria (28 ottobre 1599) di Michele il Bravo (1558–1601) sul cardinale Andrea Bàthory (1562–1599), che il Della Torre riteneva:

“[...] opera di Dio per mostrare la sua giustizia [...] acquisto della Transilvania [...]”.

Si trattava, sosteneva l'inviato cesareo, della giusta punizione in cui il cardinale era incorso per non aver seguito: “i paterni raccordi di Sua Beatitudine”. Ma Clemente VIII si era limitato a fare “un cenno alla sfuggita”, brontolando invece a lungo per essere tenuto all'oscuro sui “particolari di Transilvania”.

La Transilvania era divenuta un argomento talmente dolente, alla corte pontificia, che il cardinale Cinzio Passeri Aldobrandini Personeni (1551 - Roma, 1 gennaio 1610), dopo aver deprecato la politica polacca in un colloquio con il Della Torre, come questi riferisce in una lettera del 23 dicembre 1600, aveva portato il discorso sul Principato transilvano e quindi si era proposto quale governatore di quella regione; una candidatura che il Della Torre caldeggiava presso l'Imperatore, descrivendo il nipote del Papa come:

“[...] desideroso di gloria et di mostrare il suo talento, ha spiriti bellicosi et grande inclinazione a questa guerra turchesca et è cosa certa ch'egli è buon austriaco [...]”.

Da questo momento in poi, anche l'ambasciatore cesareo andò incontro al destino che era stato di Fabio Genga, di Alfonso Carrillo (1553–1608) e di quegli ambasciatori transilvani che, in precedenza, avevano imboccato la strada di Roma con l'incarico di ottenere aiuti dal Papa.

Questi, nel 1601, teneva un comportamento davvero esitante, per cui, come testimonia nel maggio di quell'anno Francesco Vendramin (Venezia, 10 ottobre 1555 - ivi, 7 ottobre 1619), ambasciatore veneto a Roma, le speranze dell'ambasciatore cesareo:

“[...] nelli aiuti per la guerra di Ongaria pare si siano raffreddate assae, non havendo fin hora altro che parole generali dal pontefice [...]”.

E tuttavia, nel 1602, Clemente VIII corrispose ancora all'Imperatore la bella somma di 100 mila scudi; ma, già dal 1603, si dimostrò riluttante a replicare il finanziamento, giungendo nell'aprile di quell'anno alla cruda considerazione, espressa in un'udienza col Della Torre, che ben poco frutto avevano ottenuto i 3 milioni di scudi d'oro destinati fino ad allora dalla Santa Sede alla guerra contro il Turco. E questa situazione si protrasse al punto che il Della Torre dovette lasciare Roma, il 16 giugno di quell'anno, senza che dalla

bocca del Pontefice uscisse alcuna parola sugli aiuti in denaro che la Santa Sede intendeva corrispondere per la campagna del 1603³.

2. La Transilvania e la sua politica antiasburgica nel XVII secolo

Com'è noto, alle sorti della guerra contro il Turco aveva contribuito non poco Michele il Bravo, il quale mirava a riunire le tre province di Transilvania, Moldavia e Valacchia sotto il suo Principato.

L'opera di Michele fu continuata da due principi calvinisti, prima da Ștefan (István) Bocskai (Kolozsvár, 1 gennaio 1557 – Kassa, 29 dicembre 1606) e poi soprattutto da Gabriel (Gábor) Bethlen (1580 – 15 novembre 1629)⁴, principe di Transilvania negli anni 1613–1629, ossia in un'epoca in cui la politica estera del Principato dovette fare i conti con la Guerra dei Trent'anni (1618–1648).

Ștefan Bocskai, dopo aver militato nelle truppe imperiali, se ne era allontanato a causa dei provvedimenti presi nei territori asburgici contro i Protestanti; quindi nel 1604, dopo la rivolta scoppiata in Austria, in Boemia, in Moravia e in Ungheria, si era posto alla testa dei riformati di Transilvania, avendo come alleato il giovane Gabor Bethlen. Intanto gli Ottomani avevano la meglio, e l'azione del Bocskai contribuiva al loro successo. Per questi motivi Rodolfo si era convinto a trattare coi Turchi (Zsistvatorok, 11 novembre 1606); ma, alla sua decisione, aveva contribuito anche la difficoltà dei rapporti fra l'Impero e la Repubblica di Venezia. Rodolfo infatti, a detta del residente mediceo a Venezia⁵, era convinto che la Serenissima avesse appoggiato contro di lui sia l'esercito ottomano, sia la rivolta protestante.

Comunque, col trattato stipulato a Vienna il 23 giugno 1606, il Bocskai veniva riconosciuto, seppur per breve tempo, come principe di Transilvania.

Sono gli anni in cui l'Europa centro-orientale diviene sempre più l'epicentro delle vicende politico-religiose che squassano il continente, soprattutto dopo l'ascesa al trono imperiale (1612) del fratello di Rodolfo II, l'arciduca Mattia (Vienna, 24 febbraio 1557 – ivi, 20 maggio 1619), ritenuto troppo vicino ai Protestanti. Per tutta reazione, in campo

---

³ Per tutta questa parte, si veda: Gino Benzoni, s. v. *Della Torre, Raimondo*, in *Dizionario Biografico degli Italiani (DBI)*, vol. XXXVII, Roma 1989, pp. 660–666.

⁴ Cfr. Susana Andea, *Evoluții politice în secolul al XVII-lea. De la Ștefan Bocskai la Mihail Apafi*, in *Istoria Transilvaniei*, vol. II (1541–1711), coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca 2005, pp. 121 ss.; Kenneth M. Setton, *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia 1991, pp. 18 ss.; *Storici e politici veneti del Cinquecento e del Seicento*, a cura di Gino Benzoni, Tiziano Zanato, Milano-Napoli 1982, pp. 322 ss.

⁵ Cfr. Achille De Rubertis, *Ferdinando I dei Medici e la contesa tra Paolo V e la Repubblica di Venezia*, Venezia 1933, p. 47.

cattolico, si cercava tra gli Asburgo chi avrebbe potuto succedere a Mattia, per evitare che sul trono dell'Impero salisse un protestante, e i candidati più idonei sembravano Filippo III (Madrid, 14 aprile 1578 - ivi, 31 marzo 1631), re di Spagna (dal 1598), e l'arciduca Ferdinando (Graz, 9 settembre 1578 - Vienna, 15 febbraio 1637), cattolicissimo, assai legato alla Spagna e gran protettore dei Gesuiti. Fu il secondo che, nel 1619, divenne imperatore col nome di Ferdinando II, dovendo fare i conti con la questione boema.

Quest'ultima, come si sa, fu all'origine della Guerra dei Trent'anni. I Boemi dichiararono Ferdinando decaduto da re del loro paese; quindi, sul finire del 1619, elessero essi stessi come successore il calvinista Federico V (Amberg, 26 agosto 1596 - Magonza, 29 novembre 1632), elettore palatino (dal 1610), capo dell'Unione evangelica e genero di Giacomo I (Edimburgo, 19 giugno 1566 - Londra, 27 marzo 1625), re d'Inghilterra (dal 1603). Da parte cattolica, il Papa e la Spagna intervennero immediatamente, mentre i Boemi e Federico V non ottennero aiuti neppure dal Re d'Inghilterra. Si posero a fianco dei Boemi solo l'Ungheria e il principe di Transilvania Gabor Bethlen, il quale, nel novembre 1619, invase la Boemia.

Lo scontro finale, com'è noto, si svolse l'8 novembre 1620 alla Montagna Bianca, presso Praga, e si risolse in una vittoria delle forze cattoliche dell'imperatore Ferdinando II⁶.

Ma il Bethlen, intenzionato a condurre la lotta contro gli Asburgo, si era fatto eleggere da una dieta re d'Ungheria e ricercava alleati in Italia, riallacciando i rapporti soprattutto con la Repubblica di Venezia. Qui il Bethlen inviò i suoi rappresentanti nella primavera del 1621, per addivenire ad una confederazione, ma in quest'occasione la risposta della Serenissima, esposta agli attacchi degli Asburgo e bisognosa dell'appoggio di Francia e Inghilterra, fu assai deludente.

Il Principe transilvano, allora, tornò all'attacco nel settembre 1625. Inviò un commissario a Venezia per trattare con le autorità della Serenissima un progetto di più largo respiro, nato alla corte di Francia, per la costituzione di una lega che, oltre al Bethlen e alla Francia, includesse l'Inghilterra, le Province Unite di Olanda, la Repubblica di Venezia e l'Impero ottomano.

Un'alleanza si fece effettivamente alla fine dell'anno, ma si limitava alle Province Unite di Olanda, all'Inghilterra, alla Danimarca e alla Bassa Sassonia, col sostegno di Federico del Palatinato, di Gabor Bethlen e della Porta ottomana. La Francia, infatti, si era riavvicinata alla Spagna; ma anche il Bethlen e i suoi alleati ottomani, la notte del primo ottobre 1626, dopo essersi trovati di fronte all'esercito imperiale comandato da Albrecht

---

⁶ Cfr. Geoffrey Parker, *Europe in Crisis (1578-1648)*, London 1984, pp. 87-92; Josef V. Polišíenský, *La guerra dei Trent'anni: da un conflitto locale a una guerra europea nella prima metà del Seicento*, Einaudi, Torino 1982, pp. 63, 80 ss., 120 ss., 138 ss.

Wenzel Eusebius von Wallenstein (Waldstein o Valdštejn; Heřmanice, 24 settembre 1583 - Cheb, 25 febbraio 1634), preferirono ritirarsi rifiutandosi poi di riprendere il conflitto. Ad ogni modo, nelle autorità della Serenissima si era insinuato già nel febbraio 1626 il dubbio sulla lealtà del Bethlen, e il suo comportamento sul campo, in autunno, sembrava una conferma che il Principe transilvano si fosse accordato con gli Imperiali.

Ciò accadde di fatto con la pace di Presburgo, dopo la quale il Bethlen tentò di riconciliarsi con la corte di Vienna. Avanzò infatti la proposta di prendere in moglie un'arciduchessa d'Austria, proponendo anche un'alleanza contro gli Ottomani che fu respinta da Ferdinando. Al suo ritorno da Vienna, il Bethlen sposò la figlia dell'Elettore del Brandeburgo, Caterina (Königsberg, 28 maggio 1602 - Schöningen, 27 agosto 1644), e quindi, negli anni successivi, si avvicinò sempre più alle potenze protestanti europee⁷.

La politica antiasburgica e filoprotestante del Bethlen continuò anche con i due Rákóczi: sotto Giorgio I (Szerencs, 8 giugno 1593 - Sárospatak, 11 ottobre 1648), principe di Transilvania dal 1630, e sotto il figlio Giorgio II (Sárospatak, 30 gennaio 1621 - Várad, 7 giugno 1660). Il primo, infatti, scese in guerra nel 1644 contro Ferdinando III d'Asburgo (Graz, 16 luglio 1608 - Vienna, 2 aprile 1657) a fianco dei Francesi e degli Svedesi; il secondo si alleò col re di Svezia Carlo Gustavo (Nyköping, 8 novembre 1622 - Göteborg, 13 febbraio 1660) nella guerra contro la Polonia.

E mentre la Transilvania, per mantenere la sua autonomia, doveva destreggiarsi fra due imperi, quello asburgico e quello ottomano, Mihai (Mihali) Apafi I (1632 – 15 aprile 1690), risultato vincitore nello scontro con Ioan (János) Kemény (1607–1662), sceglieva decisamente di mettersi contro gli Asburgo, combattendo contro Raimondo Montecucoli (Pavullo nel Frignano, 21 febbraio 1609 – Linz, 16 ottobre 1680) e alleandosi nel 1668 con il gran vizir Fazil Ahmed Köprülü (1635 – 20 ottobre 1676) per cacciare le truppe imperiali dalla Transilvania, fino ad arrivare al punto di prendere parte all'assedio di Vienna (1683).

3. Il Granducato di Toscana fino all'estinzione dei Medici

Come abbiamo detto, il Granducato di Toscana aveva perso, con la morte dei fratelli Genga, una fonte di primaria importanza per l'acquisizione di notizie riguardanti proprio quelle terre che, di lì a poco, avrebbero svolto un ruolo decisivo nelle vicende dell'Europa.

---

⁷ Cfr. J.V. Polišíenský, *La guerra dei Trent'anni, op. cit.*, pp. 204–205 e 210; David Angyal, *Gabriel Bathor*, in "Revue Historique", 157–158 (1928), pp. 45–47; *Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica*, a cura di Léopold Ováry, Budapest 1866, pp. 28 ss., pp. 152 ss., pp. 231–232.

Questo fatto giustifica in parte il decremento notevole di documentazione diretta cui abbiamo fatto già cenno, ma è anche vero che le cause più remote del minore interesse dimostrato dai Granduchi di Toscana, non certo per le notizie provenienti dalla Transilvania, ma più in particolare per quanto concerne la possibilità di intrecciare rapporti con quei territori, vanno ricercate nei mutati equilibri fra le potenze europee prima e dopo la Guerra dei Trent'anni.

Per tutto il corso del XVII secolo, le guerre fra potenze cattoliche e paesi riformati, se si pensa poi al sostegno che questi ultimi ricavano dalle armi ottomane, trovano il Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania su posizioni assai lontane, quando non anche su fronti opposti, per quanto vada riconosciuto che il Granducato non svolse mai un ruolo di primo piano nelle guerre di religione, se non con sporadici sostegni all'Impero⁸.

---

⁸ Con una lettera del 29 settembre 1618 a Giuliano de' Medici di Castellina, ambasciatore presso la corte imperiale di Praga (1608–1618), il granduca Cosimo II de' Medici conferma la promessa di inviare aiuti all'imperatore Mattia, sotto il comando di Ernesto Montecucoli (Montese, Modena, 1582 - Ensisheim, Colmar, 18 luglio 1633); fra i capitani anche Ottavio Piccolomini (Firenze, 11 novembre 1599 - Vienna, 11 agosto 1656), figlio di Silvio. Siamo a pochi mesi dalla Defenestrazione di Praga (23 maggio 1618) e dall'inizio della Guerra dei Trent'anni: "[...] Noi stiamo fermi nel medesimo proposito di aiutare e servir l'Imperatore con li 500 cavalli che habbiamo offerto, cioè dugento corazze et trecento che chiamano carabini. Et fra pochi giorni invieremo costà un pagatore con l'ordine di far li sborsi che saranno di bisogno per la levata. Et quanto alla persona del colonnello, havendo Noi inteso per una lettera del Conte Ernesto Montecucoli che il conte Dampierre [Henri du Val de Dampierre (Château de Hans, Metz, 1580 - Presbourg, 8 ottobre 1620)] gli haveva mostrato desiderio di servirci in questa occasione, et che non è incompatibile che s'aggiunga la carica di detti 500 cavalli alla sua, ci è parso di non gli potere nè dover mancare, essendo egli Nostro Colonnello intrattenuto, et tanto più che per quello che servirà il detto Montecucoli, il servizio passerà con molto risparmio Nostro, poiché egli non pretende quelli ottomila fiorini che si sogliono pagar nell'ultimo ai colonnelli per aiuto di costà; et dice non volere ancora li fiorini mille il mese soliti darsi per la paga del colonnello, bastandoli che Noi facciamo sborsare dal Nostro Pagatore seicento fiorini il mese per il soldo di tre principali ufficiali [...]. Et circa il nominare i capitani [...], vogliamo che siano questi quattro, cioè il capitano Jacopo Strozzi, il capitano Lorenzo del Maestro, il cavaliere Ottavio Piccolomini, già figliuolo del s(igno)r Silvio, et il conte Francesco della Torre [...]. Nel resto trattate il negozio in maniera che costi sappino l'intenzione et determinazione Nostra essere di pagare questi cinquecento cavalli per sei mesi solamente et quando l'esercito stia effettivamente in campagna, e non ne' presidi [...]" (cfr. ASF, MP, 4954, ff. n. n.). Ernesto Montecucoli, fra l'agosto 1604 e il 1607, aveva militato nelle truppe imperiali contro Ștefan Bocskai, in Transilvania, dove aveva conosciuto Giorgio Basta. Tornato in Ungheria a combattere i Turchi col grado di tenente colonnello, nel 1612 fu fatto prigioniero. Nel 1618, insieme con Henri de Dampierre e Rambaldo di Collalto

Ma anche la crescente delusione dimostrata dal Papato, all'inizio del secolo, per i risultati ottenuti dagli Asburgo nella lotta contro il Turco, doveva influire non poco sulla linea di politica estera perseguita dal Granducato in quegli anni.

Il Granducato di Toscana, poi, con gli ultimi Medici sul trono, andò incontro ad un declino crescente che favorì via via l'abbandono di una politica estera autonoma ed energica, che comunque, negli ultimi anni di Ferdinando I (Firenze, 30 luglio 1549 - ivi, 7 febbraio 1609), si era già ricollocata nell'orbita spagnola; mentre le condizioni politiche dell'Europa, e in particolare della Penisola, costrinsero i governanti della Toscana a dedicare la maggior parte della loro attività alla risoluzione dei problemi interni allo Stato⁹.

A partire dal 1609, con il giovane Cosimo II (Firenze, 12 maggio 1590 - ivi, 28 febbraio 1621), il Granducato dovette destreggiarsi fra Spagna e Francia, non sapendo imitare la politica di autonomia perseguita in precedenza da Ferdinando I. Anzi, Cosimo fu costretto ad appoggiare gli Spagnoli in Italia, soprattutto durante la guerra di successione per il Ducato di Mantova (1616), tanto da mettere fortemente in urto la corte fiorentina con quella di Parigi. Nel frattempo, Cosimo II si dedicò allo sviluppo della flotta toscana, comandata da Jacopo Inghirami (Volterra, luglio 1565 - ivi, 3 gennaio 1624), e portò a termine i lavori nel porto di Livorno, approntando una difesa efficace delle coste contro le incursioni dei pirati barbareschi. In politica interna, fra l'altro, il governo di Cosimo dovette affrontare una serie di problemi legati alla scarsa produzione agricola, problemi che, però, furono affrontati in modo da assicurare allo Stato una relativa sicurezza economica.

(21 settembre 1579 - Coira, 18 novembre 1630), fu uno dei tre ufficiali che, per ordine dell'arciduca Ferdinando (1578–1637), presero prigioniero il cardinale Melchior Khlesl (Vienna, 19 febbraio 1552 - Wiener Neustadt, 18 settembre 1630), consigliere dell'imperatore Mattia. All'inizio della Guerra dei Trent'anni fu posto a presidio della Bassa Austria, quindi prese parte alla battaglia della Montagna Bianca, insieme con Ottavio Piccolomini. Conseguì il grado di generale (20 novembre 1621) e il comando della guardia dell'Imperatore, fu con il Piccolomini uno dei luogotenenti del Wallenstein, che sostituì nel comando durante la campagna di Slesia (1626). All'apice della sua carriera, nel 1627, assunse la carica di vicepresidente del Consiglio di guerra imperiale. Gli è attribuito il *Libro de' opuscoli geometrici*, detto più propriamente: *Trattato di architettura militare* (Biblioteca dell'Archiginnasio, ms. A.551). Anche il Piccolomini fu consigliere imperiale (1639) e comandante generale dell'esercito (1648) Cfr. Giampiero Brunelli, s. v. *Montecucoli, Ernesto*, in *DBI*, vol. LXXVI, Roma 2012; Richard Brzezinski, *Lützen 1632. Climax of the Thirty Years War*, Osprey Military, Oxford 2001, pp. 58, 79 e 90.

⁹ Cfr. Paola Volpini, *Il silenzio dei negozi e il rumore delle voci. Il sistema informativo di Ferdinando I de' Medici in Spagna*, in *Sulla diplomazia in età moderna. Politica, economia, religione*, a cura di Renzo Sabbatini e P. Volpini, ("Annali di storia militare europea", 3), Franco Angeli, Milano 2011, pp. 165–192. Per tutta la parte successiva, si vedano: Harold Acton, *Gli ultimi Medici*, Einaudi, Torino 1987; Furio Diaz, *Il granducato di Toscana. I Medici*, UTET, Torino 1976.

Ma fu con la morte di Cosimo II che si aggravarono i mali del Granducato. Si ebbe, così, un ripiegamento sempre più accentuato della politica dei Medici sui problemi interni allo Stato. Poiché il successore di Cosimo era il figlio undicenne Ferdinando II (Firenze, 14 luglio 1610 - ivi, 23 maggio 1670), il governo fu affidato ad una reggenza guidata da Maria Maddalena d'Austria (Graz, 7 ottobre 1589 - Padova, 1 novembre 1631), madre del giovane granduca, e dalla nonna paterna Cristina di Lorena (Bar-le-Duc, 16 agosto 1565 - Firenze, 19 dicembre 1637), entrambe coadiuvate da un consiglio cui avevan parte, fra gli altri, l'arcivescovo di Pisa Giuliano de' Medici di Castellina (Firenze, 1574 - Pisa, 16 gennaio 1636), già ambasciatore a Praga (fino al 1618), il conte Orso Pannocchieschi d'Elci (Siena, 25 novembre 1569 - 1636), già ambasciatore in Spagna, il senatore Niccolò dell'Antella (Firenze, 4 luglio 1560 - ivi, 20 ottobre 1630) e il marchese Fabrizio Colloredo (Friuli, 1576 - Firenze, 1645)¹⁰.

Quali fossero i rapporti, a dir poco difficili, che caratterizzavano i membri del Consiglio della reggenza, lo testimonia l'ambasciatore lucchese presso la corte granducale:

"[...] questi, come sono di nazione differenti, sono parimente et d'animo et di volontà nemica [...]; l'Arcivescovo e il conte Orso [...] sono di fattione spagnuola, l'Antella [...] s'unisce con l'Arcivescovo [...] et questi due e il Coloredo, devoti particolarmente a Madama [Cristina di Lorena], temendo l'Imperio rigoroso dell'Arciduchessa [Maria Maddalena d'Austria], destreggiano per fuggire incontri [...]"¹¹.

Al compimento della maggiore età, Ferdinando dovette far fronte alla difficile situazione economica che aveva fra le sue cause sia la cattiva gestione dello Stato nel periodo della Reggenza, sia la concorrenza praticata dalle manifatture dell'Europa settentrionale, senza contare il problema della peste che falciò l'Italia, e non solo, nel 1630. Ciò non impedì tuttavia, da parte del Granduca, le opere di bonifica dei terreni, un certo incremento della produzione agricola e il tradizionale mecenatismo dei Medici, che favorì, ad esempio, l'Accademia del Cimento di ispirazione galileiana. In politica estera, Ferdinando continuò a perseguire la consueta strategia di bilanciamento fra Spagna e Francia, estenuandosi però in una dispendiosa guerra contro lo Stato pontificio (1643).

Il regno di Cosimo III (Firenze, 14 agosto 1642 - ivi, 31 ottobre 1723), che durò per ben 53 anni, divenendo il più lungo nella storia della Toscana, fu caratterizzato da un deciso declino politico-economico e da un forte rigorismo cattolico. Ma il problema che segnò,

¹⁰ Cfr. Carlo Vivoli, s. v. *Dell'Antella, Niccolò*, in *DBI*, vol. XXXVII, Roma 1989, pp. 121-123; Maria Rosa Pardi Malanima, s. v. *Colloredo, Fabrizio*, in *DBI*, vol. XXVII, Roma 1982, pp. 78-80.

¹¹ Cfr. M.R. Pardi Malanima, s. v. *Colloredo, Fabrizio*, *op. cit.*, p. 80, che cita A. Pellegrini, *Relazioni inedite di ambasciatori lucchesi alle corti di Firenze, Genova, Milano Modena, Parma, Torino (secoli XVI-XVII)*, Lucca 1901, p. 159.

in modo più evidente, gli ultimi tempi del Granducato mediceo fu quello della successione, sia negli anni precedenti la morte di Cosimo, sia durante il regno del figlio Gian Gastone (Firenze, 24 maggio 1671 - ivi, 9 luglio 1737), quando le varie potenze italiane ed europee, fra cui gli Estensi, i Farnese, la Francia, la Spagna e lo stesso imperatore Carlo VI (Vienna, 1 ottobre 1685 - ivi, 20 ottobre 1740), avanzarono pretese sul trono granducale. La Toscana, dunque, era divenuta una preziosa pedina nelle mani delle potenze europee; da qui le celebri parole di Gian Gastone:

“[...] Mi pare di far la parte del Re in una commedia [...]”¹².

4. Testimonianze dei rapporti intercorsi fra il Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania nel XVII secolo

§. *Giorgio Basta e gli ambasciatori medicei a Praga*

Come era accaduto negli ultimi anni del XVI secolo, quando i rapporti epistolari fra la corte medicea e i fratelli Genga si erano di molto diradati, così anche nei primi anni del secolo successivo, dopo la morte di Simone e di Fabio, la fonte principale di cui il granduca Ferdinando poteva disporre, per procurarsi notizie dalla Transilvania, era rappresentata dagli ambasciatori fiorentini residenti presso la corte di Praga: ancora Cosimo Concini (Firenze, 1570 ca. - Spagna, 1604)¹³ e poi il successore Giovanni Uguccioni (ottobre 1601 - † febbraio 1605), con il segretario d'ambasciata Giovan Francesco Guidi (1575–1643)¹⁴. E comunque, dovendo constatare una diminuzione sempre più accentuata della

---

¹² Cfr. Alberto Bruschi, *Gian Gastone. Un trono di solitudine nella caligine di un crepuscolo*, SP ed., Firenze 1995, p. 77.

¹³ Cfr. Paolo Malanima, s. v. *Concini, Cosimo*, in *DBI*, vol. XXVII, Roma 1982, pp. 725 ss. Negli ultimi anni del secolo XVI, il Concini aveva ragguagliato il granduca Ferdinando I e il suo segretario Belisario Vinta (Volterra, 1542–1613), con lettere da Praga, sui più importanti avvenimenti segnalatisi nel Principato di Transilvania. Cfr. A. Veress, *Epistolae et acta P. Alfonsi Carrillo S. J. (1591–1618)*, 2 voll., Budapestini 1906–1943, in part. vol. I, p. 219 (= ASF, MP, 4355), pp. 444–445 (= ASF, MP, 4469), pp. 504–505, 534–535, 556, 560, 572 (tutte = ASF, MP, 4353), pp. 583–584 e 593–594 (= ASF, MP, 4355); vol. II, p. 422; Id., *Documente, op. cit.*, in part. vol. V, pp. 13–14, 41–42, 56, 84 (tutte = ASF, MP, 4353), pp. 156–158, 164–165, 201, 214–215, 220–221, 233–235, 239–241, 246–249, 319 (tutte = ASF, MP, 4355); vol. VI, pp. 345–346 (= ASF, MP, 4356).

¹⁴ Cfr. Marcello Del Piazzo, *Il carteggio della Legazione toscana presso l'Impero (1537–1737)*, in *Studi in onore di Arnaldo d'Addario*, a cura di Luigi Borgia, Francesco De Luca, Paolo Viti, Raffaella Maria Zaccaria, Lecce, Conte ed., 1995, vol. I, pp. 185–217, in part. p. 216; Giuseppe Pansini, *Le Segreterie del Principato Mediceo*, in Claudio Lamioni, Anna Bellinazzi, *Carteggio universale di Cosimo I de' Medici (1537–1542). Inventario*, Firenze, Giunta Regionale Toscana-La Nuova Italia, 1982, p. XXXVI; M. Del Piazzo, *Gli Ambasciatori toscani del Principato (1537–1737)*, Istituto Poligrafico e

documentazione, bisogna pur prendere atto di un minor peso del Granducato negli equilibri politici dell'Europa del tempo.

In un primo momento gli ambasciatori fiorentini potevano attingere notizie ad una fonte diretta ed autorevole. È Giorgio Basta (Rocca, 30 gennaio 1544 - Praga, 20 novembre 1607)¹⁵, infatti, comandante in capo delle forze asburgiche e governatore della Transilvania (1601–1603), a scrivere a Praga, al Concini, il 14 marzo e il 22 luglio 1601, nei mesi concitati in cui si stava preparando la fine dei due fratelli Genga. Dunque una fonte ancora residente *in loco* e davvero autorevole, ma le notizie che ne ricaviamo sono scarse e raggiungono il Granducato per una via traversa¹⁶.

Nella prima lettera, da Baia Mare (ungh.: *Nagybánya*; ted.: *Frauenbach* o *Neustadt*)¹⁷, il Basta allude alla vicenda di Ștefan Csáki:

“Scrissi a V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma di Caplan [Káplán], che della mutazione successa in Transilvania n'era stato principal causa la perfidia del Chiaki; la quale certo fu tale, che congiunta con la fraude, et esecrabili sacramenti, che faceva, haverebbe ingannato ogn'uno [...]”.

In realtà il Basta non aveva scritto al Concini, come afferma nell'*incipit* della lettera, ma si era rivolto, il 12 febbraio passato, al nunzio papale a Praga Filippo Spinelli (Napoli, 1566 - ivi, 25 maggio 1616): una lettera che probabilmente era arrivata anche nelle mani dell'ambasciatore mediceo¹⁸. La lettera di marzo, al Concini, si chiude con la menzione indiretta del granduca di Toscana Ferdinando I, cui il generale imperiale invia i suoi ringraziamenti dal momento che il Granduca si è preso la briga di fargli avere alcune pastiglie per lo stomaco:

Zecca dello Stato, Roma 1953, p. 145; Giulio Negri, *Istoria degli scrittori fiorentini...*, in Ferrara, per Bernardino Pomatelli, 1722 (rist. A. Forni, Bologna 1973), p. 295. Dopo la morte dell'Ugucioni (1605), fu il Guidi, segretario d'ambasciata fin dal 1595, ad avere la reggenza della legazione toscana.

¹⁵ Cfr. Gaspare De Caro, s. v. *Basta, Giorgio*, in *DBI*, vol. VII, Roma 1970, pp. 154–157.

¹⁶ La prima testimonianza di un rapporto epistolare intercorso fra il Basta e il Concini risale al 1598, come testimonia una lettera che il Basta inviò da Tokaj il 14 novembre di quell'anno ad Antonio Cornazzani, ambasciatore del Duca di Parma a Praga, in cui il Concini è menzionato di sfuggita; una menzione che, però, testimonia un rapporto già ben avviato: “Al partire ch'io feci con l'esercito verso Transilvania, pregai il S(igno)re ambasciatore di Toscana, che dovesse dar conto a V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma di quanto sin'all'houra era passato, perch'in ver non hebbi il tempo di poterle scrivere [...]”. Cfr. A. Veress, *Basta György hadvezér levelezése és íratái (1597–1607)*, 2 voll., Budapest 1909–1913, in part. vol. I, pp. 140–142.

¹⁷ *Ibidem*, vol. I, p. 518 (= ASF, MP, 4356).

¹⁸ *Ibidem.*, pp. 505–506 (in questa lettera, il Basta menziona come suo agente Damiano Castiglia, che tornerà nelle pagine successive).

“[...] Quanto alle pastille per il stomaco, ancorché mi doglia che V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma habbia dato questo fastidio al Ser(enissi)mo Granduca per causa mia, che effettivamente non l’ho servito mai, benché sia stato con l’animo sempre devotissimo di quell’Altezza Ser(enissi)ma, tuttavia ringrazio V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma della molto diligenza usata [...]”.

Il 22 luglio 1601, il Basta tornò a scrivere al Concini, dal campo cesareo situato presso Majtényi¹⁹. Siamo alla vigilia della battaglia di Guruslău (ungh.: *Goroszló*), combattuta il 3 agosto di quell’anno, nella quale Sigismondo fu sconfitto dalle truppe alleate del Basta e di Michele il Bravo:

“Vedendo io tardare il soccorso di Turchi et Tartari, che Sigismondo aspetta, et che egli medesimo per varii accidenti non sa star fermo in un proposito, ho risoluto muovermi di qui con l’esercito verso lui alli 24 di questo [...]”.

Il Basta, quindi, per evitare che Sigismondo riceva aiuti dai Turchi e dagli Ungheresi, ha deciso di attaccare battaglia unendosi con l’esercito del voivoda valacco:

“[...]gli Ungheri] sono tanto male affetti verso Sua Maestà Cesarea [...] et tengono così segrete intelligenze con i Transilvani che, se io havessi voluto tentare la fortuna della battaglia offertami, et sollecitata, et non mi fussi in tempo unito con il Valacho, si sarebbe certo perso tutta questa provincia dell’Ungheria [...]”.

Nell’autunno del 1601 il Concini se ne tornò a Firenze²⁰, per cui, dal gennaio 1602, cambiano i nomi dei destinatari delle lettere inviate a Praga dal Basta. Una lettera risulta scritta dal comandante delle truppe imperiali il 23 gennaio, dal campo presso Aghires (ungh.: *Egeresi*), e inviata al segretario d’ambasciata Francesco Guidi, per rinnovare l’antico rapporto epistolare con gli ambasciatori medicei presso la corte di Praga:

“Quella stessa amicitia et corrispondentia, ch’io ho havuta con M(esse)r Concino, desidero haverla anco con ogn’altro ministro di quella Altezza Ser(enissi)ma [Ferdinando I de’ Medici...]”²¹.

Ne seguì uno scambio epistolare fra il Basta e il successore del Concini, ossia quel Giovanni Uguccioni che, nel settembre 1592, aveva ospitato in casa sua a Venezia Galileo

---

¹⁹ *Ibidem*, pp. 570–571 (= ASF, MP, 4356).

²⁰ L’8 giugno dello stesso anno, un Cipriano Concini, forse parente del nostro ambasciatore, scrive un rapporto da Hust, mentre il 2 ottobre 1604 è vicecapitano di Varadino. Cfr. Adriano Papo, Gizella Nemeth Papo, *Storia e cultura dell’Ungheria: dalla preistoria del bacino carpato-danubiano all’Ungheria dei giorni nostri*, Rubbettino, Soveria Manelli (Catanzaro) 2000, p. 259; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. XII (1594–1602), ed. Nicolae Iorga, București 1903, p. 1191, num. MDCCXXXIX.

²¹ Cfr. A. Veress, *Basta György, op. cit.*, vol. I, pp. 647–648 (= ASF, MP, 4357).

Galilei (Pisa, 15 febbraio 1564 - Arcetri, 8 gennaio 1642)²². Una prima lettera la scrisse in data 31 maggio 1602 lo stesso Ugucconi, per assicurare il generale del suo sostegno e della sua buona volontà²³. La seconda fu inviata in risposta dal Basta il 17 giugno, da Sătmar (ungh.: *Szatmár*; ted.: *Sathmar*), per ricambiare la cortesia²⁴.

Dei rapporti epistolari fra i due, purtroppo, non ci rimangono al momento altre testimonianze.

Il 2 aprile 1603, un avviso in Latino proveniente da Cluj informa la corte toscana dei movimenti del Basta, che deve destreggiarsi fra i vari pretendenti ai troni dei Principati romeni. Il generale ha saputo, tramite suoi informatori, che Simion Movilă († 14 settembre 1607), già voivoda di Valacchia (1600–1601, 1601–1602), intende ricorrere all'aiuto dei Polacchi e del fratello Geremia, principe di Moldavia (1595–1600, 1600–1606), per spodestare Radu Șerban († Vienna, 13 marzo 1620), nuovo voivoda di Valacchia (1602–1610, 1611). Il Basta, comunque, deve fronteggiare la rivolta di Mózes Székely (Udvarhely, 15 aprile 1553 - Brașov, 17 luglio 1603), cui deve impedire di congiungersi con le truppe moldave e di invadere la Transilvania, perciò richiede rinforzi all'Imperatore²⁵.

Il Basta, alla fine, rifugiatosi nella fortezza di Satu Mare, non poté fare altro che apprendere la notizia della brillante vittoria che Radu Șerban aveva ottenuto il 17 luglio 1603 a nord-ovest di Brașov, là dove il principe valacco aveva sconfitto Mózes Székely (ucciso nello stesso giorno nei pressi di Ghimbav [ungh.: *Vidombák*; ted.: *Weidenbach*]), e i suoi alleati ottomani e tartari.

Risalgono ad un anno dopo, due lettere fra il Basta e l'ambasciatore medico Damiano Castiglia, che nel febbraio 1601 il Basta, scrivendo al nunzio papale Filippo Spinelli, aveva indicato come suo agente. Il Castiglia scrisse da Praga, in data 30 aprile, per informare il generale in merito alla decisione della corte imperiale di assegnare le retribuzioni

---

²² Il 26 settembre 1592, Giovanni Ugucconi, scrive da Venezia al Granduca di Toscana Ferdinando I: "Sino al principio di questo mese comparse qua il Galileo, Matematico di Pisa, che è stato sempre qui in casa mia per veder la città [...]" (cfr. *Le Opere di Galileo Galilei*, vol. X, Firenze 1900, p. 50, nr. 40*). E dove il Galilei abitasse, lo ricaviamo da una lettera che Giovanni Vincenzo Pinelli (1531–1601), aveva scritto da Padova a Galileo il 3 settembre precedente, indirizzandola al "[...] molto Mag(nifico) et Ecc(ellentissimo) S(igno)re mio, Il S(igno)re Galileo Galilei. Vene(zi)a, A S(an)ta Iustina, in ca' Gradenigo, in casa del molt' Ill(ust)re S(igno)r K(avalie)ro Uguccone" (*ibid.*, pp. 47–48, nr. 36*). Del resto, erano frequenti i rapporti fra i residenti diplomatici toscani e gli esponenti del mondo scientifico dell'epoca, come dimostra il fatto che, proprio grazie al Concini, Tycho Brahe (Castello di Knutstorp, 14 dicembre 1546 - Praga, 24 ottobre 1601) era potuto entrare in rapporto epistolare con Galileo (cfr. P. Malanima, s. v. *Concini, Cosimo, op. cit.*, pp. 725 ss).

²³ Cfr. A. Veress, *Basta György, op. cit.*, vol. I, p. 717.

²⁴ *Ibidem*, p. 728 (= ASF, MP, 4357).

²⁵ Cfr. A. Veress, *Documente, op. cit.*, vol. VII, București 1934, pp. 121–122 (= ASF, MP, 4578).

alle truppe²⁶. Ma nella sua risposta, inviata da Huszt il 29 maggio di quell'anno, il Basta si dice intenzionato ad iniziare una nuova campagna in Transilvania a patto che, a differenza dell'anno passato, gli vengano assegnati un esercito e un equipaggiamento all'altezza della bisogna e del mantenimento della sua reputazione. Fra l'altro, il Basta lamenta uno stato di salute assai compromesso²⁷:

“La vostra lettera dell'ultimo del passato mi trovò qui in Hust molto mal conditionato, travagliato non solo dalla podagra, ma anco dalla colica, et dubito la cura habbia da esser più lunga di quello vorrei [...] et hora di fresco m'è capitata una lettera del S(igno)r [Bartolomeo] Pezzen, la cui copia vedrete inclusa et insieme la risposta che ho data, da che comprendo che Sua Maestà et Consiglio debbino haver mutato opinione, il che poco m'importa, purché la Maestà Sua resti sodisfatta, facendovi anco sapere haver risoluto di non voler rientrare in Transilvania, senza recapiti di genti et altre monitioni, perché non vorrei haver occasione di andar ramingo hor qua, hor là, come l'anno passato et in questo potrete parlare liberamente, et per levare ogni dubbio alli censori che io trovi queste scuse per non travagliar più oltre, potrete chiaramente dire che io andrò o con carica, o senza carica in qualsivoglia luogo che Sua Maestà degnerà comandarmi, ma l'andare a una perdita certa di reputatione, che io non intendo farlo in conto alcuno [...]”.

Con queste lettere si esaurisce, a mia conoscenza, la documentazione relativa a questo periodo²⁸.

§. *L'instabilità sotto il principato di Gabriel Bâthory*

Aggiungiamo qui due documenti appartenenti ad un'epoca di poco successiva, quella che segue alla lunga guerra contro il Turco e ai brevi principati di Ștefan Bocskai (1606) e Sigismund (Zsigmond) Rákóczi (1544–1608), quando ormai sulla Transilvania regnava Gabriel (Gábor) Bâthory (Oradea, 15 agosto 1589 - ivi, 27 ottobre 1613), l'ultimo principe di quella famiglia (1608–1613).

---

²⁶ Cfr. Id., *Basta György, op. cit.*, vol. II, p. 441.

²⁷ *Ibidem*, vol. II, pp. 455–456 (= ASF, MP, 4578). Una copia delle lettere ricevute dal Basta furono inviate dal Castiglia, a Firenze, con la seguente aggiunta: “Queste copie di lettere si desidera che non vadino attorno, sendomi date dall'agente del S(igno)r Basta confidentemente”. Una delle lettere inviate in allegato dal Basta, al Castiglia, è pubblicata da Veress: *Ibidem*, vol. II, pp. 453–455 (a Bartolomeo Pezzen; 28 maggio 1604).

²⁸ Sono menzionati, solo di sfuggita, i nomi di alcuni militari appartenenti alla famiglia fiorentina degli Strozzi. In una lettera di Rodolfo II al Basta, del 6 maggio 1602 da Praga, compare il nome di un Girolamo Strozzi; mentre la lettera del Basta datata 8 gennaio 1605 all'arciduca Mattia d'Asburgo, da Eperjes, ricorda i fiorentini Cosimo Strozzi e Orazio Borboni. Cfr. *Ibidem*, vol. I, p. 696; vol. II, pp. 572–574.

Il primo documento non riguarda direttamente la Transilvania, ma è indicativo dell'atteggiamento tenuto dalla corte fiorentina di fronte ai tentativi che mirassero al coinvolgimento del Granducato nelle questioni politiche di quelle lontane terre; e soprattutto nel caso in questione, ossia nella congiura che tentò di porre sul trono di Moldavia Ștefan Bogdan, figlio di Iancu il Sassone (Sasul; 1579–1582), spodestando Costantin Movilă (1607–1611, 1615–1616), che alcuni boiari moldavi ritenevano troppo vicino alla Polonia.

È Ștefan Bogdan, infatti, a scrivere da Costantinopoli, il 12 luglio 1608, a Ferdinando de' Medici²⁹, per coinvolgere il granduca in un piano che prevede l'invio di denaro e l'occupazione dei Dardanelli da parte della flotta toscana:

“[...] Havendo noi li giorni addietro, mentre ci trovavamo in Venezia, fatto intendere all'Agente di Vostra Altezza in quella città, che havevamo da trattar con l'A(Itezza) V(ostra) d'alcuni negotii importanti, et che saressimo venuti in Livorno ad abboccarci con quella, quando così si fusse contentata; et non havendo havuto risposta, ed essendoce bisognato partire a questa volta, dove siamo gionto a salvamento (Dio laudato) et vedendo, che l'A(Itezza) V(ostra) perseguita questi infedeli, et conoscendo io che si potrebbe far migliore imprese di quelle, che fin hora sono state fatte [...]”.

L'agente medico a Venezia è probabile che fosse Giovanni Bartoli, attivo in quegli anni nella città lagunare (1608–1610)³⁰. Comunque, dopo questo esaustivo preambolo, il pretendente passa ad illustrare gli importanti negozi di cui vorrebbe trattare con Ferdinando, avanzando un'allettante, quanto ottimistica proposta:

“[...] chiudere il passo alle loro [dei Turchi] galere, prendendogli li Dardanelli, quali sempre possiamo haver nelle nostre mani quando Sua Altezza li vorrà, et avanti che loro li ricuperassero dalle nostre mani potremo in quel mentre far altre maggiori imprese, et se V(ostra) A(Itezza) vorrà faremo porre huomini nostri per castellani in qualsivoglia fortezza, che l'A(Itezza) V(ostra) desidera [...]”.

Quindi la richiesta di denaro:

“[...] ma perché adesso ci ritroviamo privo del nostro stato non potiamo spendere per far havere questi castellanati a' nostri homini, che subito ce li darebbono in mano. Et se all'A(Itezza) V(ostra) questo piace potrà mandare un suo confidente in questa città con non più di sei mila zecchini, che a lui stesso faremo vedere quanto sia facile di far ciò [...]”.

---

²⁹ Cfr. A. Veress, *Documente, op. cit.*, vol. VIII, București 1935, pp. 48–49 (= ASF, MP, 4279, f. 84).

³⁰ Cfr. Antonio Favaro, *Galileo Galilei e lo studio di Padova*, vol. I, Ed. Antenore, Padova 1966, pp. 268 ss.

La lettera, certamente, non ebbe risposta. Lo provano, se ce ne fosse bisogno, due righe scritte a tergo che riferiscono il parere del segretario granducale Francesco Paulsanti da S. Casciano:

“Sua A(Itezza) l’ha sentita, ma non ha risposto niente, et non pare al Paulsanti che v’abbia dato orecchie”.

Nel caso del secondo documento, sempre appartenente a quest’epoca di instabilità per i Principati romeni, si tratta di una lettera scritta da notabili transilvani, nobili e magnati del popolo sassone, in data 25 giugno 1612 a Placido de Marra (Napoli, metà del XVI sec. - Melfi, 2 dicembre 1616)³¹, vescovo di Melfi-Rapolla (dal 6 marzo 1595), probabilmente in occasione della sua recentissima nomina a nunzio apostolico presso la corte imperiale (23 giugno 1612), in quei giorni residente a Vienna³².

I nobili della nazione sassone, che il Bathory si era inimicato con l’occupazione del libero territorio di Sibiu (ungh.: *Nagyszeben*; ted.: *Hermannstadt*), colgono l’occasione per esprimere la loro preoccupazione di fronte al momento di grave instabilità vissuto dal paese. Andrei Géczy, infatti, un nobile inviato dal Bathory in missione diplomatica presso la Porta, ha ottenuto per sé dal Sultano il titolo di principe della Transilvania e, pertanto, dopo aver invaso il paese dalla Valacchia con truppe di Tartari e Turchi, sta assediando il Bathory proprio a Sibiu:

“[...] nobilem quendam profugum Andream Geczy, a Gabriele Bathoreo ad Portam Ottomanicam ablegatum, principatum Transilvaniae per se ab imperatore Turcico impetrasse, ac cum certis millibus Turcarum et Tartarorum per Valachiam in Transilvaniam pervenisse, Bathoreumque Cibinii conclusisse [...]”.

Vi è dunque il pericolo che i Turchi, approfittando di questo stato di turbolenza, possano rafforzare le loro posizioni non solo in Transilvania, ma anche nei due Principati vicini: “utriusque Valachiae”. È certo, poi, che i Transilvani siano fedeli all’Imperatore e alla Cristianità, a patto però che vedano giungere in loro aiuto qualche concreto sostegno. E del resto hanno in tale odio il Bathory da preferire, alla sua violentissima dominazione, anche una soluzione estrema; perciò si ha notizia del fatto che la popolazione confluisca in massa nelle truppe del Géczy:

“[...] Bathoreum vero tanto in odio Transilvanorum esse, ut malint extrema quaevis perpeti quam Bathorei dominationem violentissimam ferre [...] rusticorum undique multitudinem ad Andream Geczy confluere certo ad nos scribitur [...]”.

---

³¹ Cfr. Stefano Andretta, s. v. *De Marra, Placido*, in *DBI*, vol. XXXVIII, Roma 1990, pp.565–567.

³² Cfr. A. Veress, *Documente, op. cit.*, vol. VIII, pp. 257–258 (= ASF, MP, 4469, n. 180).

Ovvia la richiesta di aiuto all'Imperatore di fronte ad una situazione tanto favorevole per i Turchi, che mai sono stati così vicini a sottomettere i Principati romeni e ad imporre loro un *Pasha*.

La situazione, come sappiamo, si risolse con l'avvento al trono di Gabriele Bethlen, che certo si dimostrerà una spina nel fianco dell'Imperatore.

§. Gli anni del principato di Gabriel Bethlen

Col passare degli anni, per avere notizie della Transilvania, i Granduchi di Toscana si accontentarono in genere di ricorrere a quegli scarni resoconti che erano costituiti dai cosiddetti avvisi, provenienti da altre città italiane e straniere.

L'ASF conserva alcuni di questi documenti e altri di diverso genere, relativi all'epoca del principato di Gabriel Bethlen.

Ma prima prendiamo in considerazione un interessante documento datato 11 marzo 1613 che esula dalla categoria suddetta e che Matteo Botti, all'epoca ambasciatore in Francia, inviò in Toscana da Parigi. Si tratta della illustrazione di un ipotetico piano militare in cui è previsto il collegamento fra le principali potenze europee, coalizzate in una guerra contro il Turco.

Il granduca di Toscana Cosimo II dovrebbe intervenire con la sua flotta nel Peloponneso, mentre all'imperatore Mattia toccherebbe il compito di riaprire il fronte in Ungheria e in Transilvania, rompendo così il trattato di Zsitvatorok che lo stesso Mattia, ancora arciduca, aveva sottoscritto con gli Ottomani l'11 novembre 1606, nonostante l'opposizione dell'imperatore Rodolfo II, suo fratello:

“[...] Ristretto d'un disegno contro al Turco [il sultano Ahmed I] con tutto o parte dell'infrascritto con certi signori. Che il Re Mattias [II d'Asburgo] rinnuovi la guerra in Ungheria e Transilvania con qualche aiuto di denari di S(ua) S(anti)tà [Paolo V] o d'altri. Che il Re di Pollonia [Sigismondo III Vasa] spinga il suo essercito nella Transalpina, Podolia, o Moldavia, o nella Tuarica [Crimea] verso Caffa, o altrove conforme all'inclinatione che n'ha di già mostra S(ua) Maestà. Che l'Arciduca Ferdinando [d'Asburgo] col Duca di Baviera [Massimiliano I di Wittelsbach] faccino qualche motivo intorno a Canissa et suoi confini. Che il Gran Duca [Cosimo II de' Medici] mandi nei porti di Mainotti nella Morea [Peloponneso] le sue galera e galeoni con una armata messa insieme dal Duca di Nivers [Carlo I di Gonzaga-Névers (Parigi, 6 maggio 1580 - Mantova, 22 settembre 1637)] nel suo porto di San Valeri [Saint-Valery-sur-Somme], sotto nome d'andare a Canada o a qualch'altro luogo dell'Indie, e con un'altra armata messa insieme in Holanda dal Conte Arrigo [*prob.* Federico Enrico d'Orange (Delft, 29 gennaio 1584 - L'Aia, 14 marzo 1647), fratello del Conte Maurizio [Maurizio di Nassau (Dillenburg, 14 novembre 1567 - L'Aia, 23 aprile 1625)], che si sa che n'ha voglia, e lo più fare sotto nome di andare all'Indie Occidentali, come fanno ogn'anno gl'Holandesi. Che il Duca di Nevers, essendo a parte dell'acquisto

della Morea, dia quattro o sei mila fanti armati, e pagati per un anno, et di più 6 mila armature, 6 mila moschetti, et 6 mila picche, et tanti vaselli da guerra pagati e forniti di marinari di artiglieria, et d'ogn'altra cosa che bastino a portare detti soldati et i lor viveri per un anno; e tutto a spese di S(ua) Ecc(ellenza), o dia tutto il soprascritto apparato di guerra al Gran Duca a spese di S(ua) A(ltezza), et serva per suo generale senza participatione dell'acquisto che si facessi. Che il Duca di Savoia [Carlo Emanuele I (Rivoli, 12 gennaio 1562 - Savigliano, 26 luglio 1630)] mandi o conduca genti nell'Albania o altrove. Che le galere del Papa, del Re di Spagna [Filippo III], e di Malta [Alof de Wignacourt (1547 – 14 settembre 1622)], gran maestro dell'Ordine dei cavalieri di S. Giovanni di Gerusalemme dal 1601] faccino qualcosa almeno doppo che si fussi fatto la sollevazione, e preso qualche piazza della Morea o fortificato qualche porto de Mainotti [...]"³³.

All'anno 1614 datano alcuni avvisi costituiti da lettere che provengono da Vienna via Anversa e Roma. In data 14 agosto 1614 giunge a Firenze, da Anversa, un avviso riguardante i tentativi che Gabriel Bethlen, con i suoi alleati turchi, ha messo in campo per conquistare Lipova (ungh.: *Lippa*; serbo: *Липова*) e *Ginea*, ancora fedeli agli Asburgo, ponendo così tutta la Transilvania sotto il suo dominio:

"[...] Avisono di Vienna delli 30 passato tener aviso di Transilvania esser in quella provincia arrivati con 3 mila turchi da Themisvar, Scander Bassà et Mehemet Bassà consultando con Gabor Bethlem di far impresa di Lippa et Ginea che si manteneva alla devotione dell'Imperatore [Mattia d'Asburgo] per render tutta la Transilvania all'obedienza di detto principe Gabor, che la riconosceva da Casa Ottomanna. Et che detto Gabor havea fatto donativo d'argenterie et dinari a detti 2 Bassà [...]"³⁴.

Allo stesso episodio dell'assedio di Lipova, allude di sfuggita una lettera inviata a Cosimo II il 3 dicembre dello stesso anno da Giovan Battista Bartolini Baldelli³⁵, di passaggio da Roma; lettera in cui si smentisce la presa della fortezza³⁶.

Infine, il 20 dicembre, giunge notizia da Roma che le due fortezze si sono arrese al principe di Transilvania, il quale, però, si rifiuta di cederle al Turco:

"Per lettere di Vienna delli 28 passato scrivono tener aviso che le fortezze di Lippa et Ginea sendosi rese al principe Gabor Bethlem di Transilvania l'havevano fatto con conditione di non voler riconoscere il Turco [Ahmed I] per padrone havendole poi detto principe benissimo presidiate. Ma con tutto ciò Sardar Bassà di Themisvar [Timișoara] faceva istanza che da detto principe gli dovessero essere consegnate come per prima gli haveva

---

³³ Cfr. ASF, MP, 4275, f. 339 (si vedano anche: ff. 340–350, 390, 395–400, 588–592).

³⁴ *Ibidem*, 4028, f. 671.

³⁵ Cfr. Roberto Cantagalli, s. v. *Bartolini Baldelli, Giovan Battista*, in *DBI*, vol. VI, Roma 1964.

³⁶ Cfr. ASF, MP, 4028, f. 761.

promesso, altrimenti gli minacciava in nome del Gran Turco la morte. Et che sarebbe andato ad impadronirsene per forza d'arme et che Sardar Bassà si trovava con essercito in campagna appresso Themisvar, aspettando che se gli rendessero le fortezze d'Hust et Theodruar a quei confini che si mantenevano alla devotione dell'Imperatore [...]"³⁷.

Gli ultimi documenti che analizziamo ci riportano al 1623, ossia ad un'epoca in cui il Principe di Transilvania cercava di riavvicinarsi all'Imperatore.

Si tratta di due lettere di Averardo di Raffaello de' Medici di Castellina, ambasciatore mediceo in Spagna, che scrive da Madrid al segretario granducale Curzio di Lorenzo da Picchena (1554–1626).

La prima lettera, inviata a Firenze l'8 novembre, riguarda proprio la proposta fatta a Ferdinando II, da Gabriel Bethlen, di prendere in moglie l'arciduchessa d'Austria Maria Anna d'Asburgo (Graz, 13 gennaio 1610 - Monaco di Baviera, 25 settembre 1665), la figlia maggiore dell'Imperatore:

"[...] Betelem Gabor ha domandato all'Imperatore per moglie l'Arciduchessa Maria Anna, la maggiore delle figliuole di Sua Maestà Cesarea, offerendosi di permettere libero esercizio della Religione cattolica in Transilvania et in tutte le provincie che gli sono soggette [...]"³⁸.

Ma il Bethlen, come sappiamo, prese in moglie Caterina, figlia dell'Elettore del Brandeburgo.

Fra l'altro il mese dopo, e precisamente il 17 dicembre, l'ambasciatore mediceo informa il Picchena, da Madrid, dei tentativi portati avanti dalla corte inglese per irritare il re di Spagna Filippo III e indurlo a far fallire, come infatti avvenne, le trattative per il matrimonio fra il principe di Galles Carlo I Stuart (Dunfermline, 19 novembre 1600 - Londra, 30 gennaio 1649), futuro re d'Inghilterra (dal 27 marzo 1625), e l'infanta di Spagna, Maria Anna d'Asburgo (San Lorenzo de El Escorial, 18 agosto 1606 - Vienna, 13 maggio 1646), terza figlia di Filippo III.

Questa situazione dovrebbe favorire il ritorno del principe di Transilvania Gabriel Bethlen dalla parte dei Protestanti:

"[...] A questi giorni son venuti d'Inghilterra molti corrieri. Dicono che quel Re [Giacomo I Stuart (Edimburgo, 19 giugno 1566 - Londra, 27 marzo 1625), re d'Inghilterra dal 24 marzo 1603] ha proposto che, poiché la S(igno)ra Infanta [Maria Anna d'Asburgo] non ha da partire di Spagna se non a marzo, che il desposorio che doveva farsi adesso si differisca fin a quel tempo ad un giorno determinato nel quale il Principe di Galles [Carlo I Stuart] va preparando alcuni tornei per maggiormente honorarlo. Et questo è stato il pretesto [...]. Et

---

³⁷ *Ibidem*, f. 769.

³⁸ *Ibidem*, 4952, ff. n. n.

nel medesimo tempo hanno gli Inglesi cominciato a fare istanza per la restituzione del Palatino [l'Elettorato del Palatinato], con spargersi di più che il Conte di Cristort [John Digby, primo conte di Bristol (1580 – 16 gennaio 1653)] ambasciatore straordinario [in Spagna, dal 1610 ca.] fusse richiamato [...]. Stimasi che tutto questo sia fatto artifiziosamente per condurre il negozio sul'orlo di rompersi, per vantaggiare le cose particolarmente sui nuovi romori di Gabor [Gabriel Bethlen...]³⁹.

§. *La quarta guerra austro-turca (1661–1664)*

Negli anni seguenti, la corte toscana continuò a servirsi degli avvisi o gazzette che affluivano copiose a Firenze, come dimostrano le raccolte piuttosto nutrite di avvisi manoscritti e a stampa, di diverse provenienze, che esistono nel fondo Magliabechiano della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze (BNCF) e che coprono un arco di tempo che va dalla seconda metà del XVI secolo fino alla seconda metà del XVII⁴⁰.

Di questa ampia collezione citiamo un gruppo di codici, i *Magliabechiani* cl. XXV, nn. 740, 742 e 743, consistenti in una raccolta anonima di avvisi a stampa settimanali che abbraccia un periodo di tempo compreso fra il 5 febbraio 1661 e il 16 gennaio 1666. La città indicata come luogo di provenienza degli avvisi è quella di Venezia, per quanto siano riportate notizie da molte altre località europee.

Nella grande congerie di notizie che la raccolta riporta e che riguardano tutte le potenze europee, si può seguire una linea coerente estrapolando, soprattutto nel primo codice, il *Magl.* XXV, 740 (5 febbraio-15 ottobre 1661), la narrazione delle vicende che costituiscono gli antefatti della cosiddetta quarta guerra austro-turca, combattuta essenzialmente su suolo transilvano.

In Transilvania, come sappiamo, la nobiltà era divisa fra Vienna e Costantinopoli. E l'imperatore Leopoldo I d'Asburgo (Vienna, 9 giugno 1640 - ivi, 5 maggio 1705), che non

---

³⁹ *Ibidem*, 4952, ff. n. n.

⁴⁰ Un nucleo particolarmente importante risulta quello dei Magliabechiani, cl. XXIV, 12–24: “*Raccolta d’Avvisi e Gazzette di varie parti, riguardanti principalmente le cose seguite in Roma... dal 1584 al 1596*”, e XXIV, 25. Si tratta di volumi composti da circa 220 ff., rilegati in pergamena chiara, in cui le notizie sono riportate senza titolo e in ordine cronologico. L'autore per ora rimane sconosciuto, ma si conosce il nome del committente, o di uno dei committenti, che è quello del più volte nominato Matteo Botti. Sempre alla cl. XXIV appartengono i codd. 85, 87 e 97–101: una serie di manoscritti ordinati cronologicamente (dalla metà del '500 alla metà del '600) e in parte divisi per luogo. Nei codd. XXV, 677 e XXV, 685–738 sono contenuti avvisi parte manoscritti e parte a stampa. Si veda, comunque: Rosanna Saccardo, *La stampa periodica veneziana fino alla caduta della Repubblica*, Trieste 1982, che, alle pp. 5–8, fornisce una descrizione del gruppo di codici cui facciamo riferimento. Si veda anche, citato dalla Saccardo, Francesco Fattorello, *Le origini del giornalismo moderno in Italia*, Udine 1933², pp. 87 e 147.

aveva mai abbandonato l'idea di ristabilire in quei territori un controllo della Casa d'Austria, già durante la guerra intrapresa da Giorgio II Rákóczi contro la Porta aveva appoggiato moralmente il principe transilvano, ma soprattutto dopo la morte del Rákóczi acconsentì, su consiglio del suo primo ministro, conte Johann Ferdinand von Portia (Porcia o Porzia; Venezia, 1605 - Vienna, 19 febbraio 1665), gran maggiordomo di corte, a soddisfare le richieste della Dieta transilvana, entrando nelle questioni di successione al trono e sostenendo, pur con molta diffidenza, l'elezione di un candidato del partito antiottomano. In questo clima si determinò, dunque, l'elezione del candidato cattolico Giovanni Kemény, non certamente gradito al gran visir Mehmet Köprülü (Berat, 1580 - Edirne, 31 ottobre 1661), il quale, per tutta risposta, ordinò al Pascià di Buda di mettere a ferro e fuoco la Transilvania. Leopoldo I, dunque, ritenendosi minacciato anche nei suoi stessi territori, ma nel contempo sentendosi più sicuro per l'apporto delle forze che, dopo la pace di Oliva (3 maggio 1660), poteva smarcare dal conflitto con la Svezia, inviò nel Principato un esercito comandato dal maresciallo Raimondo Montecuccoli, il quale, giovane ufficiale nelle truppe dello zio Ernesto, tanto si era distinto durante la guerra dei Trent'anni⁴¹.

La quarta guerra austro-turca, com'è noto, terminò con la battaglia del San Gottardo (ungh.: *Szentgotthárd*), detta anche battaglia di Mogersdorf o del fiume Raab (I agosto

---

⁴¹ Per tutta questa parte si veda: Gianluca Masi, *La Transilvania nella seconda metà del XVII secolo (febbraio-ottobre 1661), fra Impero asburgico e Impero ottomano, secondo la testimonianza inedita del codice Magliabechiano XXV, 740 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze*, in *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, a cura di Cristian Luca, Gianluca Masi, Andrea Piccardi, Brăila-Venezia 2004, pp. 231-276, in part. p. 270. Nel 1661, fra gli ufficiali più alti in grado nell'esercito del Montecuccoli, si trovava il conte Strozzi, discendente da un'antica famiglia fiorentina, che era a capo di un reggimento di circa 3.000 uomini. In un rapporto inviato da Vienna il 24 giugno 1663, il conte Strozzi è menzionato, dall'ambasciatore veneto Giovanni Sagredo (1616-1691), come ufficiale dell'esercito imperiale da cui dipendono i presidi transilvani (cfr. E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor, op. cit.*, IX, 1, București 1897, p. 202, num. CCLXXVI). Si conserva poi un rapporto stilato da Peter Strozzi, in data 15 luglio 1663, e inviato al Montecuccoli (*Ibid.*, vol. V, 1, București 1885, p. 70, num. LXXXII). Insieme col Montecuccoli, in alcuni documenti pubblicati da E. de Hurmuzaki (*Ibid.*, vol. VIII, București 1894, pp. 505-506, num. DCCXIV; vol. IX, 1, pp. 28 e 53, numm. XLVIII e XCI; tre rapporti stilati da Taddeo Vico [14 giugno 1642] e Girolamo Giustinian [19 luglio 1653 e 20 giugno 1654], ambasciatori veneti a Vienna), è nominato anche il condottiero fiorentino Ottavio Piccolomini, figlio di Silvio. Per Girolamo Giustinian (Venezia, 24 agosto 1611 - Roma, 15 agosto 1656), si veda: Giuseppe Gullino, s. v. *Giustinian, Girolamo*, in *DBI*, vol. LVII, Roma 2001.

1664), cui seguì nove giorni dopo la pace di Eisenburg. La Transilvania rimaneva comunque sotto l'influenza turca, mentre Michele Apafi I veniva riconosciuto dagli Asburgo come principe del paese⁴².

Conclusioni

Nel corso del XVI secolo, come abbiamo visto, il Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania avevano continuato a coltivare quei rapporti che già erano stati intrecciati con il Regno d'Ungheria. La fine del secolo, poi, con la presenza dei Genga alla corte di Sigismondo Bathory, vide un ulteriore avvicinamento fra i due Stati, le cui direttive, in politica estera, andavano convergendo verso obiettivi comuni.

Questa fu, per così dire, l'epoca d'oro nella storia dei rapporti fra questi lontani paesi. Ma in seguito, e per tutto il XVII secolo, essendo mutati gli equilibri internazionali con le guerre di religione, un peso decisivo ebbero, nelle relazioni fra Toscana e Transilvania, le diverse posizioni assunte dai due Stati nel contesto europeo. Questo non vuol dire però che, almeno in Toscana, non perdurasse un certo interesse per le notizie provenienti dal Principato, soprattutto per questioni d'ordine politico-militare, a causa delle guerre che travagliavano allora l'Europa centro-orientale.

E tuttavia, a cavallo fra XVII e XVIII secolo, i due Stati, pur nella distanza che ormai li separava, condivisero entrambi un simile destino, perdendo quasi in sincrono la loro autonomia. E non fu solo la coincidenza temporale a caratterizzare questa perdita, visto che ambedue gli Stati, seppur in modi diversi, finirono sotto la dominazione asburgica.

La Transilvania, dopo la sconfitta turca nella battaglia di Vienna (1683), subì una graduale annessione da parte degli Asburgo, finché non cadde direttamente sotto il dominio dell'Impero, prima con Carlo VI d'Asburgo, imperatore del Sacro Romano Impero (dal 1711), quindi con la figlia Maria Teresa (Vienna, 13 maggio 1717 - ivi, 29 novembre 1789), che fu anche granduchessa di Toscana in quanto moglie di Francesco Stefano di Lorena (Nancy, 8 dicembre 1708 - Innsbruck, 18 agosto 1765), primo granduca di Toscana della sua casata (1737–1745) e poi imperatore (1745–1765)⁴³.

La Toscana, dunque, divenuta preda delle potenze europee con i regni di Cosimo III e Gian Gastone, passò con Francesco Stefano agli Asburgo-Lorena, guadagnando almeno formalmente una certa autonomia quando, il 14 luglio 1763, cessò di essere ritenuta una

---

⁴² Cfr. Thomas Winkelbauer, *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter (1522–1699)*, Teil 1, ("Österreichische Geschichte", n. 8), Ueberreuter Verlag, Wien 2003.

⁴³ Cfr. Gerald Volkmer, *Das Fürstentum Siebenbürgen (1541–1691). Außenpolitik und völkerrechtliche Stellung*, Braşov/Kronstadt, Aldus-Verl.; Heidelberg, Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 2002; *Istoria Transilvaniei*, vol. II (1541–1711), *op. cit.*, *passim*.

pertinenza imperiale e andò ai secondogeniti della casata; con la clausola però che, in caso di estinzione del ramo cadetto, tornasse nei territori dell'Impero. Pertanto, dopo Francesco Stefano, sul trono del Granducato salì nel 1765 un figlio di Maria Teresa, Leopoldo (Vienna, 5 maggio 1747 - ivi, 1 marzo 1792), poi anch'egli imperatore (1790–1792)⁴⁴.

Si concludeva così una storia di rapporti intensi fra il Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania; una storia che, dopo un lungo periodo di interruzione, sembrava condurre i due paesi verso destini assolutamente divergenti, mentre invece essi si ritrovarono alla fine governati dai membri di una medesima casata, alle due periferie di un medesimo Impero.

---

⁴⁴ Cfr. Alessandra Contini, *La reggenza Lorenese tra Firenze e Vienna: logiche dinastiche, uomini e governo (1737–1766)*, Leo S. Olschki, Firenze 2002; Marcello Vannucci, *I Lorena, granduchi di Toscana*, Newton & Compton, Roma 1998; Furio Diaz, *Il Granducato di Toscana. I Lorena dalla Reggenza agli anni rivoluzionari*, UTET, Torino 1997; Paolo Bellucci, *I Lorena in Toscana. Gli uomini e le opere*, Ed. Medicea, Firenze 1984.

VARIA

DANTE PARLATO

SETTIMO DIALOGO

«ASTRAZIONE PER MEZZO DELLA CONCRETEZZA»

3 luglio 2007

Laszlo Alexandru, Ovidiu Pecican*

Mitologia, geografia e morale • La storia di Ulisse • Struttura morale dell'«Inferno» • Varietà tipologica dei personaggi

O.P.: Caro Alex, secondo me anche Dante, come tanti altri scrittori, ha avuto il problema di mettere d'accordo il contenuto con la forma, se mi spiego in termini consacrati. Infatti, quando hai delle idee, per metterle in pagina devi trovare la forma giusta a persuadere, a essere adeguato. Come ti sembra che Dante abbia risolto questa questione, che è solo in apparenza tecnica? In realtà l'aspetto tecnico è meno importante. Tutto sommato, è rilevante l'effetto raggiunto dallo stratagemma usato da uno scrittore. Qual è, secondo te, il problema della struttura? Non è troppo complicato?

L.A.: Il rischio che Dante doveva affrontare era quello di essere inintelligibile, soprattutto perché parlava di un argomento astratto, immateriale e intangibile. Nessuno ha mai viaggiato per l'Inferno, per il Purgatorio o per il Paradiso, per ritornare poi sano e salvo e raccontare agli altri com'è da quelle parti. Si tratta di spazi appartenenti all'immaginario, alla fantasia. Come tali, sono per eccellenza astratti, difficili da rappresentare.

O.P.: Era questo anche il problema di Eminescu, quando descriveva il viaggio fatto da Espero (Lucaefărul), per andare dal Demiurgo e chiedergli di essere sciolto dalla sua immortalità.

L.A.: Ma la differenza, in paragone a quella situazione, è molto grande. Nel poema di Eminescu, il viaggio rappresenta solo una tappa intermedia, nell'evoluzione di una storia d'amore. Qui è messa in gioco la stessa configurazione del mondo. E le storie d'amore si includono nel progetto generale, di rappresentazione dell'universo. Abbiamo detto comunque che il grande problema è quello di comunicare e di far comprensibile un universo così astratto ed etereo. Ieri abbiamo parlato di certe contraddizioni sorprendenti nella stilistica di Dante: il modo in cui egli alterna l'espressione concreta, lapidaria, con i cambiamenti del ritmo, con le ambiguità delle frasi, con le allusioni e le allegorie. Se a

---

* email: laszloal@yahoo.it; ovidiu.pecican@euro.ubbcluj.ro

livello stilistico egli è così pieno di sorprese e opposizioni, lo sarà ugualmente a livello macrostrutturale. La sua ambizione è di rappresentare un universo essenzialmente immateriale e indefinibile, con categorie di tipo geometrico, estremamente concrete e precise.

O.P.: Insiste su elementi visivi?

L.A.: Ma certo. E non è per niente un abuso, anzi offre un aiuto alla nostra lettura, rappresentare graficamente quest'universo fantastico. Ci sono numerosissimi dipinti celebri in questo senso. I pittori si sono precipitati a trasporre le immagini dantesche e hanno tutto il diritto di farlo. È stata questa la scommessa di Dante: esprimere l'astrazione, per mezzo di alcune categorie di massima concretezza. Ecco, per esempio, l'Inferno che si ritrova al crocevia fra tre diverse discipline, e cioè la mitologia, la geografia e la morale. Dante «coinvolge» queste tre distinte categorie ontologiche, per raffigurarci lo spazio della dannazione. Dal punto di vista mitologico, il poeta riprende una leggenda della Genesi, secondo la quale, dopo la ribellione di alcuni angeli nel Paradiso contro Dio, questi furono cacciati via. Il loro capo, Lucifero, cadde sulla Terra a Gerusalemme, il punto sacro.

O.P.: Omphalos, l'ombelico del mondo... secondo il Cristianesimo, comunque...

L.A.: ... cadde, si sprofondò e rimase ficcato al centro della Terra. Nella sua caduta dislocò una grande quantità di terreno, scavò un pozzo a forma di imbuto. Questo sarebbe il lato mitologico dell'immaginazione.

O.P.: Che Dante suppone conosciuto da tutti.

L.A.: Invece l'aspetto geografico sopravviene nel ricorso al sistema tolomaico, l'unico accettato a quei tempi. I medievali erano convinti che la Terra si trovasse al centro dell'Universo. Era un'ipotesi molto gradevole per gli esseri umani, ma purtroppo irreali. Secondo l'immaginazione di Dante, la Terra è coperta nel suo emisferio settentrionale da continenti, mentre nell'altro emisferio, australe, dalle acque. C'è un solo punto di terra ferma dall'altra parte, e cioè la montagna del Purgatorio, formata dal suolo dislocato con la caduta di Lucifero.

O.P.: Io però ho visto un'isola che potrebbe corrispondere perfettamente alla tua descrizione. Era evidentemente nel Nord Italia. È possibile che le realtà del terreno abbiano suggerito a Dante e forse agli altri – che Jacques Le Goff, affascinato dall'idea del Purgatorio, in un libro ormai classico, *La naissance du Purgatoire*, passa in rassegna – una testimonianza sulla creatività del mondo cattolico, medievale. Ma questa montagna di cui ti sto parlando, Mont'Isola, era meravigliosa, affascinante, effettivamente schizzava fuori in mezzo a un lago. Quando l'ho vista per la prima volta, sono rimasto di sasso. Paesaggi del genere non li puoi trovare dalle nostre parti e non li ho visti nemmeno nei film con Winnetou, girati negli anni '60 in Jugoslavia, in una successione di posti davvero favolosi.

È possibile che anche questi orizzonti della realtà, che gli autori medievali attraversavano, abbiano influito su di loro, sebbene la lezione che impariamo dalla pittura sia totalmente contraria. Il vero paesaggio entrò a far parte delle immagini artistiche solo più tardi, con la conquista progressiva di una forma di realismo, nel Quattrocento e dopo.

L.A.: Anche nel Rinascimento. Ma devo aggiungere che non è l'unica situazione in cui Dante dimostra profonde conoscenze di geografia. Ecco, per esempio, il canto XXVI dell'*Inferno*, egli ci racconta il viaggio, l'avventura sul mare di Ulisse, al suo ritorno dalla spedizione militare a Troia. L'Ulisse di Dante, a differenza del personaggio di Omero, non torna a Itaca, da Penelope che lo attende, ma si avvia nella direzione opposta, per esplorare zone sconosciute, e cioè verso Gibilterra, all'uscita nell'oceano.

O.P.: Ma non erano Antenore ed Enea a occuparsi di questa situazione, nella mitologia non-dantesca?

L.A.: Si tratta qui, molto precisamente, della ripresa della storia presentata nell'*Odissea*. Per dieci anni, *Illiade* aveva presentato l'assedio contro Troia, e per altri dieci anni abbiamo le avventure di Ulisse, sulla strada del ritorno da Penelope, che fedelmente lo aspettava e alla fine lui ritrova. È questa la storia di Omero: Ulisse arriva a casa, riprende il posto a capo della sua famiglia e muore sereno, a un'età venerabile. A differenza della variante classica, Dante immagina un altro Ulisse, che si avvia nella direzione opposta, non all'Est, verso la Grecia, ma all'Ovest, verso lo stretto di Gibilterra. Nella coscienza dell'uomo medievale, il mondo finiva alle colonne di Ercole, dove l'eroe mitologico aveva lasciato l'iscrizione «*Nec plus ultra!*». Oltre a tale punto non si poteva andare. Si supposeva che poi cominciasse l'Ade, l'impero delle anime peccatrici. Ulisse esorta i suoi compagni, con parole piene di energia, a continuare il viaggio, a conoscere il mondo, a scoprire nuovi orizzonti («*Considerate la vostra semenza: / fatti non foste a viver come bruti, / ma per seguir virtute e canoscenza*», *Inf.*, XXVI, 118–120). Egli sacrifica l'amore per il padre, per la moglie e per il figlio, la sua famiglia e la pace dell'anima, sull'altare della conoscenza, e paga con la vita questo *hybris*, l'eccesso, il superamento dei limiti tracciati dagli dei. Ma prima di essere punito, egli ha l'occasione di scoprire diverse isole, località e posti sul Mar Mediterraneo che sta percorrendo. Oltre alla loro plasticità, le descrizioni sono anche di grande precisione. Ci furono addirittura delle «scommesse» sportive, con avventurieri che, alcuni secoli più tardi, rifece con i velieri il viaggio immaginario di Ulisse sul Mediterraneo, in seguito alle indicazioni esatte, di natura geografica («*L'un lito e l'altro vidi infin la Spagna, / fin nel Marocco, e l'isola d'i Sardi, / e l'altre che quel mare intorno bagna*», *Inf.*, XXVI, 103–105).

O.P.: Ma non era come in Thor Hayerdal? Egli si occupava delle spedizioni dei fenici, degli egiziani e ha rifatto il viaggio dei Vikinghi verso l'America. Ho nella mia biblioteca un libro, scritto da alcuni autori tedeschi, che praticamente spiega i posti dell'*Odissea*. Ci dice esattamente dove erano il Paese dei Feaci, dove Scilla e Cariddi ecc.

L.A.: Fino all'Ottocento non è stata scoperta Troia. È stato Schliemann a rintracciarla.

O.P.: Sì, in Asia Minore. A Hissarlik, dai Turchi.

L.A.: Comunque, il viaggio descritto da Dante, nella direzione opposta in paragone a quella percorsa da Ulisse, personaggio di Omero, è di grande precisione. Sono stato per molto tempo sorpreso dalle dettagliate conoscenze geografiche dantesche. Si trattava di un uomo medievale, e non si sapeva se avesse viaggiato effettivamente sul mare. Ci ricordiamo che la società era chiusa, autosufficiente, perfino dal punto di vista economico. Le ampie descrizioni di paesaggi, con uno stile molto preciso, danno l'immagine di uno specialista anche in questo campo. Sono rimasto sorpreso, come dicevo, dell'abilità geografica del poeta, ma pochi mesi fa ho avuto l'opportunità di visitare Firenze e il Palazzo Vecchio, la sede della Signoria fiorentina, e anche la camera dove probabilmente Dante aveva lavorato da primo priore. La camera contigua al presunto ufficio del priore è la «sala delle carte geografiche», molto ben fornita.

O.P.: C'era una serie di celebri cartografi che servivano la «Serinissima Repubblica», ma anche Genova, la sua principale concorrente sin dal Duecento-Trecento. Si è radunata in quel posto la quintessenza delle conoscenze geografiche. Ogni navigatore, se mi ricordo bene, quando tornava, doveva raccontare tutto quello che aveva visto, e quindi venivano aggiornate le carte, passo per passo.

L.A.: I diplomatici avevano una responsabilità per quello che riguardava le conoscenze di carattere topografico, oltre a quelle specificamente politiche.

O.P.: Chi era il padrone dei mari, conquistava le ricchezze e godeva del potere, tutto sommato.

L.A.: Ecco dunque che le conoscenze precise di Dante...

O.P.: Erano normali per quel contesto!

L.A.: ...hanno trovato uno sbocco nella sua opera letteraria. Certo che si trattava di una saggezza indebitata con i tempi, nel senso che a livello micro-geografico era estremamente precisa, però a livello macro-strutturale, obbediva al modello tolemaico e, quindi, peccava per falsità. Ma ci sono, come dicevamo, tre discipline che concorrono alla costituzione dell'universo dantesco: la mitologia, la geografia e la morale. Abbiamo già visto le prime due. La morale ha un ruolo fondamentale nella struttura dell'Inferno. Questo ha la forma di un imbuto ed è diviso in nove cerchi. È una specie di continua spirale, in cui Dante dispone successivamente i peccati e i peccatori. Secondo l'ordine della loro apparizione, abbiamo i seguenti dannati: ignavi, non battezzati, lussuriosi, golosi, avari e prodighi, iracondi e accidiosi, eretici, omicidi e predoni, suicidi e scialacquatori, bestemmiatori, sodomiti e usurari, ruffiani e seduttori, adulatori, simoniaci, indovini, baratieri, ipocriti, ladri, consiglieri fraudolenti, seminari di discordie, falsari e alchimisti, traditori dei parenti, traditori della patria, traditori degli ospiti, traditori dei benefattori.

O.P.: La successione che hai dato rappresenta una gerarchia secondo la gravità del peccato?

L.A.: È così.

O.P.: Ma non corrisponde a quello che vediamo oggi nelle chiese. I peccati sono valutati diversamente e molti di essi forse nemmeno si ritrovano qui.

L.A.: Il sistema dei peccati e delle pene rispecchia evidentemente la mentalità medievale, ma è anche scelta personale di Dante, che si identifica con i precetti ecclesiastici. Si trova al crocevia tra il personale coinvolgimento dell'autore, le regole del tempo e i regolamenti della Chiesa. Qual è l'essenziale strategia nella costituzione dell'*Inferno*? Qui governa la *legge del contrapasso*, cioè ogni peccato viene punito con la sua equivalenza. Il tipo di peccato è castigato dalla corrispondente tortura. Per esempio gli ignavi si sono astenuti, non hanno preso una posizione, sono rimasti passivi – la loro punizione è quella di rimanere ignorati da tutti e il loro nome non sarà mai conosciuto da nessuno. Da anonimi sono vissuti, anonimi resteranno. Nell'*Inferno*, molti peccatori si annunciano, si fanno avanti per accogliere Dante, gli chiedono di ricordarli presso i parenti vivi, perché gli fossero dedicate preghiere in aiuto. Ma gli ignavi non hanno questa possibilità! Ecco poi gli omicidi, coloro che hanno guardato soddisfatti il fiume di sangue che avevano versato – loro sono sommersi in un lago di sangue bollente, giacciono là per l'eternità. Il tipo di peccato stabilisce anche la tipologia della tortura.

O.P.: È una soluzione piena d'ingegno.

L.A.: È una situazione abile, fabbricata dall'intelletto dell'artista, ma è ugualmente una questione di giustizia.

O.P.: Che cosa pensi, per questo problema Dante si sarà ispirato agli affreschi che coprivano le pareti delle chiese?

L.A.: È possibile.

O.P.: I pittori avevano lo stesso problema: dovevano rappresentare in un certo modo il soprannaturale.

L.A.: In quel periodo, la tematica del mondo dell'aldilà era molto estesa. La scolastica, in genere, metteva l'accento sulla vita dopo la morte ed esortava i mortali, i peccatori, a stare attenti al modo in cui passavano i pochi giorni della vita terrena, per guadagnarsi i favori dopo la morte.

O.P.: Inoltre c'era comunque una vita molto pesante. La gente moriva per le carestie, per le guerre, tutto sembrava una punizione che preannunciava torture ancora più terribili, nell'altro mondo.

L.A.: C'era anche questo, ma il tema del trascendente era primordiale. Non solo nella letteratura, ma anche in pittura predominavano le immagini con gli angeli, con i santi negli affreschi.

O.P.: La Chiesa era il ricco accomandatario, che si permetteva di offrire un lavoro agli artisti.

L.A.: Sì, senz'altro.

O.P.: Anche nel contesto del prestigio che la Bibbia aveva, per eccellenza, in una civiltà del libro.

L.A.: La Bibbia era il libro fondamentale. Come forse lo è tutt'ora, per tanti. Ma la differenza tra questa inflazione del soprannaturale, da una parte, e quello che Dante faceva, da un'altra parte, sta nell'intelletto, nel razionamento, nell'ordine e nella disciplina. Se le altre rappresentazioni erano alquanto pletoriche, abbondanti, caotiche e semplicemente spaventose, lo scrittore italiano riesce a sgomentare non solo con il lato «sentimentale» della tortura, ma soprattutto con la sua pianificazione estremamente minuziosa, come un meccanismo di grande precisione, da orologiaio. Ai fondamenti del suo universo – l'ho detto e lo ripeto – si trova la ragione, e non necessariamente il bigottismo. Le immagini tremende sono tanto più impressionanti, perché mettono insieme la ragione e il sentimento. La legge che governa nell'Inferno è quella dell'equivalenza, dovuta non soltanto all'ingegno, ma anche alla giustificazione morale.

O.P.: Io avrei pensato all'origine popolare dell'idea, che fa pensare al proverbio «chi la fa l'aspetti». Una correlazione di questo tipo. Forse ci sarà stato uno spunto dall'ethos popolare, alla base della visione, non credi?

L.A.: Anche questo. Non si sa se l'ethos popolare non sia venuto ulteriormente. Si deve aggiungere che nell'Inferno c'è una progressione della sofferenza. Più si scende, e più stretto è il cerchio, più grave il peccato commesso e più dolorosa, più straziante la tortura. Il personaggio di Dante, avanzando per l'Inferno, si confronta, successivamente, gradualmente e in aumento, con l'infamia umana.

O.P.: Se mi concedi, ti proporrei di tornare ai tratti generali dell'opera. L'autore scandisce il testo praticamente in canti, se parliamo non della struttura della visione, che è certamente importante, ma della struttura formale. I canti corrispondono per caso all'evoluzione della rivelazione?

L.A.: In grandi linee, sì, ma non sempre. C'è una struttura formale, scandita dai canti, e un'altra semantica, di contenuto, regolamentata dai cerchi percorsi uno dopo l'altro.

O.P.: Perché credi che Dante abbia scelto il cerchio come figura geometrica rappresentativa dell'universo oltremondano che evoca? So che Sant'Agostino ha una teoria sulle figure geometriche perfette. Egli mette al primo posto il cerchio, e al secondo il quadrato. Perché non avrà usato Dante, mettiamo, il triangolo, anche se, pensandoci meglio, ha usato l'idea di «tre», quando ha pensato di scrivere le terzine.

L.A.: Sì. La cifra tre torna spesso nella *Divina Commedia*, tra i simboli più forti. Ci sono le tre bestie del canto I che gli escono davanti, per impedirlo nella spedizione. Ci sono le

terzine. C'è la terza rima. La trinità si trova al centro simbolico del capolavoro. Perfino i regni sono tre.

O.P.: L'idea di trilogia...

L.A.: Esatto. Tutto sommato il triangolo, nella simbologia, suggerisce chiaramente Dio.

O.P.: D'accordo, tutto appartiene, nella *Commedia*, al divino triangolo.

L.A.: Quindi non sarebbe stato adatto alle rappresentazioni infernali. Il cerchio è la figura geometrica tutelare nell'Inferno, dove si scende. Nel Purgatorio si sale – avremo una montagna, all'altra estremità della Terra. Lì ci saranno sette cornici, l'Antipurgatorio e il Paradiso terrestre. Sono gli spazi da cui si accede, dopo la progressiva lustrazione, all'ultimo regno. Poi nel Paradiso, ormai, si vola, si attraversa una successione di nove cerchi. Dante stesso, in quanto personaggio, diventa imponderale, in seguito a questa abluzione del Purgatorio e prosegue in volo il suo viaggio. Ecco che ci sono diverse forme geometriche, ma anche diversi metodi di locomozione. Se cerchiamo una spiegazione, secondo me si tratta addirittura di un problema concreto. Figuriamoci di essere in una macchina e di dovere scendere da una collina molto precipitosa. Mica possiamo buttarci dall'alto. Dobbiamo seguire una successione di curve, di serpentine. In qualche modo, una simile conformazione a spirale appartiene anche alla logica delle cose. Ma torniamo all'argomento sulla natura morale dell'Inferno. Tutti i peccati, nella loro successione, si possono raggruppare in tre grandi categorie, che l'autore enuncia e definisce. Nella prima parte, il peccato meno grave è rappresentato dagli **incontinenti**, cioè coloro che superano la misura. Per esempio, i peccatori carnali hanno esagerato nell'amore fisico. Hanno tradito il compagno. O i golosi: non hanno saputo astenersi, si sono riempiti di cibo. I furiosi non hanno potuto controllare la loro rabbia. Questi sono dunque gli **incontinenti**, coloro che hanno superato i limiti. La successiva categoria si riferisce ai **violenti**, coloro che agiscono in modo impulsivo. Troviamo qui gli assassini, i suicidi, i sodomiti e così via. È una forma più grave di peccato. La violenza è molto vicina all'istinto. Ma – dice Virgilio, che spiega al personaggio Dante questa macrostruttura – anche gli animali sono istintivi, possono essere violenti. C'è una colpa ancora più grande, e cioè **la frode**. Per esempio i lusingatori, o gli ipocriti, o i consiglieri fraudolenti, o i traditori, ebbene, questi...

O.P.: Scusami se ti interrompo. Secondo te, queste categorie, questi tipi umani sarebbero sostituiti – anche solo in parte – con altri oggi, o rimangono validi?

L.A.: Sì, ti rispondo subito, perché ho fatto, poche settimane fa, una conferenza su questo tema, e ho cercato di dare una sfumatura appunto alla gerarchia infernale. Ma concedimi di portare a termine la descrizione. I fraudolenti, dal punto di vista di Dante, racchiudono i peccati più gravi. Perché? Perché loro commettono il male in seguito alla

deliberazione, con l'aiuto della ragione, che è un attributo tipicamente umano. Gli animali si lasciano guidare dagli istinti e fanno del male in modo riflesso. Per questo non sono forse colpevoli moralmente. Invece gli umani hanno ricevuto la ragione per essere guidati al bene, alla grazia divina. Però, ecco, ci sono i fraudolenti, nei loro diversi aspetti, che impegnano la mente e usano il dono ricevuto da Dio, ne cambiano la finalità e s'ingegnano a commettere il peccato. Loro ricevono uno strumento che corrompono. Invece di cercare la salvezza, per mezzo dell'intelligenza e della saggezza, fanno lo sforzo di pervertire il mondo, di propagare il male. Si tratta di una maggiore gravità, secondo Dante. Nel suo insieme, è molto logica la divisione in tre categorie. Molte cose dipendono dalla trinità. La cifra tre dà l'immagine della perfezione, fa pensare a Dio. Dividere la tipologia dei peccati in tre categorie coinvolge, anche in questo, la tendenza alla rappresentazione esauriente del fenomeno. È molto logica la spiegazione che Dante offre. L'incontinenza vuol dire superare certi limiti. Poi la violenza con cui i limiti sono infranti costituisce una circostanza aggravante. E poi l'intelligenza dirottata – un'aggravante ancora. Si va, quindi, in successione e in aumento, per quello che riguarda l'infrazione morale. Certo che questa configurazione dell'Inferno rispecchia l'immaginario medievale, esprime l'insieme...

O.P.: ...delle conoscenze del mondo...

L.A.: ...sì, e addirittura la scelta personale di Dante. Se ne può discutere, dal nostro punto di vista di oggi. Certi peccati si potrebbero collocare più in basso, o ad altri si potrebbe rinunciare, perché ormai superati, con il passar del tempo.

O.P.: Ma sai che cosa osservo io? I traditori sono i «preferiti» di Dante. Egli ci presenta quattro tipi di tradimento. Sembra che l'autore abbia un'ossessione per questa colpa. Ci mette un accento che non possiamo ignorare.

L.A.: Ma sì, perché il tradimento, nel Medioevo, significava non solo una colpa personale, ma aveva effetti anche estremamente dannosi.

O.P.: Secondo me, per mezzo della categoria del tradimento, si possono leggere anche gli altri peccati. La vigliaccheria è tradimento del coraggio necessario. Essere non battezzati significa tradire la missione assegnata, ancora prima della nascita, dalla Divinità: non accettare una regola consacrata dalla Chiesa. La lussuria è tradimento per eccellenza. Mangiare troppo non so che tipo di tradimento sarà...

L.A.: Tradimento della moderatezza.

O.P.: Infatti! Degli eretici non si parla proprio: loro tradiscono la sacra dottrina. Tutto si può leggere in questo modo! Sarà una carenza del modo in cui egli ha pensato le categorie?

L.A.: Non è una carenza.

O.P.: Sarà un mio abuso di interpretazione?

L.A.: No. Si può leggere anche così. Il tradimento è il tipo più grave di peccato. Da questa prospettiva, si può vedere come quintessenza del peccato.

O.P.: Allora vuol dire che Dante la pensa comunque da nobile, perché secondo l'etica aristocratica, la fellonia era il massimo per il suo carattere odioso.

L.A.: Sì, è un'ipotesi interessante. Non ci avevo pensato, ma è molto plausibile e incitante. Però io sto pensando anche all'altro lato, sociale-storico, del tradimento. Il doppio gioco sul campo di battaglia, aprire le porte della città davanti ai nemici era una cosa terribile non solo come gesto individuale, ma portava con sé anche una serie di gravi cambiamenti di situazione, con numerosissime vittime.

O.P.: Provocava delle tragedie addirittura.

L.A.: E non si trattava di una colpa momentanea, isolata. Influiava sul cambiamento dell'ordine politico in quella città. Imponeva uno stato abusivo, a volte per decenni. Quindi un solo gesto di questo tipo segnava intere generazioni!

O.P.: Vorrei notare ancora che possiamo leggere il tradimento in Dante anche come un'eco, la ripresa di un luogo comune (non nel senso di una banalità, ma nel senso di un motivo principale, che si ripete nelle grandi opere letterarie). Pensa un po' al cavallo troiano, per esempio, in Omero. Ricordati poi il tradimento di Gano di Maganza nella *Canzone di Rolando*. Ricordati una serie di altre opere, in cui il tradimento ha un'importanza fondamentale, in quanto motore epico, per esempio in *Le Cid* ci sono alcuni tentativi di tradimento, nei confronti dei quali il Cid si definisce come un cavaliere senza macchia e senza paura, come furono chiamati sia Bertrand Du Guesclin, che tanti altri prodi. Non si tratterà forse, come lo incontriamo in Miron Costin, della prefigurazione di un motivo fondamentale del barocco: il mondo che gira, la vita che passa e si consuma? O come ritroviamo in François Villon, questa meditazione sul destino e la fortuna, presente anche nelle canzoni goliardiche come *Carmina Burana* e non solo? È molto interessante vedere se per caso si intrecciano qui diverse possibili sorgenti di ispirazione, diversi riverberi in Dante, sia in rapporto a una proposta culturale che egli faceva, sia in rapporto a una realtà dell'epoca e a un codice di valori, appartenente alle circostanze e a lui stesso, un codice interiorizzato.

L.A.: È indiscutibile che Dante sia stato un buon conoscitore delle opere letterarie e filosofiche, e ugualmente delle mentalità. Devo aggiungere, però, che il tradimento è l'unico peccato che si rispecchi in quattro diverse sfumature. Questa è la conferma che l'autore gli dà un grandissimo peso, nella sintomatologia della delinquenza. Non solo collocandolo proprio al fondo dell'Inferno, ma...

O.P.: Il più vicino a Lucifero!

L.A.: Sì. Del resto è questa la teoria: più ci si avvicina a Lucifero, e più grave è il peccato punito. Più se ne rimane lontani, e meno pesante è la colpa. Ma queste quattro zone del tradimento hanno dei nomi in cui l'intertestualità è evidente, addirittura ostentata.

Abbiamo la prima zona, la «Caina», con i traditori dei parenti. Il nome viene da Caino, il fratello che ha tradito Abele e lo ha ucciso, nella *Genesi*.

O.P.: «Caina» è un topos?

L.A.: Sì. La seconda zona è quella di «Antenora», secondo il principe troiano Antenore, considerato nel Medioevo traditore, perché ha aperto le porte della città a far introdurre il cavallo di legno lasciato in regalo dai greci. Ecco che tutto gira intorno alla guerra troiana e a Omero e alla mitologia della vecchia Grecia.

O.P.: Nel Medioevo tale mitologia (ho studiato questo problema perché mi ha particolarmente appassionato), figurati, non era principalmente ripresa dai testi omerici, ma dagli apocrifi che vennero dall'Oriente e si tramandarono poi in diverse opere occidentali, specialmente dopo l'anno Mille. I famosi racconti di Dario Frigio e di Ditti Cretese, due autori apocrifi, la cui precisa identità non è conosciuta. Recentemente sono stato a Münster e, frugando in quelle biblioteche, sulle tracce delle mie vecchie passioni, ho scoperto una straordinaria edizione, uscita duecento-trecento anni fa, a Parigi, di un'opera su questo argomento, della guerra troiana, che, riprendendo una decina di pagine di Ditti Cretese, le accompagnava di altre 400 pagine di commenti e bibliografia, e approfondiva la ricerca di questo tema in modo esemplare. L'editore non avrebbe potuto pubblicare un intervento a un simile livello, sull'argomento discusso, se non ci fosse già stata una tradizione enorme, proliferante, in tutti i Paesi occidentali, nonché in alcuni orientali. L'ossessione troiana era sempre presente ed è interessante che ti ci sia soffermato, nella nostra discussione. Dovrò vedere la situazione di Antenore, perché lui appare come uno di quelli che hanno guidato il popolo troiano sulla terra italiana. È passato poi, figurati, nella mitologia romana dei secoli XIII e XIV, e ha subito diverse modifiche, che parlano della mitica patria del fondatore troiano, il quale andò e, dopo aver creato Roma, creò anche Venezia (i romeni pensavano di risalire ai veneziani).

L.A.: Sì, confermo che anche in Dante la leggenda omerica della guerra troiana ha lasciato tracce molto profonde. Non fosse che per la storia del canto XXVI, che egli riprende da Omero e trasfigura, includendo anche altri valori eroici, tipici per il tardo Medioevo e l'inizio del Rinascimento. Ma andiamo avanti con questa dimostrazione di intertestualità consapevolmente assunta da Dante. Dopo «Caina» e «Antenora», la terza zona dove sono puniti i traditori di ospiti si chiama «Tolomea», da Tolomeo, presente nel 1 Maccabei della Bibbia. Si tratta del personaggio che invitò suo suocero e due figli di questo a un banchetto, dove li uccise. Infine, la quarta zona, «Giudecca», dove sono puniti i traditori dei benefattori, prende il nome da Giuda Iscariota, che tradì Gesù.

O.P.: Come si traducono da noi?

L.A.: In romeno non ci sono delle specifiche equivalenze. Vengono ripresi i nomi italiani: Caina, Antenora, Tolomea e Giudecca. È questa dunque la macrostruttura, giustificata con argomenti profondamente morali, come dicevo, al crocevia tra le tre discipline: mitologia, geografia e morale.

O.P.: E quale sarebbe l'importanza della storia? Essa riempie tutto di contenuto, vero?

L.A.: Se le tre discipline potessero rappresentare lo scheletro, il sistema osseo, che ne delinea il profilo, allora la storia ne rappresenta la carne, che riempie di sostanza e di essenza questo organismo. In più si aggiunge l'esperienza personale, quotidiana, di Dante come autore, e tante altre situazioni. Per quanto riguarda i personaggi della *Divina Commedia*, ma con particolare riferimento all'*Inferno*, di cui stiamo parlando adesso, abbiamo la più diversa provenienza e consistenza. Per esempio abbiamo delle persone vere, che sono esistite come tali.

O.P.: Ti interrompo un attimo. Forse c'è anche una statistica: più numerosi sono gli italiani, vero?

L.A.: Sì.

O.P.: E più o meno contemporanei di Dante o vissuti poco prima di lui?

L.A.: I personaggi danteschi hanno una provenienza estremamente diversa. Troviamo delle persone vere, gente modesta, in carne e ossa. Poi abbiamo apparizioni eccezionali: re, principi, papi, vescovi. Sempre personaggi veri, ma di origini sociali fuori dal comune.

O.P.: Come se parlassimo dei tarocchi. Anche lì è sempre così: gli anonimi e poi le grandi figure.

L.A.: Abbiamo personaggi letterari, che anche qui rimangono personaggi. Per esempio c'è Ulisse, ripreso da Omero, che appare anche in Dante, sebbene con nuovi tratti. Dante parla nel canto V con Francesca da Rimini, una nobile figura femminile, realmente attestata nei documenti. Ci sta a dialogare, con la stessa naturalezza che ha anche davanti a Ulisse. Non c'è una differenza di consistenza ontologica tra le persone vere e i personaggi fittizi, inventati dagli altri.

O.P.: O differenze di trattamento...

L.A.: Assolutamente no. O vediamo i demoni, che stanno accanto ai personaggi della mitologia pagana. Ieri, nella nostra discussione, abbiamo visto che a un certo punto appare il nocchiero Caronte, che trasporta in barca le anime dei peccatori sull'Acheronte. Egli viene ripreso dalla cultura greca. È spaventoso, ha l'aspetto di un vecchio barbuto, che colpisce con il remo i suoi «clienti», litiga con Dante, rifiuta prima di aiutarlo. Ma Virgilio si fa avanti e gli dice la parola magica: «*Vuolsi così colà dove si puote ciò che si vuole, e più non domandare*», e quindi Caronte si calma alquanto e accetta di giocare la sua parte.

Però è un personaggio, ontologicamente parlando, che gode esattamente dello stesso statuto come un uomo vero, che è vissuto in realtà, o di qualsiasi altra figura di un'opera letteraria.

O.P.: Qui c'è il meraviglioso istinto di Dante, come artista, che lo aiuta ad aumentare probabilmente il drammatismo della sua narrazione poetica.

L.A.: Anche questo. O ecco, a un certo momento, si fanno vedere i Centauri, nel canto XII. Sono personaggi mitologici, metà di aspetto umano, metà con un corpo di cavallo, che qui, però, diventano degli agenti di tortura. Ma con un aspetto venerabile. Chirone, per esempio, ha una barba lunga, che fende per poter parlare con Dante, per far sentire le proprie parole. Ha la figura di un saggio che ascolta il racconto dei viaggiatori per l'Inferno, e poi attribuisce loro una guida, nella persona di Nesso.

O.P.: Il famoso Nesso, per cui rimase ucciso Ercole.

L.A.: Sono personaggi favolosi, che hanno la consistenza di qualsiasi altra presenza nella *Divina Commedia*.

O.P.: L'evocazione del centauro Chirone mi ricorda anche situazioni più tristi, della nostra storia recente, ai tempi del comunismo, con persone venerabili, straordinarie, che sono passate dalla parte dei torturatori e si sono dimostrate straordinari carnefici.

L.A.: Sì. Oppure abbiamo le Arpie, invenzioni che appartengono alla mitologia pagana, ma che fanno qui la parte dei torturatori, in diversi passi dei cerchi infernali.

O.P.: Nell'inferno le cose funzionano così! Forse dovremmo insisterci. È complessa questa storia. I torturatori fanno il male per eccellenza. E tutti questi sono a servizio di Lucifero. Ma in realtà, se pensiamo ai versi pronunciati da Virgilio e che hai citato poco fa, in quel posto succede quello che deve succedere. È la volontà divina.

L.A.: Certo. C'è una finalità non proprio rimediante, perché non c'è più via di ritorno...

O.P.: Loro ristabiliscono l'equilibrio, la legge morale.

L.A.: Sì. È strano che i diavoli, soprattutto alcuni di loro, come i centauri, abbiano un'apparenza rispettabile. Alcuni simboleggiano addirittura la saggezza.

O.P.: Mentre altri fanno del culo trombetta...

L.A.: Appunto. Nei canti XXI e XXII si trovano i barattieri. I diavoli che li sorvegliano cercano di impedire il viaggio di Dante, lo inseguono minacciosi. Ma questo è davvero uno dei paradossi: i demoni sono impegnati a difendere l'ordine divino! Poi, oltre ai diavoli, oltre ai personaggi storici, ai papi, ai vescovi, ai re, ai grandi comandanti militari e politici, come Farinata degli Uberti, nel canto X, oltre ai personaggi letterari, come Ulisse, incontriamo gli scrittori e gli artisti «veri e propri». Per esempio Omero, Ovidio, Orazio e Lucano – Virgilio è addirittura una delle guide di Dante. Gli artisti, i filosofi sono tutti là, nel canto IV, nel Limbo. C'è un terribile affollamento, una consistenza strutturale estremamente diversificata, tra i personaggi danteschi dell'Inferno. Ma vorrei sottolineare che

non c'è una distinzione secondo il prestigio, per esempio, tra un goloso e un eretico. Non importa se uno sia vissuto in realtà e sia stato, forse, il Papa di Roma, e l'altro sia stato presente solo nella finzione, nell'immaginazione di un autore. Sono, tutti quanti, collocati insieme nella dannazione. Quando diciamo "Inferno", con la nostra sensibilità cristiana pensiamo alle regole conosciute. Ma Dante va oltre a questo, egli fa la sintesi perfino delle mitologie non-cristiane – quella greca e latina –, include nell'Inferno i personaggi letterari che con il cristianesimo non hanno avuto niente a che fare, alcuni filosofi, diverse situazioni artistiche, estetiche, le quali sono rivalutate. Ecco perché, partendo con la volontà di costituire un mondo immaginario, dell'aldilà, di fatto Dante mette insieme e fa la sintesi dei più diversi campi del sapere, di cui egli ha familiarità.

O.P.: Pensavo adesso a questa equipollenza delle diverse condizioni, dei diversi tipi di peccatori, delle persone che per colpa dei misfatti della loro vita sono finiti nell'Inferno...

L.A.: Sono messi accanto in base ai precetti morali! Hanno commesso gli stessi peccati! Vengono giudicati secondo il loro peccato, non secondo l'eventuale consistenza reale, o fittizia, o mitologica!

O.P.: È molto interessante se questa agglutinazione possa dirci qualcosa del subconscio dell'autore. Forse anche di un modo di rappresentare le cose più ampiamente, nella società in cui Dante viveva. Non abbiamo comunque la possibilità di andare qui troppo in profondità con l'analisi. Possiamo solo fare delle ipotesi. Carlo Ginsburg ha provato, nel suo famoso libro su *Il formaggio e i vermi*, a esaminare un po' la sorgente mentale, immaginaria, dell'universo morale del Cinquecento, se non mi sbaglio. È un punto di riferimento metodologico, ma non so in quale misura per i tempi di Dante e per un grande creatore del suo tenore potremmo alquanto generalizzare una simile formula, che ha sperimentato anche un altro storico, francese, quando ha parlato delle idee di Rabelais. Pensavo a Lucien Febvre. La questione è interessante, forse, per gli psicanalisti, quelli junghiani, non quelli freudiani, perché Jung va alla ricerca delle strutture che compongono il subconscio oltre a quello che rappresenta l'ego, verso una sorta di memoria della specie, un deposito archetipico. La mia mente vola subito a questo, appena parliamo di persone che sono esistite, persone che non sono esistite, ma che sono state importanti come punti di riferimento mitologico, persone che sarebbero potute esistere, ma da semplici anonimi, persone inventate dallo stesso Dante. Chi lo sa, ce ne saranno state anche di questa categoria, nonostante il realismo, nella sua paradossale e fantastica costruzione epica. Da un certo punto di vista, l'esegesi ha ancora moltissimo da fare. Ma vorrei chiederti: ci sono degli interpreti che hanno cercato di leggerlo con gli strumenti della psicanalisi?

L.A.: È utile comunque cercare di identificare il filo rosso. Tanti personaggi possono creare una confusione, con la polifonia del loro statuto. Secondo me l'elemento d'ordine dovrebbe essere comunque quello che enunciavo poco fa: la colpa morale.

O.P.: Sì, è chiaro. Grazie a essa viene costituita la classifica.

L.A.: Loro obbediscono all'imperativo etico. E quindi: che si tratti di persone vere, di personaggi letterari, della finzione, che si tratti addirittura degli autori che hanno inventato i rispettivi personaggi, che si tratti di demoni o di altre apparizioni mitologiche, tutti quanti sono giudicati secondo gli stessi principi etici. È questo il filo rosso, strutturante, che impone anche una regola in tutti i campi.

O.P.: L'idea mi sembra molto importante: cioè che puoi essere dannato non solo se sei vissuto sulla terra, ma anche se esci dalla testa di un essere mortale, che ti ha creato come personaggio.

L.A.: Sì, perché ciò che interessava a Dante era l'esempio! E anche lui costruiva un libro «di insegnamento»! Sembra un registro di verbali, un giornale dell'epoca, ma in realtà è un'opera d'arte, e in più una tra le più brillanti di tutti i tempi. Per quanto riguarda la lettura psicanalitica di cui mi chiedevi, ti confesso di non aver approfondito gli studi danteschi in questa direzione.

AFIŞE / LOCANDINE

UNIVERSITATEA
BABEȘ-BOLYAI

Facultatea
de Istorie și Filosofie

Institutul de Studii
Italo-Român

Departamentul de Studii Internaționale și Istorie Contemporană

Kobl-Chirac, 9 ore di scontro: nella notte l'intesa sulla presidenza

Vă invită la conferința:

Partidele politice italiene și procesul de integrare europeană

**Prezintă:
Prof. PAOLO CARUSI,
Universitatea Roma Tre**

Mărti, 14 Octombrie, Orele 17.00,
Aula Ferdinand I, Institutul de Istorie (str. Napoca, nr. 11)

UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI MESSINA
DIPARTIMENTO DI CIVILTÀ ANTICHE E MODERNE

Lunedì 13 ottobre 2014 alle ore 11, nella Sala Mostre del
Dipartimento di Civiltà Antiche e Moderne,
il Prof. Gheorghe Mândrescu
(Università Babeş-Bolyai di Cluj Napoca)
terrà una conferenza sul tema

Il patrimonio nell'Europa centrale
Petrus Italus da Lugano, un architetto ticinese nello
spazio rumeno del Cinquecento

SUMAR / SOMMARIO

Institutul de Studii Italo-Român în anul 2014.....	5
L'Istituto di Studi Italo-Romeno nel 2014.....	7

STUDII / STUDI, 9

M. Marcella Ferraccioli, Gianfranco Giraud

Tra spirito di crociata e visione geopolitica: Valacchia, Moldavia e Transilvania nel carteggio di Minuccio Minucci / Între spirit de cruciadă și viziune geopolitică: Țara Românească, Moldova și Transilvania în corespondența lui Minuccio Minucci.....	11
---	----

Paolo Tomasella

Pittori e scultori dal Veneto e dal Friuli nei Principati Uniti e nel Regno di Romania / Pictori și sculptori din Veneto și din Friuli în Principatele unite și Regatul României.....	33
--	----

Anna Laura Sanfilippo

Raportul dintre istorie și memorie în studiile de gen. Preliminarii la o istorie politică a femeilor / Il rapporto tra storia e memoria negli studi di genere. Preliminari per una storia politica delle donne	43
---	----

Paolo Carusi

Partidul Comunist Italian și prăbușirea comunismului românesc reflectată în paginile ziarului „l'Unità” / Il PCI e il crollo del comunismo romeno nelle pagine de “l'Unità”	51
---	----

Dennis Deletant

Facing West with an Eye on the East: Romania's Security Challenges / Spre vest, dar fără a scăpa din vedere Orientul: provocările de securitate ale României	63
--	----

ÎNTÂLNIRI-DEZBATERE/ INCONTRI-DIBATTITO, 75

Pasquale Fornaro

Naționalități și imperii în conflict în zona central-orientală și balcanică /

Nazionalità e imperi in conflitto in area central-orientale e balcanica 77

DOCTORATE / DOTTORATI, 97

Gianluca Masi

Rapporti fra Granducato di Toscana e Principato di Transilvania (1540–1669) /

Raporturile dintre Marele ducat al Toscanei

și Principatul Transilvaniei (1540–1669) 99

VARIA, 127

Laszlo Alexandru, Ovidiu Pecican

Dante parlato. Settimo dialogo /

Dante vorbit. Dialogul al șaptelea 129

AFIȘE / LOCANDINE, 143

ISSN: 1841-012X
ISSN-L: 1841-012X